

Белем — Акыл — Гамәл

ФӘН һәм ТЕЛ

Фәнни-хәбәри журнал

Бу санда:

Гамәл

Белем

2'2006

Тел, әдәбият, тарих

Мәшһүр галимебез Нургаяз Гарифьянов

Милли мәгариф

Безнең юбиляр Индус Таһиров

Фән һәм гамәл

Китап киштәсе

Фәнгә кереш

Җыеннардан хәбәрләр

Мәшһүр галимнәребез

Нургаяз Гарифьянов
1920-1970

ФӘН һәм ТЕМ**(НАУКА и ЯЗЫК)****Фәнни-хәбәри журнал****№2(29) # 2006**1999 елның 25 мартында Татарстан Республикасының
информация һәм матбугат министрлыгында теркәлдә
(700-нче таныклык)**Журналны гамәлгә
куючылар:**

- Казан шәһәре хакимиятенә
жәмәгәт оешмалары һәм ММЧ
белән элемтә идарәсе;
- Татарстан Фәннәр Академиясе;
- Бөтендөнья татар конгрессының
Башкарма комитеты;
- Казан дәүләт архитектура-
төзөлеш университеты.

Баш редактор

Фаил Әхмәдиев

Редакция советы

Рәшит Шакиржанов
(баш редактор урынбасары)
Мансур Хәсәнов
Ринат Закиров
Айрат Зарипов
Төлгат Галиуллин
Фәт Гарифуллин
Гали Даутов
Мирфатыйх Зәкиев
Рүзәл Йосыпов
Хужичәк Мәхмүтов
Фәнис Нәбиев
Ренат Сәйфуллин
Жәүдәт Сөләйманов
Индус Таһиров
Алмаз Юлдашев

Жаваплы сәркәтип

Альберт Нарбеков

РедакторларАбрик Камалов
Галим Хисамиев**Дизайнер**

Фәрит Шакиржанов

Сәркәтип

Гөлсинә Соколова

Редакциянең адресы:

420043, г.Казань,
ул.Зеленая, д.1, кор. Б, к. 202 б,
Редакция журналы "ФӘН һәм ТЕМ",
тел/факс 510-46-75

- * Редакциянең фикере авторлар
фикере белән туры килмәскә
мөмкин
- * Кулъязмалар рецензияләнгән
һәм кире кайтарылмый
- * Материалларны күчереп басты-
ганда "ФӘН һәм ТЕМ" журналына
сылтама бирү мәжбүри

Журнал редакциянең компьютер
үзәгендә битләргә салынды һәм ЗАО
"Новое Знание" типографиясендә
басылды.

Басарга 07.05.06 кул куелды.
Офсет ысулы белән басылды.
Формат 60х84/8. Офсет кәгазе.
Күләм 11,6 басма табак.
Нәшер хисабы буенча 4,75 табак.
Заказ 06/23. Тираж 500 данә.

Типографиянең адресы:

420043, г. Казань, ул. Зеленая, 1.
Тел. 246-68-19

Журналга ТРның «Татарстан халык-
лары телләре турында»гы Законны
гамәлгә ашыру комитеты ярдәм итә

© "ФӘН һәм ТЕМ" журналы
редакциясе, 2006

БУ САНДА:**ТЕЛ, ӘДӘБИЯТ, ТАРИХ**

ИЛИДӘ БӘШИРОВА. Аерым сүзләргә когнитив лингвистика берәмлеге буларак тикшерү мәсьәләсенә	3
РИФАТ МИРХӘЕВ. XIX гасыр ахыры — XX йөз башы татар әдәби теленең язма вариантлары	5
МАРСЕЛЬ ӘХМӘТҖАНОВ. Татар мөһерләре тарихыннан	9
ГҮЗӘЛИЯ ХАҖИЕВА. Гарәби чыгышлы ир-ат исемнәре	14
ИЛҖАМ ФӘТТАХОВ. Хәзерге татар стилистикасының кайбер мәсьәләләре	17
ЛИЛИЯ МӨХӘММӘТҖАНОВА. Китаби дастаннар	20
АЙГӨЛ БИКТИМЕРОВА. Юлдаш йолдызлар	24
НӘЗИФӘ РӘШИТОВА. Гомәр Бәширов ижатында күчәрелмә мәгънәле сүз белән сурәт ясау	27
РӘШИДӘ ХӨРМӘТУЛЛИНА. Аталар сүзе — акылның үзе	33

МӨШҖҮР ГАЛИМНӘРЕБЕЗ

АБРИК КАМАЛОВ. Гарифьянов — заманыбызның атаклы тәҗрибәче физигы	39
ӘХӘТ ИЛҖАСОВ. Укытучым турында истәлектәр	44
ГАРИФҖАНОВ Н.С., ЗАРИПОВ М.М., КОЗЫРЕВ Б.М. Fe ⁵⁷ төше спинының кыйммәте турында	46

МИЛЛИ МӘГАРИФ

ФӘНИС ИСЛАМОВ. Муса Җәлил образы әдәбиятта һәм сәнгатьтә	47
РӘШИТ ШАКИРҖАНОВ. Татар телендә техник терминология мәсьәләләре	50
ЭЛҖИРА ПАВЛОВА. Фигыльләргә заман төсмерләрен заманча технологияләрдә ярдәмдә өйрәнү	54

БЕЗНЕҖ ЮБИЛЯР

ИНДУС РИЗА улы ТАҖИРОВКА 70 яшь	57
---------------------------------------	----

ФӘН ҺӘМ ГАМӘЛ

ГАЛИМ ХИСАМИЕВ, НАИЛӘ ИШМӨХӘММӘТОВА. Композицион фосфат капламнар	58
ИЛШАТ МИРСӘЯПОВ. Киселү торыгы уртача озынлыктагы бөгелүче тимербетон элементның авыш кисеме чыдамлыгын хисаплау	62

КИТАП КИШТӘСЕ

ШАКИРҖАНОВ Р.Ә., ШАКИРҖАНОВ Ф.Р. Корылма механикасы: төп элементлар ысулы һәм тотрыклык теориясе	53
СӨЛӘЙМАНОВ Җ.Ш., ГАЛИМҖАНОВ Ә.Ф., ВӘЛИЕВ М.Х. Информатика һәм мәгълүмат технологияләре терминнары	64

ФӘНГӘ КЕРЕШ

АБРИК КАМАЛОВ, РӘШИТ ШАКИРҖАНОВ. Механика тарихыннан	65
--	----

ҖЫЕННАРДАН ХӘБӘРЛӘР

ТАТАР ТЕЛЕ УКЫТУЧЫЛАРЫ СЪЕЗДЫНДА	72
КАЗАН ДӘҮЛӘТ АРХИТЕКТУРА-ТӨЗӨЛӨШ УНИВЕРСИТЕТЫНДА	75

ФӘН һәм ТЕМ

(НАУКА и ЯЗЫК)

Научно-информационный журнал
№2(29)#2006

Зарегистрирован 25 марта 1999 года в Министерстве
информации и печати Республики Татарстан
(свидетельство о регистрации №700)

АВТОРЛАР ИГЪТИБАРЫНА

1. Фәнни-хәбәри журнал буларак, "ФӘН һәм ТЕМ" журналына кешелек дөньясы һәм татар халкы алдында торган проблемаларга багышланган, нигездә татар телендә язылган фәнни мәкаләләр кабул ителә.
2. Мәкаләнең күләме 8 биттән артмаска тиеш (бер биттә 30 юл, юлда 60 хәреф).
3. Мәкаләгә рус телендә язылган, 5-6 юлдан артмаган аннотация бирергә кирәк.
4. Һәр мәкалә 2 данәдә кабул ителә. Аңа өстәп, татарлаштырылган Word редакторларында эшләнгән дискет бирергә.
5. Тексттагы формулаларга аеруча игътибар итәргә кирәк. Алар ачык, аңлаешлы итеп язылган яки бастырылган булырга, бөтөрлөк язылыштагы баш һәм юл хәрефләре, өске һәм аскы индекслар һ.б.ш. ачык аерылырга тиешләр.
6. Рәсемнәрне дискетта яки аерым биттә пөхтәләп сызып жибәрергә, һәр рәсем артына авторның фамилиясен, мәкаләнең исемен, сызым санын куярга кирәк.
7. Мәкаләдә бирелгән әдәбият исемлегенә билгеләп стандартка туры килергә тиеш.
8. Мәкаләнең кулъязмасына үзгәртүләр кертү кирәк булса, ул авторга кире жибәрелергә мөмкин.
9. Кулъязмалар кире кайтарылмый һәм аларга бәяләмә бирелми.
10. Мәкалә белән бергә автор(лар)ның яхшы сыйфатлы фотосын, аның (алар) турында кыскача мәгълүмат жибәрү мәгуль.
11. Мәкалә ахырында авторның имзасы, тулы адресы һәм исем-фамилиясе булырга тиеш.

В НОМЕРЕ:

ЯЗЫК, ИСТОРИЯ, ЛИТЕРАТУРА

- БАШИРОВА И.Б. К вопросу анализа отдельных слов как единиц когнитивной лингвистики 3
- МИРХАЕВ Р.Ф. Письменные варианты татарского литературного языка конца XIX – начала XX веков 5
- АХМЕТЗЯНОВ М.И. Из истории татарской сфрагистики 9
- ХАЗИЕВА Г.С. Мужские имена арабского происхождения 14
- ФАТТАХОВ И.Ф. Некоторые проблемы современной татарской стилистики 17
- МУХАМЕТЗЯНОВА Л.Х. Книжные дастаны 20
- БИКТИМИРОВА А.Р. Звезды – спутники 24
- РАШИТОВА Н.М. Тропы как изобразительные средства в творчестве Гумера Баширова 27
- ХУРМАТУЛЛИНА Р.Ш. Слова отцов – мудрость сама 33

ВЫДАЮЩИЕСЯ УЧЕНЫЕ

- КАМАЛОВ А.З. Гарифьянов – выдающийся физик-экспериментатор нашего времени 39
- ИЛЬЯСОВ А.В. Воспоминания о учителе 44
- ГАРИФЬЯНОВ Н.С., ЗАРИПОВ М.М., КОЗЫРЕВ Б.М. О значении спина ядра Fe^{57} 46

НАЦИОНАЛЬНОЕ ОБРАЗОВАНИЕ

- ИСЛАМОВ Ф.Ф. Образ Мусы Джалиля в литературе и искусстве 47
- ШАКИРЗЯНОВ Р.А. Проблемы технической терминологии на татарском языке 50
- ПАВЛОВА Э.В. Изучение временных форм глагола с помощью современных технологий 54

НАШ ЮБИЛЯР

- ИНДУСУ РИЗАКОВИЧУ ТАГИРОВУ 70 лет 57

НАУКА И ПРАКТИКА

- ХИСАМЕЕВ Г.Г., ИШМУХАМЕТОВА Н.И. Композиционные фосфатные покрытия 58
- МИРСАЯПОВ Ил.Т. Расчет выносливости наклонного сечения железобетонных изгибаемых элементов при средних пролетах среза 62

КНИЖНАЯ ПОЛКА

- ШАКИРЗЯНОВ Р.А., ШАКИРЗЯНОВ Ф.Р. Строительная механика: метод конечных элементов и теория устойчивости 53
- СУЛЕЙМАНОВ Д.Ш., ГАЛИМЯНОВ А.Ф., ВАЛЕЕВ М.Х. Термины информатики и информационных технологий 64

ВСТУПАЯ В НАУКУ

- КАМАЛОВ А.З., ШАКИРЗЯНОВ Р.А. Из истории механики 65

ВЕСТИ С СОБРАНИЙ

- НА СЪЕЗДЕ УЧИТЕЛЕЙ ТАТАРСКОГО ЯЗЫКА 72
- В КАЗАНСКОМ ГОСУДАРСТВЕННОМ АРХИТЕКТУРНО-СТРОИТЕЛЬНОМ УНИВЕРСИТЕТЕ 75

© Бәширова И.Б., 2006

АЕРЫМ СҮЗЛӘРНЕ КОГНИТИВ ЛИНГВИСТИКА БЕРӘМЛЕГЕ БУЛАРАК ТИКШЕРҮ МӘСЬӘЛӘСЕНӘ

Илидә Бәширова

ИЛИДӘ БАСЫЙР кызы БӘШИРОВА – филология фәннәре докторы, Татарстан Фәннәр академиясенең өлкән гыйльми хезмәткәре, Казан дәүләт университетында озак еллар дәвамында «Гомуми тел белеме» һәм «Татар стилистикасының нигезләре» дигән курслар буенча лекцияләр укый, йөздән артык фәнни хезмәт, шул исәптән берничә монография авторы.

Бәширова И.Б. К вопросу анализа отдельных слов как единиц когнитивной лингвистики.

В статье рассматриваются основные положения концептуального анализа слова как наименования того или иного явления.

Билгеле булганча, соңгы елларда сүзнен лексик мәгънәсе, аның лексик-семантик төзелешен хасил итә торган (денотат, сигнификат, эмоциональ-экспрессив һәм стилистик төсмерле һ.б.) компонентлары, аларның парадигмалы вариантларда һәм синтагмалы бәйләнешләрдә үзара яши алуы традицион лингвистикада (семасиологиядә) тикшерелү белән бергә, когнитив лингвистика берәмлеге буларак карап өйрәнү гамәлгә куела башлады.

Хәзерге русистикада бу мәсьәлә әлегә кадәр еш кабатланмый торган терминнар (концепт, концептның инварианты – сферасы, тел берәмлеге булган исемнең концептуаль төзелеше – билгесе – мәгънәсе, исемнең когнитив-семантик төзелеше һ.б.) кулланып тикшерелә.

Татар теле белемдә бу төрдәге хезмәтләрдә когнитив һәм концепт төшенчөләренә аңлатма бирелә, теоретик нигез күзаллана: бер яктан, аның тел (сүз-лексема, сүзтезмә, фразеологик бөтен, мәкаль, әйтәмнәр һ.б.) белән, икенче яктан, халыкның реаль тарихы, рухи-психик халәтен чагылдыра торган милли культура, самими дөнья картинасы белән бәйлә булуы аңлатыла [1, 5-7; 2; 3], әлегә мәсьәләнең рус филологиясендә ничек итеп өйрәнелүенә күзәтү ясала, проблемаларның “Тел һәм фикерләү”, “Тел һәм мәдәният”, “Тел һәм этнос” ясылыгында куела алуы күрсәтелә [4], аерым концептларның мәгънәләре анализлана [5-7], яисә аерым концепт хасил итә торган төп

сүзләр барлана [8] һ.б.

Рус һәм татар телендә язылган хезмәтләрдән аңлашылганча, когнитив (<лат. *cohaerento* – тоташу, эчке бәйләнеш) ысул белән тикшерү барышында сүз хәзер лингвистик берәмлек буларак кына түгел, адәм баласының дөнья белән, гомум яшәеш белән бәйләнешен күзәтергә мөмкинлек бирә торган концептуаль эчтәлекнең бер буыны буларак өйрәнелә. Бу берәмлек махсус терминлаштырылып [9, 40] концепт дип атала. Концепт, когнитив лингвистиканың үзәк төшенчәсе буларак, “мәгънәнең глобаль берәмлеге” [10, 5] булып санала.

Әлегә хезмәтләрдән күренгәнчә, татар теле белемдә концептларны анализлау эшендә ныклы бер система күзәтелә дип әйтеп булмый, һәр автор бу мәсьәләне үзенчә яктыртырга тырыша кебек тәэсир туа. Шуңа күрә когнитив-концепт мәсьәләсен өйрәнү эше ныклы бер нигезгә утыртылган дип булмый, әмма бу хезмәтләрнең барысында да уртақ бер фикернең кабатлануы игътибарны җәлеп итә. Ул – концепт итеп анализлана торган күренеш, нинди генә юнәлештә (этимологиясен ачыклау, лексик-семантик кыр, лингвокультурологик кыр, күзаллау, дөнья картинасы, мәгънәләргә аерымлау, төшенчә символның телдә чагылышы һ.б. дип) алып барылса да, аның атамасы булган лексема үзенчә функциональ файдалынуы ягыннан карала, ягъни аерым концептның когнитив-концептуаль эчтәлеген аңлату өчен, шул концептның атамасы булган сүзнен

төрле сөйләм типларында (халык авыз ижаты әсәрләрендә, матур әдәбиятның төрле жанрларында һ.б.) ничек итеп кулланылуы, аерым бер лексеманың сүзмәгънә, сүзформа, сүзтезмә хәлендә билгеле бер мәгънәне – информацияне алып килүенә игътибар ителә, ләкин әлеге мәсьәләгә аңлы рәвештә басым ясалмый.

Димәк, концепт дип тикшерү эше, асылда, нәкъ менә шуңа – аерым сүзнен сөйләм берәмлегә буларак файдаланылганда нинди мәгънә белдерә алуына нигезләнә. Сүзнен, универсаль тел билгесе буларак аерым мәгънәне белдерә алу мәсьәләсе гомуми тел гыйлемендә дә үзәк проблема буларак каралуы мәгълүм.

Хәзерге лингвистикада барлык тел билгеләренен дә (шул исәптән лексик берәмлекләрен дә) мәгънә белдерә алуын ике нигезгә утыртып карарга кирәк дигән фикер методологик нигез булып тора: а) тел берәмлегенен сүзлекләрдә теркәлгән статик халәттә була алуы һәм б) шул ук тел берәмлегенен сөйләм барлыкка китерү өчен хәрәкәткә килүе, эш башкару халәтендә була алуы. Статик халәттә сүзнен лексик табигате (сема) сүзлекләрдә теркәлә торган реаль сүз мәгънәсә белән билгеләнелә. Сүзнен субстанциональ мәгънәсә аның эш башкарган вакыттагы функциональ мәгънәсә белән тулыланып киңәйтелә, информация алып килә алу колачының мөмкинлегә чагыла [11, 128-129].

Билгеле бер лексеманы аерым концептның атамасы итеп тикшерү барышында да әлеге методологик нигез нык жирлек булып тора.

Шуның белән бергә, когнитив лингвистикада лексик мәгънәне хасил итә торган

компонентларның күләмен киңәйтебрәк тикшерергә мөмкинлек ачыла, ягъни чынбарлык белән бәйлә булган денотат өлешен дә, кешенен фикер эшчәнлегә белән бәйлә булган сигнификат өлешен дә лексик мәгънә кысаларында гына түгел, гомум мәдәни даирә фонында да карарга рөхсәт ителә. Әлеге нигездә лексик берәмлекнен категория мөнәсәбәтләренә (ялгызлык, күмәклек, конкрет, абстрактлы һ.б.) нигезләнә бара торган парадигмалы һәм синтагмалы, бигрәк тә ассоциатив-эпидигмалы бәйләнеш-мөнәсәбәтләренә аңлату да “глобаль мәгънәгә” нигезләнә. Билгеле булганча, бу мәсьәләләрнен барысы да сүзнә сөйләм берәмлегә буларак карап өйрәнгәндә генә ачыклана. Әлеге юнәлештә аерым бер сүзнен нинди башка сүзләр белән мәгънәви сыешуын, нинди сүзләр белән алмаштырыла алу-алмавын, сөйләүче яки язучы тарафыннан лексик мәгънәнен ни өчен һәм ничек итеп үзгәртелүен яки үзгәрелмәвен, үзенен төп мәгънәсеннән (төшенчәсеннән) башка тагын нинди төшенчә (концептлар) белән бәйләнә алуын, ягъни инвариант итеп алынган мәгънәнен лексик-семантик вариантлары (парадигмалары) ничек итеп киңәюен, һәм когнитив бәйләнешләрендә яши алуын билгеләргә мөмкин була.

Димәк, сүзнен сөйләм эчендә нинди функциональ вазифа үтәргә сәләтле булуын ачыграк күрү өчен, иң башта аның сүзлекләрдә теркәлгән статик мәгънәсен күзалларга, ягъни субстанциональ халәтенә игътибар итәргә кирәк була. Югарыда искә алынган хезмәтләрен кайберләрендә лексик мәгънә хакында әйтеп үтелә, ләкин эзлекле итеп тикшерелми.

ЧЫГАНАКЛАР

1. Байрамова Л.К. Корелляция концепта с этимологией его наименования и мифологемами // Проблемы вербализации концептов в семантике языка и текста. Материалы международного симпозиума. Часть 2. Тезисы докладов. – Волгоград: Перемена, 2003. – 295 с.
2. Сагдеева Ф.К. Лексико-фразеологические средства выражения концепта “Труд” // Проблемы вербализации концептов в семантике языка и текста. Материалы международного симпозиума. Часть 2. Тезисы докладов. – Волгоград: Перемена, 2003. – 295 с.
3. Замалетдинов Р.Р. Национально-языковая картина татарского мира. – Автореф. дисс. ... докт. филол. наук : Казань, 2004. – 38 с.
4. Мөгътәсимова Г. Татар теленен мәкальләрендә “Кеше” концепты // КДУ: Фәнни язмалар. – Казан: Школа, 2005. – 178-182 б.
5. Сагдеева Ф.К. Концепт “Труд” в лексике и фразеологии // Инсани фәннәр: Эзләнү һәм табышлар. – Казан: Фикер, 2004. – 126-130 б.

6. Галиуллина Г. Татар телендә “яктылык” төшенчәсенң лексик-семантик кыры // КДУ: Фәнни язмалар. – Казан: Школа, 2005. – 56-60 б.
7. Хисамова З. Татар телендә “язмыш” концептының өметсезлек мәгънәсе // КДУ: Фәнни язмалар. – Казан: Школа, 2005. – 305-314 б.
8. Зянгирова Э.М. Лингвокультурологическое поле “ой” в татарском языке (на материале произведений М. Магдеева): Автореф. дисс. ... канд. филол. наук, – Казань, 2005. – 23 с.
9. Степанов Ю.С. Константы. Словарь русской культуры. – М., 1997.
10. Маркелова Е.В. Когнитивно-семантическая структура имен деятельности (на материалах русских пословиц о труде и лени). – Автореф. дисс. ... канд. филол. наук: Томан, 2004. – 20 с.
11. Березин Ф.М., Головин Б.М. Общее языкознание. – М.: Просвещение, 1979. – 415 с.

© Мирхәев Р.Ф., 2006

XIX ГАСЫР АХЫРЫ – XX ЙӨЗ БАШЫ ТАТАР ӘДӘБИ ТЕЛЕНЕҢ ЯЗМА ВАРИАНТЛАРЫ

Рифат Мирхәев

РИФАТ ФИРДИНАТ улы МИРХӘЕВ – филология фәннәре кандидаты, Казан дәүләт гуманитар-педагогика университетының көнчыгыш телләр кафедрасы доценты.

Мирхәев Р.Ф. Письменные варианты татарского литературного языка конца XIX – начала XX веков.

В статье рассматриваются культурно-исторические и языковые предпосылки формирования огузско-турского варианта литературного языка.

Жир йөзендәге нинди дә булса бер халыкның әдәби теле тарихын алып карасаң, биредә башка, шул исәптән аңа тугандаш булган халыкларның телләре өчен хас берәмлекләрнең актив, ә кайбер очракларда чамадан тыш күп кулланылган чорларны күрергә мөмкин. Татар әдәби теле тарихында шундый чор булып XIX гасыр ахыры – XX йөз башы тора, чөнки нәкъ менә бу вакыт аралыгына караган язма истәлекләрдә угыз, аерым алганда госманлы-төрөк теле берәмлекләренә аеруча еш кулланылуы күзәтелә.

XIX гасыр ахыры – XX йөз башы татар халкы тарихында төрле вакыйгаларга һәм яңалыкларга бай катлаулы бер борылыш чоры санала. XIX гасыр уртасында башланып киткән сәяси-мәдәни һәм социаль-иқтисади үзгәрешләр татарларның милли үзәңи уянуға һәм аларның милләт буларак формалаша башлавына этәргеч бирә [1, 212]. Әлегә вакыйгалар, үз чиратында,

әдәби тел үсешенә йогынты ясыйлар. В.Х.Хаков билгеләп үткәнчә, ижтимагый мөнәсәбәтләр, милли күтәрелеш һәм жәмгыятьтәге тарихи вакыйгалар көн тәртибенә әдәби телне халыкның жанлы сөйләменә яқынайту һәм аны һәрьяклап шул нигездә нормалаштыру мәсьәләсен китереп куя. Яңа чор әдәби телнең эшкәртелүен, норматив грамматикаларның төзелүен, сүзлек хәзинәсен һәм, гомумән, тел байлыгын барлауны таләп итә. Шунның нәтижәсендә әдәби телнең ижтимагый функциясе киңәя, жанлы сөйләмгә нигезләнгән хәлдә ул бөтенләй яңа юнәлештә үсә башлый, анда сан һәм сыйфат үзгәрешләре туа, гасырлар буе килгән традицион язма тел сөйләү үзгәрешләре белән тыгыз рәвештә кушыла бара, нәтижәдә, халык тарафыннан кабул ителмәгән сүзләр акрыялап төшеп кала, алар урынын халыкның үз сүзләре ала бара. Мондый яңарыш лексик яктан гына түгел, фонетик һәм грамматик юнәлештә дә

күзәтелә. Элекке язма телгә хас кайбер үзенчәлекләренә халык телендә киң таралган сүзләр һәм грамматик формалар алмаштыра [2, 153]. Шунның белән беррәттән, XIX гасыр ахырында иске татар әдәби теленә госманлы төрек теленәң йогынтысы көчәя. Бу, үз чиратында, анда традицион угыз формаларының активлашуына һәм яңаларының (госманлы-төрөк теле берәмлекләренәң) үтәп керүенә сәбәпче була.

Гомумән алганда, XIX гасыр ахыры – XX йөз башы татар әдәби теле тарихында яңару һәм үзгәрешләргә бай, гаять үзенчәлекле, катлаулы дәверләрдән санала һәм ул иң беренче чиратта тел ситуациясенәң катлаулыгы белән сыйфатлана. Әгәр дә XX йөз башы татар матбугаты битләрендә алып барылган «тел бөхәсләренә» күз салсак, әлегә чорда ук инде татар әдәби теленәң, башка төрки телләрдән аермалы буларак, берничә язма вариантта хәрәкәт иткәнлегә күренә:

1) классик иске татар әдәби теленәң дәвамчысы саналган һәм әдәби тел дип аталган вариант;

2) «Тәрҗеман» газетасы теленәң нигезләнган һәм жәдиди госманлы теленәң якын булган вариант (алга таба без аны угыз-төрөк варианты дип бирербез);

3) татар халкының гомумсөйләм формалары белән баetylган һәм шулар өстенлек иткән гамәли-гавамлашкан вариант [3, 12].

Әлегә тел ситуациясе бу чорда яшәгән һәм иҗат иткән татар мәҗрифәтче язучыларының әсәрләрендә аеруча ачык чагыла, ягъни алар барысы да аерым бер язма варианттан гына файдаланмаганнар. Мәсәлән, М.Акъегет һәм З.Бигиев, нигездә, угыз-төрөк вариантында язган булсалар, Р.Фәхретдин һәм Ф.Кәриминәң кайбер әсәрләре гамәли-гавамлашкан вариантта, ә кайберләре угыз-төрөк вариантында язылган. Ф.Халиди һәм Г.Ильяси исә гамәли-гавамлашкан вариантта гына иҗат иткәннәр.

Мәгълүм булганча, иске татар әдәби теле үзенәң тамырлары белән кыпчак-угыз нигезле һәм уйгыр-карлук язма традицияләрен дәвам иттерүче Алтын Урда чоры әдәби теленә барып тоташа. Ягъни, татар әдәби телендә угыз телләре өчен хас берәмлекләренә куллануның язма традицияләргә

нигезләнган күпгасырлык тарихы бар һәм аның тамырлары борынгы чорлардан ук килә. Угыз берәмлекләрен Орхон-Енисей язма истәлекләреннән алып, татар әдәби теле үсешенәң барлык дәверләрендә дә күзәтергә мөмкин һәм алар аның өчен ниндидер бер ят күренеш булмаган. Шулай булса да, классик иске татар язма әдәби теле өчен хас әлегә үзенчәлек XIX гасыр ахыры – XX йөз башында аеруча күзгә ташлана. Алдарак бу чор татар әдәби теленә госманлы-төрөк теленәң йогынтысы турында әйтелгән иде. Әлегә йогынты XVII-XVIII гасырларда ук, Идел буе белән Төркия, Иран (Азәрбайҗан) арасындагы мәдәнийкътисади һәм дипломатик мөнәсәбәтләренәң жанлануы нәтижәсендә башлана [4, 156; 5, 35], ә аннан соңгы чорларда бу процесс нык көчәеп китә. Ул, нигездә, түбәндәгә сәбәпләр белән аңлатыла:

1. XIX гасырда, бигрәк тә аның икенче яртысында, татарлар арасында мәҗрифәтчелек идеяләре тарала һәм алар, нигездә, төрек мәҗрифәтчелегә, төрек әдәбияты аркылы үтәп керәләр [6, 58]. Бу елларда госманлы әдәбияты зур үсеш кичерә (Танзимат дәвере) һәм ул әлбәттә инде татар әдәбиятына да йогынты ясамый калмагандыр. Мәсәлән, 1872 елда беренче төрек романы «Тәлгат һәм Фитнәт мәхәббәте» (Шәмсетдин Сами «Тәгашшыкы Талаат вә Фитнат») басылып чыга. Әдәбият мәйданына аз гына сонрак аяк баскан Әхмәт Мидхәт исә 1873-1898 елларда утыз биш роман нәшер иттерә. Әлегә дәвердә госманлы төрек теленә Көнбатыш Европа әдәбияты үрнәкләре дә күпләп тәрҗемә ителә. Алар арасында француз язучыларына өстенлек бирелә – Золя, Мопассан, Флобер, Бертуган Гонкурларның әсәрләре, башка әдипләренәң романнары кат-кат басылып тора. Аларның байтагы Идел-Урал татарлары кулына да килеп керә. Мәҗрифәтчелек фикерләре белән сугарылган бу һәм бүтән төрек язучыларының (Нәмикъ Кәмал, Мәхмәт Жәлал, Халит Зыя, Әхмәт Рәсим һ.б.) әсәрләре татар укучылары да яратып укый торган рухи азыкка әйләнә [7, 169-170].

Моннан тыш, дөньяви белем алырга омтылган күп кенә татар шәкертләре, шул исәптән кайбер мәҗрифәтче язучылар да

(мәсәлән, М.Акъегетзадә, Ф.Кәримнә һ.б.), укырга Төркиягә киткәннәр, чөнки аларга Россия империясенә югары уку йортларына юл ябык булган. Анда уздырган 4-5 ел эчендә төрек телен яхшы гына үзләштергән татар шәкертләре туган илләренә төрекләшеп кайта торган булганнар. Кайту белән аларны төрек дәрәсләкләре буенча укытыла торган жәдит мәктәпләргә укытучылар итеп билгеләгәннәр. Төркиядә белем алган укытучыларның кайберләре дәрәсләкләргә үзләре дә төзөгәннәр. Моңа мисал итеп Ф.Кәримнә сөйләсә З.Кәримнә-Шәрәф итәкләреннән түбәндәгә сүзләргә китергә мөмкин: «...Фатыйх абый дәрәсләккә үзә язгып, хәзерләп укыта иде. Хисап, тарих, жәгърәфияләргә атабыз белән Фатыйх абый кич озак утырып хәзерләүләргә исемдә» [8, 84]. Һәм әлегә дәрәсләкләр ярым татар, ярым төрек телендә язылып, терминологиясә төрек теленнән алынган дип әйтәргә тулы нигез бар. Шулар рәвешчә, ул чорда Истанбул татарлар өчен үзгә күрә бер фән-мәгърифәт үзгә булып торган [9, 112].

2. XIX гасыр ахыры – XX йөз башы татар әдәби телендә угыз компонентының активлашуына бу чорда нигезендә күренекле мәгърифәтчә һәм реформатор И.Гаспринскийның уртак төрки әдәби тел концепциясә яткан гумутөркичеләк идеяләренә татарлар арасына үтәп керүгә дә сәбәпчә була. Киң эрудициялә кешә буларак, И.Гаспринский төрки халыкларны аларның барысы өчен дә уртак әдәби тел ярдәмендә бергә тупларга омыла. Шундый тел итеп ул үзә нәшер иткән «Тәрҗеман» газетасы битләрендә кулланылган телнә тәкдим итә. Бу тел, үз чиратында, аңлаешсыз гарәп-фарсы берәмлекләреннән чистартылган госманлы-төрек теленә нигезләнгән була. И.Гаспринскийның фикеренчә, ул үзгә гадилегә һәм аңлаешлы булуы белән аерылып торган [10, 210]. Биредә сорау туарга мөмкин: «Ни өчен нәкъ менә госманлы-төрек теле, ә башка тел түгел?». Әлегә мәсьәлә хәл итүдә төп рольнә сәясә мотивлар уйнаган булырга тиеш, чөнки бу вакытта Госманлы империясә бердәнбер бәйсез төрки дәүләт була. Шулар сәбәплә Россиянә царизм изүеннән интәккән төрки халыклары солтан хакимиятә йөзгәндә саклаучы һәм таяныч күргәннәр. Моннан тыш, татар

тормышының барлык өлкәләрендә дә төрекләргә иярү, алардан үрнәк алу тенденциясенә күчәюгә күзәтелә. Әмма тыштан куәтлә күргән Госманлы империясә үзә кызганыч хәлдә була һәм бу ситуация елдан-ел яхшыга үзгәргә. «Төрекләргә үзләренә килгәндә, Анатолия халкы надалык вә фәкыйрьлек эчендә. Юллар юк. Авыллар тузган. Мәгариф юк. Бичара төрекләр йөрийә хәлдән тайган, билләргә бөкрәйгән, ябык һәм босклар. Мингәрәүләнәп беткәннәр. Анатолия халкы арасында әллә нинди хәтәр авырулар хөкәм сөрә, төрекләргә елдан-ел киметә бара. Табиблар юк, гигиена кануннарын үтәү юк. Истанбулдагы ике-өч йөз зыялы вә сәясә бәк әфәнделәргә һичтуктаусыз фирка уены уйныйлар. Әлә бер фирка өскә чыгып, хөкүмәтнә үз кулына ала, әлә икенчәсә. Өскә чыккан фирка житәкчеләргә вә бөтен чиновникларны үз кешеләреннән куя. Алар бер эшләргә, бер нәрсә ишәпләргә өлгәргәнчә, икенчә фирка өскә чыга да, әүвәлгә чиновникларның барысын да куа вә алар урынына үз кешеләргә куя. Хәзергә вакытта Истанбулда урам ташы санынча элекке министрлар, житәкчеләр, идарәчеләр бар. Аптырап йөриләр», – дип яза төрекләргә аяныч хәлә турында Ф.Кәримнә [8, 160]. Ягъни бу вакытта эчкә һәм тышкы низагларга керәп баткан солтан хакимиятен тугандаш халыкларның хәлә кызыксындырмаган. Моңы үз вакытында иң беренчеләрдән булып шулар ук Ф.Кәримнә аңлый. 1907 елда ул үзгә «Төрекләр» мәкаләсендә замандашлары күккә чөп мактаган төрекчеләк модасын кискән тәнкыйтьләп чыга [11, 347].

Шуңа да карамастан, XIX һәм XX гасыр чикләрендә уртак әдәби тел проблемасы күпчеләк төрки халыклар өчен актуаль була һәм ул Россия мәселманны арасында киң резонанс таба. И.Гаспринскийның идеяләргә татар әдәби теленә үсәшәндә дә зур йогынты ясы. Асым алганда, үзләргә әсәрләргә бөтен төрки дөньяда укылуын теләгән татар язучылары «Тәрҗеман» газетасы теленә акын телдә ижәт иткәннәр. Бу, үз чиратында, икә татар әдәби теле өчен традицион саналган угыз берәмлекләргә активлашуына һәм яңаларының (госманлы-төрек) үтәп керүгә сәбәпчә булган. Әлегә берәмлекләргә, татар теленә үз формалары белән параллель

рәвештә, тел төзелешенә барлык ярусларында да (фонетика, лексика, морфология, синтаксис) кулланылган. Нәтижәдә, XIX гасыр ахыры – XX йөз башында иске татар әдәби теленә яңа – уыыз-төрөк варианты барлыкка килә. Моңа дәлил булып күпсанлы язма чыганаклар тора. Мисал өчен М.Акъегетзадә, З.Бигиев, Р.Фәхретдин, Ф.Кәрим, Г.Тукай әсәрләрен генә дә китерергә мөмкин. Чыганаклар болар белән генә чикләнми әлбәттә. Киләчәктә аларны тагын да барлау һәм жентекле өйрәнү сорала. Алар барысы да татар әдәби теленә язма мирасы, аның байлыгы санала.

Чыганаклардан күренгәнчә, XIX гасыр ахыры – XX йөз башы татар әдәби теленә уыыз-төрөк варианты нигездә түбәндәге функциональ стильләрдә хәрәкәт иткән:

- 1) матур әдәбият (роман һәм повестьләр);
- 2) ижтимагый-публицистик (сәяхәтнамәләр һәм мәкаләләр);
- 3) фәнни (дәреслекләр).

Әмма ул төрле каршылыктар аркасында озак яши алмый. XX йөз башы татар вакытлы матбугаты битләрендә башланып киткән «тел бөхәсләре», ягъни әдәби телнең киләчәктә кайсы вариантка нигезләнәчүе үстерелүе турындагы бөхәсләр аның файдасына хәл ителми. Татар интеллигенциясенә күп кенә алдынгы вәкилләре «Тәрҗеман» газетасы теленә нигезләнәчүе язуга каршы чыгалар. Мәсәлән, башлангыч чор ижатында үзе үк уыыз-төрөк берәмлекләрен еш кулланган Г.Тукай «Тәрҗеман» турында: «... аның теле безнең телебезгә бөтенләй кире бер Кырым теледер», – дип язып чыга. Ул, шулай ук, вакытлы матбугатта госманлы-төрөк теле берәмлекләре белән чуарлап язылган әсәрләрдән дә өчә итеп көлә: «Бу персиян үзенә «сәнә, мәнә, сән үләсән, мән үләм, нә данишәр-сән»ләренә, ягъни үз милли теленә бер кадак кишмиш кадәр генә хәбәрә булса, төрөкләренә шушы чиркәнәч сонгы телләре белән «шигырь» язмас һәм әүзәнә шигырьдән киш-

миш үлчәве кадәр генә хәбәрә булса, «Якыйн, вә ашәфтә хун» сүзләренә вәзендәш түгеллекләрен сизәр иде».

Г.Камал үзенә сатирик-публицистик әсәрләрендә («Тел берләштерәләр», «Вак-төяк» һ.б.) төрөкчелек агымын шулай ук тәнкыйтә итә. Ул тәнкыйтне пародия алымы кулланып, персонажлары теле аркылы тормышка ашыра: «Улмаз, борадәр! Тәрҗеман баба жаиз күрмидер. Эстәр аңла, эстәр аңлама, сезнең кеби бер кач миллион әһле ичүн башкача сөйләмәз, башкача язمامыз. Шимди без лисаннары берләштеремез».

Ф.Әмирхан телне төрөкләштерүне зарарлы күренеш дип бәяли, төрөк теленнән кәргән сүзләр белән тулган китапларның басылуын тәнкыйтә итә. «Сәбәбе вөжүдем, газиз пәдәрәм, кулыны үпиюрым, аякларына екылыюрым, вәләде газизем, рөшди сыйныфыннан тәхсингә мөстәхыйк улдыкыңа жәнәбе важибел-вөжүдә тәшәккерләрдән гажиз улдым» кебек сүзләренә, тәгъбирләренә һәм жөмлөләренә кулланырга тиеш түгеллеген күрсәтә.

Г.Ибраһимов та, төрөк һәм башка телләрдән кәргән сүзләргә каршы чыгып, татар теленә үз нормалары кирәклекне яклап чыга [2, 192-193].

Шул сәбәпле, моңарчы «Тәрҗеман» газетасы теленә якын вариантта ижат иткән күп кенә татар язучылары, үзләренә әсәрләрен әдәби телнең гамәли-гавамлашкан вариантында яза башлыйлар [3, 11-19]. Әмма бу уыыз-төрөк вариантының әһәмиятен бер дә киметми, киресенчә, ул татар халкы һәм аның әдәби теле, функциональ стильләре формалашу тарихында үзгәрү бер урын тотта. Аерым алганда, нәкъ менә әлеге вариантта язылган әдәби әсәрләр татар һәм күп кенә башка төрки халыктар арасында мәгърифәтчелек идеяләренә таралуына этәргеч биреп, аларны үзара якынайтуга, рухи һәм мәдәни тормышларын баутуга зур өлеш керткәннәр.

ЧЫГАНАКЛАР

1. Татар әдәбияты тарихы. Алты томда, 2 том. XIX йөз татар әдәбияты. – Казан: Тат. кит. нәшр., 1985. – 564 б.
2. Хаков В.Х. Тел – тарих көзгесе: Татар әдәби теленә үсеш тарихыннан. – Казан: Тат. кит. нәшр., 2003. – 295 б.
3. Бәширова И.Б. XIX гасыр ахыры – XX йөз башы татар әдәби теле: исем категорияләре һәм фигыль

наклонениеләрендә әдәби норма, норма вариантлылыгы һәм функциональ-стилистик вариантлылык. – Казан: КДТУ нәшр., 1999. – 576 б.

4. Негматуллов М.М. Роль и место огузских элементов в истории развития татарского языка: Дисс. ... канд. филол. наук. – Казань, 1983. – 223 с.

5. Хисамова Ф.М. Татарский язык в восточной дипломатии (XVI – нач. XIX вв.). – Казань: Мастер Лайн, 1990. – 408 с.

6. Хаков В.Х. Татар милли әдәби теленең барлыкка килүе һәм үсеше. – Казан: Тат. кит. нәшр., 1972. – 221 б.

7. Әйди Т. Муса Акъегет Төркиядә // Казан утлары. – 1996, № 4. – 169-172 б.

8. Фатих Кәрим: Фәнни-биографик җыентык. – Казан: Рухият, 2000. – 320 б.

9. Валидов Дж. Очерк истории образованности и литературы татар. – Казань: Иман, 1998. – 157 с.

10. Губайдуллин Г. Гаспринский и язык // Эхо веков. – 1997, № 3-4. – 205-214 с.

11. Татар әдәбияты тарихы. Алты томда, 2 том. XIX йөз татар әдәбияты. – Казан: Тат. кит. нәшр., 1985. – 564 б.

© Әхмәтҗанов М.И., 2006

ТАТАР МӨҖЕРЛӘРЕ ТАРИХЫННАН

Марсель Әхмәтҗанов

МАРСЕЛЬ ИБРАҖИМ улы ӘХМӘТҖАНОВ – күренекле археограф, филология фәннәре докторы, академик, Кол Гали исемендәге халыкара һәм Ризәддин Фәхрәтдин исемендәге премияләр лауреаты.

Ахметзянов М.И. Из истории татарской сфрагистики.

Статья видного археографа посвящена описанию печатей из коллекции Искандера Камала.

Татар археографиясенең бер тармагын фәннең сфрагистика, ягъни мөһер язмаларын өйрәнүче юнәлеш тәшкил итә. Бу юнәлеш бездә иң аз өйрәнелгән өлкә булып тора. Әлегә эшнең башлангычын бездә тарих фәннәре докторы Миркасыйм Госманов үзенең Алтын Урда ханнары ярлыкларын өйрәнүгә багышланган хезмәтендә кузгаткан иде [1]. Шулай ук күренекле татар археографы Сәет Вахидиның Сахиб Гәрәй хан ярлыгын өйрәнүгә багышланган хезмәтендә ханнар ярлыгындагы мөһерләр турында мәгълүмат китерелә [2]. Татар сфрагистикасы тарихын өйрәнү очен бай чыганаclar базасы бар. Мәсәлән, Татарстан милли музей фондларында XIX гасыр һәм XX гасырның беренче чирегендә яшәгән күренекле шөхесләребезнең бик зиннәтләр эшләнгән мөһерләре кол-

лекциясе татар ювелирлык һәм каллиграфия сәнгатенең асыл үрнәкләрен тәшкил итә. Алар арасында Шиһабетдин Мәрҗанинең дә шөхси мөһере саклануы мәгълүм. Әлегә коллекция күргәзмәләргә куелса да, аларны сәнгать һәм тарихи-мәдәни истәлекләребез сыйфатында өйрәнүчеләребез әлегә күренми.

Бездә XVIII гасырдагы Казанда оештырылган татар ратушасы материалларын Татарстан милли архивында күрергә туры килгән иде. Алар арасында дистәләрчә генә түгел, бәлки йөзләгән дияргә дә буладыр, ратуша эшчәнлегендә катнашкан кешеләрнең кулы белән язылган документларда кызыл сургычка төшерелгән шөхси мөһер эзләрен күрергә туры килде. Аларның мөһер эзләрендәге төшерелгән исемнәре ювелир осталыгы белән гарәп графи-

касында язылганнар.

Татар китап културасында да мөһер билгеләре бик еш кулланылган. Аларда китапларга төрле дәверләрдә хужа булып торган затларның сугылган шәхси мөһер эзләре күзгә ташлана. Борынгы кулъязма китапларга, документларга һәм XIX-XX гасыр башындагы татар һәм көнчыгыш басма продукциясенә мөһерләр куелган.

Без шундый кулъязма һәм басма китап битләренә төшерелгән мөһер эзләрен беркадәр туплап, «Фән һәм тел» журналының 2004 елгы 4нче санында бер мәкалә белән катнашкан идек [3].

Соңгы елларда, Казанда яшәүче бер коллекционерда, татар мөһерләре эзләре төшерелгән бер коллекция саклануы мәгълүм булды. Ул коллекция иясе безнең өчен бик төхмәткә лаек кеше – Искәндәр әфәнде Камал иде. Искәндәр әфәнде үз коллекциясе материалларын безгә фәнни мәкаләдә файдалану өчен бик теләп биреп торды. Без алар белән танышып чыктык, өйрәндек һәм кайбер фәнни нәтижеләргә килдек.

Искәндәр әфәнде коллекциясендә барлыгы 45 мөһернең сургычта калган эзләре саклана. Аларның шактый өлешенең сакланушы канәгатьләнәрлек, берничәсенең текстлары, зыян күрү сәбәпле, укырлык түгел. Мөһер эзләре төшерелгән сургычлар кечерәк кенә кәгазьләрдә ябыштырылып, аларда кайбер искәрмәләр рус һәм татар телләрендә язылганнар.

Коллекция белән якыннанрак танышу аның XIX гасырдагы күренекле Казан археологы, нумизмат һәм коллекционер Андрей Федорович Лихачев (1832-90) эшчәнлегенә белән бәйле булу мөмкинлегенә турында сөйли. Искәндәр әфәнде үзе коллекциянең ерак тарихын белми, ул аңа очраклы рәвештә килеп кәргән. Ләкин аның коллекциясендә А.Ф.Лихачевның мөһер эзе төшкән сургычның да булуы безнең алдарак әйтелгән фикеребезне шактый ныгыта. А.Ф.Лихачев Казанда яшәгән киң карашлы рус тарихчысы. Ул 1878 елда Казан университеты каршында Археология, тарих һәм этнография жәмгыятен оештыручыларның берсе, галим, татар халкының тарихы һәм мәдәнияте белән дөңк кы-

зыксынган. Нумизматикага якын булган сфрагистика фәне белән кызыксыну да аңа хас сыйфат.

Искәндәр Камал коллекциясендәге үзенчәлекле борынгы мөһер эзләре төшерелгән ике сургыч эзенен булуын да, фәкать А.Ф.Лихачев кебек профессиональ нумизмат һәм археологның кызыксыну сферасы чагылышы дип саныбыз. Ул мөһер эзләренен берсендә IX-XIX гасырларда Идел-Урал арасында һәм Арал диңгезе буйларындагы далаларда күпләп яшәгән сайгак исемле зур мөгезле, йөгере, үлән ашаучы бер жәнлекнең томырылып чабып бару позасы сурәтләнгән. Бу хайваннар соңгы гасырларда кырып бетерелгәннәр булса кирәк. Ләкин рус шагыйре М.Ю.Лермонтов XIX гасырның 40нчы елларында Дөштә Кыпчак далаларында сайгаклар яшәгәнлеген күрәп язган. Сайгак – партояклы, борыны филнекенә ошап кәкрәеп килгән жәнлек, антилопаның бер төре [4].

Икенче мөһердә ике сарык – куйның дала үленә ашап тору мизгеле бирелгән. Бу күренешләр, әлбәттә күчмә тормыш алып баручы дала төркиләренен яраткан сюжетлары санала.

Һәр ике мөһернең эзендә язу билгеләре күренми. Бу мөһерләрнең килеп чыгышы Алтын Урда дәүләте мәдәнияте белән бәйле дип саныбыз. Ни өчен дигәндә, Алтын Урда дәүләтенен көмеш һәм бакыр акчаларында шушы сургычка төшерелгән кебек жәнлекләр, кошлар һәм башка табигать жисемнәре рәсемнәре күпләп сугылып эшләнгән, тарихка истәлек булып калган.

Сурәтләр төшерелгән сургычлар кәгазьләргә ябыштырылган.

Аларның сайгак сурәте төшкән мөһернең 1873 елда Биләр (шәһәр) бистәсендә сатып алынуы, икенчесе 1883 елда Биләрдә табылуы турында русча язма-искәрмәләр бар. Аларны А.Ф.Лихачев археологик эзләнүләре вакытында табып, теркәп калдырган булса кирәк. Археолог А.Ф.Лихачев бу мөһерләрне Иранның сасанидлар дәвере сәнгате белән бәйли, ләкин сайгаклар Иран жирләрендә түгел, Идел-Урал араларында яшәгәннәр, шунлыктан бу мөһерләрнең сурәтләре мо-

тивлары Алтын Урда сәнгате өчен ят булмаган. Биләр шәһәрнең күтәрелеше XIII-XIV йөзләрдә дә барган, ул Алтын Урда дәүләтенең зур мәдәни үзәге була.

Коллекциядәге берничә мөһер эзләрендә Казанның тарихи символы – аждаһа сурәте дә күренә.

Аждаһа мотивы мөһерләрдә татар халкының борынгы заманнардан ук килгән мифология образының чагылышы. Шунлыктан,

Искәндәр Камал коллекциясендә татар халкының мең еллык сәнгатенең бербөтен булып чагылышы күзәтелә, дип нәтижә ясыйбыз.

Коллекциядә Казанның күренекле татар һәм рус шәхесләренең һәм кайбер административ оешмаларның мөһер эзләре сакланган, түбәндә аларның үзенчәлекләре, бизәлешләре, эчтәлекләренә кагылышлы тасвирлау таблицасы бөтен коллекциянең эчтәлеген тулырак һәм ныграк ачар дип ышанабыз.

Мөһер	Мөһердәге язу тексты һәм аның график үзенчәлегә	Мөһер эзенең формасы	Эзенең зурлыгы (мм)	Сургычның төсе
1	Гарәп хәрефләре белән: «Галиәскәр»	йөрәк, яки яфрак рәвешендә	13x18	кызыл
2	... – гарәп язуы		13x16	кызыл
3	... – гарәп язуы	эллипс	20x27	кызыл
4	Язуы юк. Озын мөгезле сайгак сурәте ясалган. Бу мөһер эзе төшерелгән сургычлы кәгазьдә аның 1874 елда Биләр шәһәре жимерекләре арасында табылган булуы языла	эллипс	20x24	кызыл
5	Гарәпнең куфи графикасында «Әл-хөкем Аллаһ» диеп язылган	эллипс	15x18	кара-соры төстә
6	Гарәп графикасында?	эллипс	14x15	кызыл
7	Гарәпнең сөлес язуы белән: «Мөхәррәм бине» ... дигән язу таныла, хәрефләрнең кырларында сүзләр буенча бишәр нокта белән ясалган чәчәк тажлары сурәте (алты чәчәк) төшерелгән	эллипс	18x20	кызыл
8	Кириллицада «Н.Рминский» дигән текст	эллипс	24x26	соры
9	Гарәп язуы: ...	эллипс эчендә төзек дүртпочмак	21x23	кызыл
10	Кириллицада: «Ивана и.г. соперника». Көмеш йөзек кашындагы мөһер эзе. Биләр шәһәрнең жимерекләре арасында табылган	эллипс эчендә почмаклары киселгән дүртпочмак	24x30	кызыл
11	Урак-ай эченә ясалган ир кеше портреты, язуы юк	эллипс	13x16	кызыл
12	Гарәп язуы белән: «Исмәгыйль бине Жәгъфәр»	озынча алтыпочмак	17x18	кызыл
13	Эзлек мәйданы ике сызык ярдәмендә дүрт тигез кисәккә бүленгән. Гарәп хәрефләре белән: “1. Йа Жәгъфәр, йа Муса 2. Йа Хәсән, йа Мөхәммәд 3. Йа Хәсән 4. Йа Хәсән, йа Мөхәммәд”	эллипс	17x21	кызыл
14	Гарәп язуы белән: «Йосыф Готвальд»	йөрәк	18x18	соры
15	Гарәп хәрефләре белән: «Л-я Иллаһе Ил-лялла Мөхәммәд-рәсүл Аллаһ»	түгәрәк	16x16	кызыл
16	Гарәп хәрефләре белән: «Әхмәд бине Хәлилулла»	йөрәк	16x16	кызыл
17	Гарәп хәрефләре белән: ...	йөрәк	16x16	кызыл
18	Гарәп хәрефләре белән: «Йосыф Готвальд»	йөрәк	16x16	кызыл
19	Гарәп хәрефләре белән: «Арслангәрәй бине Әсхәдулла»	эллипс	20x23	кызыл
20	Гарәп хәрефләре белән: «Бәндән Хо́да-Әхмәд бине Йосыф. 1838»	эллипс	20x26	кызыл

21	Гарәп хәрефләре белән «Мөхәммәдгариф бине Корбангали. 1271» (Руми исәп белән 1855 елга туры килә)	эллипс	20x24	кызыл
22	Гарәп хәрефләре белән: «Халикъ Тәвәккәл Гали»	эллипс эчендә төзек алтыпочмак	20x23	кызыл
23	Гарәп хәрефләре белән: «Хәйдәр бине...»	төзек алтыпочмак	15x18	кызыл
24	Гарәп язуы белән: ...	төзек алтыпочмак	15x18	кызыл
25	Гарәп хәрефләре белән «Хөсәен бине Ибраһим Баязитов»	эллипс	17x21	кызыл
26	Сурәттә ике куй ясалган, алар зур яфраклы үлән ашаган позада эшләнгән. Мөһер Биләр шөһәре жимерекләре арасында 1883 елда табылган	түгәрәк	27x28	кызыл
27	Гарәп хәрефләре белән йөрәк эченә «Габделкәрим хажи» диеп язылган	йөрәк рәвешендәрәк	20x20	кызыл
28	Гарәп хәрефләре белән: «Байазитов»	эллипс	18x22	кызыл
29	Гарәп хәрефләре белән: «Вәлиулла»	төзек булмаган дүрткырлык	10x10	кызыл
30	Гарәп язуына охшатып ясалган кош сурәте	йөрәк	14x15	кызыл
31	Гарәп хәрефләре белән: ...	төзек алтыкырлык	17x17	кызыл
32	Гарәп хәрефләре белән: «Мөхәммәдҗан бине Мохтар Гомәрәв»	эллипс	20x22	кызыл
33	Рус телендәге язма: «Въ Казани. Печ. нотариуса Я.Г.Никольского»	түгәрәк уртасында аждаһа сурәте	d=30	кызыл
34	Рус телендәге язма: «Печ. Казанского Губернского Статистического комитета»	түгәрәк уртасында аждаһа суәрте	d =30	кызыл
35	Латин графикасында, татарча «Казан» сүзе сакланган, башка урыннары танылмый	түгәрәк, уртада Казан Кремленең Спасс манаарасы сурәте	d=30	кызгылт- соры
36	Гарәп язуында: «Габдрахман бине Гобәйдулла Апанаев»	түгәрәк эчендәге сурәт	34x36	кызыл
37	Кириллицада рус телендә: «Печать Казан. город. маклера Поснова»	түгәрәк, уртада аждаһа сурәте	d=36	соры
38	Гарәп графикасында: «Каранай бине Александр»	эллипс, текст уртада	22x26	кызыл
39	Гарәп графикасында хатын-кыз исеме: «Йөзлүгөл»	йөрәк рәвешендә	18x20	кызгылт - соры
40	Кириллицада: «А.Лихачевъ»	эллипс, язу уртада	15x20	алсу
41	Гарәп графикасында: «Мөхәммәдвафи бине Сабит»	эллипс, язу уртада	22x27	кызыл
42	Русча язылган: «Габдельхамид Сафар Сабитов»	эллипс	24x26	кызыл
43	Кириллицада, текст бозылган: «...Муканаев»	эллипс	22x25	кызыл
44	Гарәп графикасында: «Мозаффар Лотфулла әр-Арсаев бине мулла Мортаза әл-Болгари»	эллипс	22x25	кызыл
45	Кириллицада: «Кирмински»	эллипс	22x25	кызыл

Югарыда китерелгән 45 мөһер эзләрендәге язмаларның: 32се – гарәп графикасында; 8е – кириллицада һәм рус телендә; 3есе – язусыз сурәتلәр; 1се – латин графикасында; 1се – татар исемнәре кири-

лицада бирелгән.

Түбәндә таблицада тасвирланган кайбер мөһер эзләрененң фотосурәтләре китерелә (сурәт янындагы сан аның таблицадагы тасвирлау тәртибен күрсәтә).

№4

№12

№19

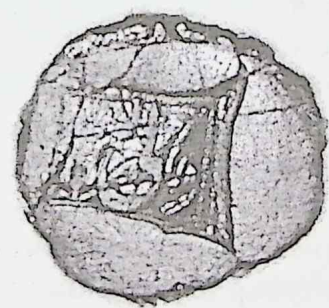
№20

№26

№27

№29

№32

№36

№38

№41

№44

ЧЫГАНАКЛАР

1. Усманов М.А. Жалованные акты Джучиева Улуса XIV-XVI вв. – Изд. Казан. гос. университета, 1979. – 317 с.
2. Вахидов С. Ярлык хана Сахиб Гирея // Вестник научного общества татароведения. – 1925, №1-2. – 29-37 с.
3. Әхмәтжанов М. Кулъязма һәм басма китап битләрендәге мөһерләр тарихынан // Фән һәм тел. – 2004, №4. – 25-30 б.
4. Словарь русского языка. Том. IV: С-Я. – М.: Государственное издательство иностранных и национальных словарей, 1961.

ГАРӘБИ ЧЫГЫШЛЫ ИР-АТ ИСЕМНӘРЭ

Гүзәлия Хажиева

ГҮЗӘЛИЯ СӘЙФУЛЛА кызы ХАЖИЕВА – 2004 елда Казан дәүләт университетының татар филологиясе һәм тарихы факультетын тәмамлый. Бүгенге көндә Казан дәүләт университетының аспирантурасында укый. Күренекле галим-ономаст Гомәр Саттаров җитәкчелегендә “Татар ир-ат исемнәренә тарихи-лингвистик анализ” темасына кандидатлык диссертациясе яза.

Хажиева Г.С. Мужские имена арабского происхождения.

В статье прослеживается развитие мужских личных имен арабского происхождения в татарской антропониимии.

Гарәби чыгышлы сүзләр лексикабызга Х гасырга чаклы ук үтеп керә башлыйлар, моңа халкыбызның гарәп сөздәгәрләре, сәясәтчеләре, галимнәре белән тыгыз элемтәдә торучы тәэсир итә. Х гасыр башында болгарлар һәм Урта Азия, Габбаслар хәлифлелеге белән эшлекле элемтә урнаша. Нәтижәдә, 922нче елда, Багдад хәлифе Жәгһфәр әл-Мөктәдир Идел буе болгарларының ханы Алмышка үзенә илчесен җибәрә. Идел буена булган бу сәяхәт болгарларның ислам динен кабул итүләре белән тәмамлана. Болгарларга гарәп телен һәм дин нигезләрен өйрәтү максатыннан Урта Азиядән күпсанлы факыйхлар (*юристар*) һәм мөгаллимнәр җибәрелә. Х гасырда ислам динен кабул ителгәч, телебезгә бик күп санда гарәби чыгышлы сүзләр кулланыла башлый. Бу сүзләр, нигездә, мөселман дини өйрәтмәсе аша үтеп керәләр, чөнки аллага табыну гарәп телендә башкарыла. Х гасырдан алып XX гасыр башына кадәр, мең ел дәвамында татар мәктәп-мәдрәсәләрендә гарәп теле өйрәнелә. Шуңа күрә, гарәп сүзләре халык массалары тарафыннан да өйрәнелә һәм кулланыла башлый.

Алтын Урда чорында исә бу мөнәсәбәтләр үсә төшә. Мисыр белән сөздә һәм мәдәни мөнәсәбәтләр тагы да көчәйәләр. Сарайда һәм Алтын Урда мәдәни уақытларында иҗат итүче күп кенә галимнәр, шагыйрьләр, язучылар гарәпчә укып кайтып, төрки телгә күп кенә гарәп сүзләре кертәләр. Шунысы билгеле: XIV гасырда Алтын Урда һәм Мисырда күп санда фарсы теленнән төржемә-

ләр ясала. Ә фарсы теле, үз чиратында, татар теленә сүзлек составын бастурганда мөһим роль уйный. Әлеге экстралингвистик сәбәпләр татар теленә антропонимикасына гарәби чыгышлы исемнәренә үтеп керүенә сизелерлек йогынты ясаган, дип әйтә алабыз.

Г.Ф.Саттаров билгеләвенчә [1, 190], болгар-татар теленә гарәп исемнәре Болгар дәүләтендә 922 елда рәсми рәвештә ислам динен кабул ителгәннән соң алына башласалар да, XIX йөз башларына кадәр халыкта киң таралмаган һәм популяр булмаганнар. Бу чорга кадәр татарларда борынгы төрки-татар кеше исемнәре күбрәк кушылган. Болгар-татар кабер ташларында, нәсел шәжәрәләрендә, сан алу кенәгәләрендә һәм башка тарихи чыганаclarда татардагы кеше исемнәре нәкъ шуны раслыйлар.

XIX йөздә исә бу хәл бик нык үзгәрә. Гарәби исемнәр татар даирәсенә үтеп керсәләр дә, аларның күбесе юкка чыга барган. Мәгънәләре халыкка аңлаешлы исемнәр генә сакланып калган. Шундыйлардан, мәсәлән, Вәли “хужа, саклаучы”, Кадыйр “кодрәтле, көчле”, Гали “бөек, өлкән”, Хәсән “яхшы, матур”, Әхмәт “иң данлыклы, күренекле” кебек ир-ат исемнәрен күрсәтеп китә алабыз [2, 21].

XIX гасыр урталары – XX гасыр башында гарәби чыгышлы сүзләрнең татар телендә актив кулланылуы күзәтелә [3, 19]. Бу татар антропонимиконда да чагылыш таба. Әлеге күренеш уңаеннан Г.Тукай үз фикерен әйтә. Ул гарәпчә кеше исемнәренә саф дини мәгънә аңлата торганның һәм катлаулы

төзелештәгеләрен куллануны бик каты гаепли.

XIX гасырның ахырында – XX йөзгә башындагы елларында татар халкының Төркия белән турыдан-туры культура бәйләнешләре көчәю, татар яшьләренә бер өлеш шунда уку, шул ил белән әдәбият һәм вакытлы матбугат алмашу хәрәкәтләре киңәю аркасында, безгә шул ук гарәп исемнәренә төрекләштерелгән вариантлары да килеп керә: Рифгат, Шәүкәт, Тәлгат, Рәшат, Жәүдәт, Әнвәр, Наил һ.б. ир-ат исемнәрен мисал буларак китерә алабыз [4, 176].

XX йөзгә 20нче елларына кадәр татар антропонимикасында гарәби чыгышлы ир-ат исемнәре кулланылу дәвам итә. XX гасыр башларында гарәби чыгышлы антропонимнар кеше исемнәренә 98%-ын алып торган [5, 11].

Гарәби чыгышлы ир-ат исемнәрен нигездә, ислам динә төшенчәләре һәм көнкүреш лексикага бәйлә сүзләр яткан исемнәргә бүлгә мөмкин.

Нигездә дини лексикага бәйлә төшенчәләр яткан ир-ат исемнәре *дин*, *алла-улла*, *Ислам*, *Рахман*, *Рәхим*, *Хәмид*, *Гани*, *Нур*, *Мөхәммәт*, *Һади*, *Мөхмүт*, *Әхмәт* кебек компонентлар һәм исемнәр алдына ялганып килүче префикслар (*габдел-габде-габд* һ.б.) ярдәмдә ясалалар.

Дин – саф гарәби чыгышлы сүз – “ышану, инану, дин” дигәнне аңлата. Әлеге компонент нигездә постпозициядә дә, препозициядә дә ир-ат исемнәре ясалганнар. Мәсәлән, Бәдретдин “диннең тулган ае”, Кираметдин “диннең юмарт, эчкерсез кеше”, Миргаязетдин “дингә ярдәм итүче, булышучы әмир”, Сәүвәретдин “дин башлыгы, җитәкчесе”, Сәхибетдин “диннең дустан, юлдашы”, Фәтхетдин “диннең яулавы, җиңүе”, Фәһиметдин “диннең аңлысы, зирәге, үткенә” кебек ир-ат исемнәре постпозициядә кулланылганнар.

Препозициядә исә шулай ук шактый күп ир-ат исемнәре ясалган. Мәсәлән, Динислам “ышанып буйсыну”, Динмөхәммәт “Мөхәммәт динендәгә кеше”, Динулла “аллаһ динә”, Диншәех “дин шәехе, рухани, дин башлыгы” һ.б.

Алла-улла саф гарәби компонент, ир-ат исемнәрендә бары тик постпозициядә генә кулланыла. Мәсәлән, Габидулла “Аллаһыга табынучы”, Зәкиулла “Аллаһының зирәк, сәләтле кеше”, Зәйнулла “Аллаһ бизәгә”,

Сәйфулла “Аллаһының кылычы”, Мотыйгулла “Аллаһыга буйсынучы” һ.б. ир-ат исемнәре алла-улла компоненты нигездә ясалганнар.

Ислам компоненты “Аллаһыга буйсыну, күндәмлек” дигәнне аңлата. Әлеге исем компоненты препозициядә дә, постпозициядә дә кулланыла. Препозициядә ул Исламбакий, Исламбәк, Исламгир, Исламнур, Исламхан һ.б. исемнәргә керә. Постпозициядә исә Шәйхелислам, Нурислам, Газиислам, Динислам һ.б. кулланыла.

Иман компоненты “иман, ышану, инану” дигән мәгънәдә алына. Бу компонент нигездә татар антропонимикасында Иманай, Иманбәк, Имангали, Имангол-Иманкол, Иманкай кебек ир-ат исемнәре ясалган.

Аллаһы тәгаләгә 99 күркәм исемнәр үз эченә алган исемнәр арасында да ир-ат исемнәрен ясауда катнашучы актив компонентлар бар. Бу исемнәр Аллаһының илаһи сыйфатларын, атрибутларын белдерүче эпитетлардан гыйбарәт. Мәсәлән, Азамат “бөек, шөһрәт, дан”, Басыйр “барсын да күрәп торучы”, Барый “бар итүче, яктыртучы, тудыручы, иҗат итүче”, Вахит “бердәнбер”, Ваһап “тереклек итүче”, Вәли “хакимлек итүче”, Газиз “кодрәтле, көчле; кадерле”, Газим “бөек, югары дәрәжәле”, Гали “һәрнәрсәдән өстен һәм бөек”, Гаффар “гөнаһ-хаталарны гафу итүче, кичерүче, ярлыкаучы”, Кави “көчле, куәтле, киң кодрәтле” һ.б.

Аллаһының изге эпитетларыннан саналган *габд-габде-габди-габдел* (“кол, алла колы”) антропоформанты ир-ат исемнәрен ясауда актив катнаша. Мәсәлән, Габдрахман, Габделкәрим, Габделрәхим, Габделкәбир, Габдерәшит һ.б.

Мөхәммәт исем компоненты “макталган, мактаулы, данлыклы” мәгънәсендә килә, ислам динендә исә, аңа нигез салучы Мөхәммәт пәйгамбәр исеме белән бәйлә ир-ат исеме дип карала. «Так, түрки-мусулмане, следуя заветам основателя ислама Мухаммада, включали в состав своего имени имя пророка или один из эпитетов, а также имена других пророков» [6, 11]. Мөхәммәт компоненты препозициядә дә, постпозициядә дә ир-ат исемнәре ясый. Препозициядә Мөхәммәтбакир, Мөхәммәтбасыйр, Мөхәммәтгали, Мөхәммәтгата, Мөхәммәтгаян, Мөхәммәтвәли кебек ир-ат исемнәре ясал-

ган. Постпозицияда исә Ханмөхәммәт, Динмөхәммәт, Нурмөхәммәт һ.б. ир-ат исемнәре киң кулланылалар.

Мөхәммәт пәйгамбәрнең эпитетлары булып йөргән Рәсүл, Нәби, Әмин, Рәхмәт, Сафи һ.б. исемнәренң кайберләре шулай ук исем компонентлары булып йөриләр. Мәсәлән, Рәсүл исем компоненты нигезендә Рәсүлулла “Аллаһының илчесе”, Рәсүләхмәт “илче, хәбәр китерүче илче” һ.б. ир-ат исемнәре ясалган. Нәби компоненты нигезендә Нәбирахман, Нәбихан, Нәбиәхмәт, Нәбияр, Нәбиулла һ.б. кебек ир-ат исемнәре киң кулланылалар.

Әхмәт (“иң данлы, иң мактаулы”) компоненты нигезендә Әхмәтбакый, Әхмәтбарый, Әхмәтвафа, Вәлиәхмәт, Муллаәхмәт һ.б. ир-ат исемнәре ясалганнар.

Мәхмүт (“макталган, мактаулы”) компоненты нигезендә Мәхмүтгәрәй, Мәхмүтвәли, Мәхмүтсолтан, Мәхмүтхан, Мәхмүтжан кебек кушма төзелешле ир-ат исемнәре барлыкка килгән.

Хәмит (“мактаулы, мактауга лаек”) компоненты нигезендә Хәмитхан, Нурхәмит, Хәмитвәли, Хәмитжан һ.б. ир-ат исемнәре ясалган.

Ислам дине белән берлектә татар антропонимиясенә яһүдләрнең Библиясендәге пәйгамбәр исемнәре дә мөселманнарның исемнәрен билгелиләр.

Яһүд пәйгамбәрләренең исемнәре гарәп теленнән дини китаплар, дин таратучылар аша телебезгә үтеп кергән. Бу төр ир-ат исемнәре халык тарафыннан яратылып кушыла, чөнки алар структур яктан гади, сөйләм агышында авырлыктар тудырмыйлар.

Исем алдына һәм исем ахырына ялганучы элементлар гарәп антропонимикасына хас. Исем алдына кушылучы элементлар кунья һәм нисаб дип аталса, исем ахырына ялганучы элементларны нисаб, нисба дип атыйлар.

Гарәп антропонимикасында кунья ир-атның атасын белдереп килә, *әб-әбү* префиксы ярдәмендә белдерелә. “Конечно, этот исм не означает, что обладатель соответствующей куньи обязательно в действительности имел сына с таким именем” [7, 291].

Татар антропонимикасында исә *әб-әбү-әбел* префиксы икенче компонентка яракла-

шып, мәгънәсеннән шактый ераклашкан. Гарәп телендә “ата, әти, әткәй, бала атасы; төп иясе, нәкъ иясе” мәгънәләрен белдереп килгән *әб* сүзе, *әба*, *әби*, *әбү* формаларын ала. Әлеге префикслар ярдәмендә Әбелгази, Әбелгазим, Әбелгәрәй, Әбелгаяз, Әбелкадыйр, Әбелгәрәй, Әбелмәлик һ.б. ир-ат исемнәре ясалган.

Исем алдына ялганучы элементлардан *ибн-ибне* префиксы “улы” мәгънәсендә килә. Татар антропонимикасында әлеге префикс ярдәмендә Ибнегаббас, Ибнегомәр, Ибнеислам, Ибнехәсәен, Ибнесәет, Ибнеәмин кебек ир-ат исемнәре ясалган. Күзәтүләребезгә караганда, бүгенге көндә бу төр ир-ат исемнәре балаларга кушылмыйлар.

Гарәп антропонимикасында *ибн-ибне* компоненты белән ата исеме кушылмасы нисба дип атала. Татар антропонимиясендә *ибн-ибне* компоненты ата исемнән күрсәтү вазыйфасын үтәми, әлеге компонент бары тик ир-ат исеме булып кына калган.

Нигезендә дини тематика чагылган гарәби чыгышлы ир-ат исемнәре татар антропонимик системасының зур өлешен тәшкил итәләр.

Бер төркем ир-ат исемнәре халыкның матди дөньясы белән бәйлә аpellятив лексикадан ясалган.

1. Кешенең матди тормышы турында мәгълүмат бирүче ир-ат исемнәре:

а) көнкүреш, хужалык әйберләре белән бәйлә ир-ат исемнәре: Кәндил “яктыртучы, лампа, шәм”, Сираж “яктырткыч, шәм, лампа”, Мифтах “ачкыч”, Мисбах “яктылык чыганагы, шәмдәл, лампа” һ.б.

б) өс киеме, бизәнү кирәк-яракларына нисбәтле ир-ат исемнәре: Зөннар “билбау, кушак”, Зиннәт “бизәк, затлы әйбер” һ.б.

в) хайваннар һәм үсемлекләр дөньясы белән бәйлә ир-ат исемнәре: Бәкер “дөнья баласы”, Зәбиб “йөзем, йөзем бөртеге”, Ногман “лалә чәчәгенең бер төре” һ.б.

г) төрле һөнәр белдерүче ир-ат исемнәре: Гамил “эшләүче, хезмәт итүче, гамәл кылучы”, Хажип “хезмәтче, швейцар”, Сәүбән “карап, тәрбияләп торучы”, Харис “игенче, сабанчы, сукачы” һ.б.

д) иҗтимагый мөнәсәбәтләргә бәйлә ир-ат исемнәре: Вәкил “ышанып жибәрелгән кеше, вәкил”, Рәис “башлык, жит-

әкче”, Рәсүл “илче, хәбәр китерүче”, Галәм “кол, малай” һ.б.

е) культ бәйрәмнәре белән бәйлә ир-ат исемнәре: Бәйрәм, Корбан, Нәүрүз һ.б.

2. Абстракт апеллатив лексика нигезендә ясалган, халыкның рухи дөньясы белән бәйлә ир-ат исемнәрен төрлө мәгънәләр (акыл, белем; байлык муллык; бөхет, шатлык; матур, күркәм һ.б.) семантик ояларга тупладык.

Гарәби чыгышлы исемнәр татар антро-

понимиконның 70-75%-ын тәшкил итеп, төрлө һәм бай эчтәлекле булулары белән аерылып торалар. Ир-ат исемнәре халыкның рухи һәм матди дөньясын гына чагылдырып калмыйлар, ә төрлө ижтимагый-сәяси бәйләнешләр турында да мәгълүмат бирәләр. Димәк, ир-ат исемнәре антропонимиконныбызны билгеләү, халкыбызның дини һәм милли йөзен ачу өчен дә әһәмиятле, дип әйтә алабыз.

ЧЫГАНАКЛАР

1. Саттаров Г.Ф. Татар антропонимикасы. – Казан: Казан университеты нәшр., 1990. – 276 б.
2. Мәжитова Ф.Исемнәр матур, кемнәр куйган? //Мәгариф. – 1995, №11.
3. Сиразиев И.И. Арабский пласт современного татарского литературного языка. Дисс. ... канд. филолог. наук. – Казань, 2002. – 177 с.
4. Хангилдин В. Татар халкының исем-фамилияләре. //Казан утлары. – 1971, №11.
5. Галиуллина Г.Р. Личные имена татар в XX веке. – Казань: Матбугат йорты, 2000. – 112 с.
6. Махпиров В.У. Древнетюркская ономастика. – Алма-Ата: Гылым, 1990. – 158 с.
7. А.С.Илизаров, Б.А.Старостин, А.Хейри. Личные имена в прошлом, настоящем, будущем. – СПб-Москва: Наука, 1970. – 342 с.

© Фәттахов И.Ф., 2006

ХӘЗЕРГЕ ТАТАР СТИЛИСТИКАСЫНЫҢ КАЙБЕР МӘСЬӘЛӘЛӘРЕ

Илһам Фәттахов

ИЛҲАМ ФАИЛ улы ФӘТТАХОВ – филология фәннәре кандидаты, Казан дәүләт университетының татар журналистикасы кафедрасында өлкән укытучысы.

Фәттахов И.Ф. Некоторые проблемы современной татарской стилистики.

В статье рассматриваются состояние и перспективы развития функциональных стилей в татарском языке.

Татар теленә Татарстанда чын-чынлап дәүләт теле булып гамәлгә керүе өчен туган телебездә функциональ стильләрнең, ягъни образлы (матур) әдәбият, фәнни, рәсми (эш кәгазьләре), журналистик-публицистик, хат (эпистоляр) кебек язма стильләрнең, шулай ук сөйләшү стилинең әдәби һәм әдәби булмаган (гади, диалекталь сөйләм) төрләрнең тормышта килеп кулланылу, үстерү кирәк. Моның катгый таләп икәнлеген күпчелек татарлар, шул исәптән югарыдагы татар түрәләре, аерымы алганда, мәгариф, фән, мәдәният өчен җаваплы

чиновниклар тирәнрәк аңласын иде.

Журналистик-публицистик стильнең ижтимагый-социаль әһәмиятле мәсьәләләргә яктырту, көндәлек вакыйгаларны тиз хәбәр итү, җәмәгатьчелек фикерен уяту бурычларын тулысынча үтәгән, фикерләүнең ижтимагый-сәяси, көнкүреш рәвешләренә тиешенчә таянган татар газетлары Татарстан Республикасында, минем фикеремчә, иккәү генә: “Ватаным Татарстан” һәм “Татарстан яшьләре”. Бу бурычны “Шәһри Казан” белән “Мәдәни җомга” олаштырып генә башкара, дип саныйм.

Чонки бу басмаларның тиражы да аз, даими укучылары башкалабыз Казанда күп түгел, районнар пассив яздыра, аларны татар “интеллигентлары” укымый диярлек. Бу күренеш аяныч, әлбәттә. Дөньяда 7 млн., шул исәптән Татарстанда 2 млн., Россия Федерациясе төбәкләрендә, Берләшкән Дәүләтләр Бердәмлегендә 5 млн. татар өчен зур фажиға бу. Әгәр республика бюджетиннан финанслау туктатылып, хужалык итү исәбе кертелсә, бүген үк район басмалары да, “Шәһри Казан” белән “Мәдәни жомга” да, “Мәгърифәт”, “Сабантуй” кебек газетлар да ябылачак. Мондый киләчәк кайчан да булса килергә бик мөмкин бит базар икътисады шартлары басымы нәтижәсендә. Бу очракта татар матбугаты дөньясында “Юлдаш”, “Акчарлак”, “Таһир-Зөһрә” шикелле кайбер шәхси газетлар гына сакланып калыр, бәлки?! Анда да яшәеш ихтыяжына буйсынып, заман укучысы соравын канәгатьләндерү формасында гына. Без әлеге куркыныч хәлнең асылын аңларга, киләчәккә хәзердән үк әзерләнәргә тиеш. Татарстаныбызда туган телдә белем бирә торган татар мәктәпләре ябылмаса, бетмәсә (дәрәс, аларның да саны модернизация нәтижәсендә кимүгә бара), милләтебезнең бер өлеше, кечкенә саф кыйпылчыгы сакланыр дигән өмет бар, әлбәттә. Шушы катламга йөз тотып эшләргә, хәрәкәт итәргә кирәк, ягъни татар газет-журналларын жөмһүриятебездә киңрәк рекламларга, зур масштабта пропаганда ясарга, шушынды эш ысулларын кыйбла итеп алган, функциональ стильләргә кирәкле урында, вакытта ашыгыч рәвештә куллана белүче, компетентлы, эрудицияле, кызыксынучан, эзләнүчән, мобиль журналистларны – милли кадрларны максатчан әзерләргә тиешбез. РФ төбәкләрендә, БДБдә яшәүче ассимиляцияләшкән милләттәшләргә, дәрәсрәк әйткәндә, туган телен оныткан, урыслашкан урта һәм яшь буынга ышаныч бик аз. Татарча аңламаган, сөйләшмәгән, өйрәнәргә теләмәгән яшьләргә татар газетны нигә кирәк?! РФдә милли сәясәт шушы рухта дәвам иткәндә, уңай якка үзгәрмәгәндә аларны милләт балалары итеп саклап калу һич мөмкин түгел. Чынбарлык шундый фикергә китерә, Гаяз Исхакий язганча, милләтнең “200 елдан соң инкыйраз”ы шушы инде ул, фаразы рас килә түгелме?

Функциональ стильләр дигәннән, аларны Татарстан мәктәпләрендә татар балаларына кечкенәдән яхшылап өйрәтергә, төшендерергә кирәк. Шул чакта гына без өметле алмаш тәрбияләнүгә ышана алырбыз, безнең журналистикага сәләтле балалар килү тенденциясенә артуына сөенербез. Моңың өчен мәктәптә үк матур әдәбият стилинең нигезләрен, сүз сәнгәтен тәэмин итүен, кешенең эстетик ихтыяжын, яшәешне танып белү таләбен канәгатьләндерүен, проза, драматургия, шигърият, халык авыз ижаты жанрларының стиль үзенчәлеген тирәнрәк укытсыннар иде. Образлы стильнең асыл сыйфатлары, әдәби сүзнең көчән исбатлаган кабатланмас, классик әсәрләр белән танышу, сүз белән сурәт ясау кануны серләрен ачу, бөек язучылар стилине танып белү киң планда тәфсилләргә аңлатылсын иде. Нәкъ менә шул этапта укучы күңелендә матурлыкны күрә белү, эстетик дөньяны ярату хисләре бөреләнә башлый, ул тормышның сәнгатьле сөйләм аша чагылуын аңлай, телебезнең бөтен гүзәллеген, ямен, төмән әдәби әсәрдә тоя. Сурәтле стильдә ижат ителгән хәзергә әдәби әсәрләргә Тукай бөеклеген, Дәрдемәнд затлылыгы, С.Рәмиев романтикасы, М.Гафури инсафлыгы, Такташ ялкыны, М.Жәлил илсәярлеген, Ф.Кәрим патриотизмы, Х.Туфан ихласлыгы, С.Хәким гадилеген, М.Әмир аклыгы, Г.Бәширов намусы, Ә.Еники васыяте, А.Гыйләжөв турылыгы, М.Мәһдиев юмору, Г.Ахунов эчкерсезлеген кебек изге сыйфатлар житми, дип уйлыйм. Образлы әдәбият стили бүген әдәби кыйммәткә бәхәсле, дәрәжәсез, уртакул әсәрләр (мәсәлән, Г.Гомәр “Шаһмиран”, “Мөһер”, Р.Мирхәйдәров “Игълан буенча танышу” һ.б.) белән чуарланды. Аларда, әгәр чын мәгънәсендә әдәби әсәр дип атап булса, суеш-үтереш, кан кою, залымлек манзарасы тасвирлана, жанны өшеткеч салкынлык бөркелә, байлык, акча, мафия исе аңкый. Күңел болгана, ниндидер бушлык туа. Кешелеклек, жылылык, әдәп-әхлак хасиятләрен берләштергән, игелек кылырга чакырган әсәрләр житми татар әдәбиятына. Стиль таләпләре йомшарды дияргә була.

Фәнни стиль калыплары элеккечә, ләкин аңа мөнәсәбәт үзгәрдә. Жәмгыятебездә негатив күренеш яши – матур әдәбият стилиндә язылган әсәрләргә кызыксыну юкка чыккан

сыман, фәнни стильдәгә хезмәтләргә, аларның авторларына дәүләт игътибары нык кимеде. Фән кешеләре бик авыр социаль хәлгә куелып, фәнни стиль югары һөнәри белгечләрнең тамагын туйдырмый башлады. Хәзер инде бу ялгышны төзәтү Россиядә зур көчәнеш белән бара.

Дөрес, Татарстанда соңгы 10-15 елда фәнни стиль, бигрәк тә гуманитар фәннәр өлкәсендә, шактый алга китте: кандидатлык, докторлык диссертацияләре яклау Советлары ачылды, гыйльми эшләрне хәтта татарча язып яклау мөмкинлегә булып алды, байтак фән кандидатлары, докторлары бу бәхетне татып өлгерде, татар теле, әдәбияты дөньясы яңа галимнәр белән баеды. Төгәл фәннәрне укыта торган Казан архитектура-төзөлеш, техник, технологик университетларында, авыл хужалыгы, ветеринария академияләрендә фәнни стильдәгә хезмәтләр татарчага тәржемә ителде яки ана телебездә яңача язылды һәм, гамәлгә кертеләп, укыту процессында сыналып каралды. Мәсәлән, мәрхүм Вагыйз Шәйхулла улы Фәтхуллин житәкләгән төзөлеш факультеты шактый уңышка иреште – югары белемне татар телендә биреп, квалификацияле белгечләр әзерләп чыгарды.

Әмма Казанда, Чаллыда, Түбән Камада, Әлмәттә һ.б. шәһәрләрдә милли гимназияләр ачылып, бер буын яшьләр татарча укып чыкса да, югары белем алуны ана телендә дәвам итү каршылыкка очрады. Фәнни стильгә нигезләнгән татар телендә уку-укыту, методик процессны колачлап алган югары уку йорты – Милли университет төзелмәде. Бу – зур минус булды, моның нәтижәсе хәзер ачык күренә: татар телен мәктәпләрдә укыту артка китте, аңа кызыксыну сүнә бара. Фәнни стиль фән-техника, житештерү өлкәрендә татарчалашмады, янәсе, татар теленә фәнни терминологиясе эшләнмәгән дигән сылтау белән тиз кытылдылар. Халыкара фәнни-гамәли конференцияләрнең күбесе, төрле форумнар, симпозиумнар татар телендә үткөрелми. Кызганыч, туган телебез фәнни мохиттә үз урынын таба алмады. Моның объектив, субъектив сәбәпләре бар шул...

Рәсми стиль шулай ук татарчалашмады, татар теленә күчеп хокукый, хакимият, идарә, дипломатия өлкәләрендә хезмәт итә башла-

мады. Дәүләт, хөкүмәт органнарында эш кәгазьләре ана телендә тугырылмый. Берара татарча документлар, бланклар, анкеталар варианты эшләнәп, гамәлгә кертәп жибәрелмәкче иде. Өстәмә мәшәкать дигән булып, җавапсызлык, контроль булмау аркасында бу эш тукталды. Закон чыгару, башкарма хакимият органнары канун, карар, боерыкны башта русча язалар, аннары гына татарчага калька рәвешендә тәржемә кылалар. Тел-стиль ягынан шушы дөрес гамәлме?! Бу күренеш татар телен дәүләт теле буларак һич үстерми, киресенчә, буа, кыса гына бит. “Татарга тылмач кирәкми,” – дисәләр дә, Урта Азиядә, Якын Көнчыгышта татар теле үзенә элекке дипломатия функциясен югалткан булып чыкты. Төрки халыкларының телен татар теле аша аңлау хәзер шактый кыен икән, биредә совет чорында төрки телләрдә булган революцион үзгәрешләрне искә төшерү дә җитә.

Рәсми стильдә язылган татарча канцелярия документларын власть баскычларында бик теләп алып калмыйлар. Үзебез юашмы, әллә конституцион хокукларыбызны белмибезме, татарча эш кәгазьләре язмыйбыз диярлек, язсак та туган телдә җавап бирүләрен таләп итмибез. Алтакталар, элмәләр ярым-йорты татарча, нигездә русча яки инглизчә (әйтерсең лә, Лондонда яшибез) балкып торалар. Әлегә татарча язулардагы хаталарны күргәч, күңел сыкрып, йөрәк әрни. Судка мөрәҗғәтә итеп, судлашып хакыйкәтне табарга, гадел хөкем чыгартырга өйрәнмәгәнбез әле. Мәхкамә ишеген шакырга куркабыз.

Шундый ук мөшкел хәлдә эпистоляр стилибез. Татарча хатлар югары хакимият адресына аз юллана. Ә адресат күп очракта рус телендә җавап бирә. Рәсми учреждениеләр, оешмалар гадәттә үзара русча хатлар алмаша. Хатны татар телендә язсак, конвертка адресны русча сырлыйбыз, әлбәттә. Шулай канга сөңгән. Мисал өчен, Татарстан эчендә татарча адреслы конверт тиешле урынына барып җитә, һичшиксез. Үземнән тәҗрибәдән чыгып әйтәм, башкаларны да шулай эшләргә чакырам. Хатлар язу, гомумән, яшәештә кимеде. Рәсми, шәхси, мәхәббәт хатларын кесә телефоны, интернет, электрон почта алыштырды да куйды. Матур әдәбиятта да хатлар әсәр сюжетына аз салына, дип уйлыйм. Соңгы дистә ел

эчендә Нур Әхмәдиевнең “Амбирак, яки кара каен кыйссасы”н хатларга нигезләнеп иҗат итүен укып беләм. Шылт итеп, Г.Кутуйның “Тапшырылмаган хатлар”ы, Һ.Такташның “Киләчәккә хатлар”ы искә төшә.

Шулай итеп, функциональ стильләренә татар телендә куллану шатланырлык дәрәжәдә түгел дигән нәтиҗә чыга. Аларны татар матбугаты мохитендә файдалану тирәлеген киңәйтү

сорала. Фәнни терминнарны, төшенчәләренә татарчага мәгънәви яктан дәрәжә тәрҗемә итү, неологизмнарны әйләнешкә кертү өчен КДУда журналистика һәм социология факультетының татар журналистикасы кафедрасы каршында филология фәннәре докторы, профессор И.М.-Низамов җитәкчелегендә терминологик комиссия төзүгә тәкъдим итәм. Хәлне төзәтү үзбездән – татарлардан – тора!

© Мөхәммәтжанова Л.Х., 2006

КИТАБИ ДАСТАННАР

Лилия Мөхәммәтжанова

ЛИЛИЯ ХАТИП кызы МӨХӘММӘТЖАНОВА (Ибраһимова) – филология фәннәре кандидаты, Татарстан Фәннәр академиясенең Г.Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институтында өлкән фәнни хезмәткәр. Халык иҗаты бүлегендә татар һәм башка төрки халыклар фольклоры, аерым алганда дастаннар өлкәсендә фәнни эш алып бара, «Төрки халыклар иҗатында “Чура батыр” дастаны» исемле монография, берничә дистә фәнни һәм фәнни-популяр мәкалә авторы.

Мухаметзянова Л.Х. Книжные дастаны.

Статья посвящена проблеме происхождения книжных дастанов татарского народа; их сущность раскрывается в сопоставлении с мировыми образцами жанра.

Дастан – зур күләмле фольклор әсәре. “Идегәй”, “Алпамша”, “Йосыф китабы”, “Түләк”, мәсәлән. Әһәмиятле тарихи вакыйгаларны, игътибарга лаек шәхесне, мавыктыргыч мөхәббәт хәлләрен халык дастан иткән.

Дастанны көйләп башкарулары хакында ишеткән бар. Казакъ һәм кыргыз халыклары думбра чиртеп, төрекмән бахшылары дутар уйнап дастан әйткәннәр. Татарның да чичәннәре булган. Борынгы халык шагыйрьләрен, импровизатор, нәфис сүз осталарын чичән дип йөрткәннәр. Әмма, Нәкый ага Исәнбәт сүзләре белән әйтсәк, “чичән дип аталган кеше хәзер бездә үзе түгел, хәтта сүзнең үзе дә кулланудан төшеп, авыз иҗатында гына калып бара”. Бездә жыручы-чичәннәр гомумән ул кадәр үк популяр булганмы соң? Һәрхәлдә, Татарстан авылларында фольклор экспедицияләре вакытында дастан әйтүче импровизаторларны җитмеш-сиксән яшьлек өлкән буын да хәтерләми.

Ә менә Себер якларына барып чыксаң, анда сунарчы кыйссасы, Алып образы чагылыш тапкан кыска хикәят сөйләүчеләргә әле бүген дә юлыгып куясың. Әле берничә ел элек кенә Татарстан Фәннәр академиясенең Г.Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институты тарафыннан Төмән өлкәсенә оештырылган фольклор экспедициясендә себер татарлары яши торган авылларда йөрәп, шундый берничә авыз иҗаты әсәре язып алу насыйп булган иде. Дастан жанрына тартым бу ядкарьләр татар дастаннарының бишеге Себер төбәге булырга тиеш дигән фикерне ныгыта. Ә бит чыннан да, татар халык дастаннарының шактыен Себер татарлары биргән. “Татар халык иҗаты. Дастаннар” [1] җыентыгын гына алып карыйк. Биредә татар халык дастаннары традицион өч бүленештә – “Алыплар турындагы хикәятләр”, “Тарихи дастаннар” һәм “Мөхәббәт дастаннары” дигән төркемнәргә туплап бирелгән. Шулардан беренче төркем – тулысынча, икенче

төркем – өлешчә Себер татарларынан язып алынган әсәрләрдән тора. Димәк, дастаннар иле ул – Себер төбәге, дастан үзе – Себер жирлегенә, себер татарларына хас жанр. Бу дастаннарның теле дә, әлбәттә инде, көнчыгыш диалектында, шуңа да әзерлексез укучыга авыррак аңлашыла.

Себер татарларынан язып алынган истәлекләренә, һичшиксез, татар халкының гомуми байлыгы дип санылбыз. Әмма ирексездән сорау туа: ә безнең үз жирлегездә иҗат ителгән эпик истәлекләр кайда соң? Идел-Чулман буе татарларында дастан бармы?

Әлбәттә, бар. Дастан – казан татарларында да бик популяр жанр. Әмма без, дастан дигәндә, халыкның чичән-импровизаторлар иҗаты булган сөйләү формасындагы зур күләмле эпик истәлекләренә генә күздә тотып, бу жанрның нәкъ менә безнең халыкка хас бер үзенчәлеген истән чыгарабыз.

Татар – гомер-гомергә китаплы халык булган. Безнең халыкның гомумтөрки тамырлары рун (*төрки. – Ред.*) язуы, өлешчә уйгыр язуы белән язылган бик борынгы истәлекләргә барып тоташа. V гасырдан ук язуы булган халык үзе иҗат иткән әсәрләренә теркәп калдырган, язып тараткан. Китап культурасы халыкның иҗади катламына шундый мөмкинлек тудырган. Алай гына да түгел, халыкның утрак тормыш рәвеше, әдәби-мәдәни мохитенң уңайлы шартларда үсеш алуы халык иҗатын, бигрәк тә аның күләмле жанрын язмача да алып бару ихтыяжын китереп чыгарган. Бу тенденция бездә әле бүгенге көннәргәчә саклана. Татар авылларында апа-әбиләр халык авыз иҗаты булган бәет, мөнәҗәтләренә бик кадерләп дәфтәрдә, нәкъ менә язма рәвештә саклайлар, кирәк булса, шул дәфтәрне алып, көйләп тә күрсәтәләр. Бу – китаплы халык булуның матур бер чагылышы.

Мәсьәләнең болай куелышы китаби дастаннарда китереп чыгара да инде. Әйе, Идел-Чулман буе татарларында сөйләү формасындагы дастаннар әллә ни популяр түгел. Шуңа да Себер татарларынан язып алынган дастан Казан татарына бөтенләй ят булырга мөмкин. Аның каруы, биредә жанрның китаби формасы үсеш алган. Идел-Чулман буе татарларында “Таһир белән Зөһрә”, “Бүз егет”, “Йосыф китабы”, “Сөйфелмөлек” яисә

“Ләйлә белән Мәҗнүн” кебек китаби дастаннар популярлашкан. Татар халкында әлеге истәлекләренң күбесе берничә дистә вариантта билгеле. Һәм аларның зур күпчелеге – кулъязмада табылып, фольклор жыентыкларына кертелгән, яисә кулъязмада саклана.

Бездә дастан – талантлы чичәннәр осталыгының язма культура белән тыгыз үрелүеннән хасил булган иҗат әсәре ул. Шуна күрә татар халкының дастаны мирасын барлаганда “китаби” атамасын куллану дәрәс булыр. Нәрсә соң ул китаби дастан?

Халык иҗаты әсәрләрен билгеле бер географик кысаларга сыйдыру мөмкин хәл түгел, әлбәттә. Татар халкының төрле этник төркемнәрендә генә түгел, кардәш һәм хәтта кардәш булмаган халыклар арасында да таралып, һәр халыкта үзенчә яңгыраган уртақ сюжетлы әсәрләр барлыгын истән чыгармыйк. Бу очракта да сөйләмә дастан – себер, ә китаби дастан Казан татарларында гына була ала дигән чик куеп булмый. Китаптык дастанның туу, башкарылу, таралу үзенчәлекләрен, стиль мәсьәләләрен үз эченә алган гаять катлаулы күренеш. Бер үк дастанның сөйләмә һәм китаби вариантлары булырга мөмкин. Шулай ук, билгеле бер халыкта сөйләмә версия саналган дастан бездә язма формада сакланган була ала.

Киң мәгънәсендә китаби дастан дигәндә татар халкында телдән генә түгел, язмача да таралган, безнең көннәргә нигездә кулъязмада килеп ирешкән, стиле, типологик үзенчәлекләре, сюжет-мотивлары ягыннан дөнья китаби эпосы белән кисешкән һәм халык иҗаты традицияләренә нигезләнгән күләмле эпик истәлекләренә аңларга кирәк.

Китаби эпос – дөнья әдәбияты һәм фольклоры өчен мәгълүм жанр. Балкан халыклары, көнчыгыш роман, фин-угыр, төрки, монгол, тибет, әрмән, грузин, осетин, адыгей-абхаз һ.б. халыкларында бүгенге көнгәчә телдән башкарыла торган эпик әсәрләр белән бергә язма формада сакланган истәлекләр бар. Менә, мәсәлән, атаклы Гесер турында тибет-монгол эпопеясы ике төрле формада яши; карел-финнарының “Калевала”сы экренләп китабилашты; төрки-угыз “Китаби дадәм Коркыт”ның кулъязма вариант булуын исемә үк әйтеп тора һ.б. Ә инде шумер-аккад, борынгы грек, борынгы һинд,

кельт, герман, роман, гарәп, фарсы, кытай, япон эпосы исә гомумән язма формада көн күрә. Мисалга, “Гильгамеш турында эпос”, “Илиада”, “Одиссея”, “Махабхарата”, “Рама-яна”, “Эдда”, “Нибелунглар турында жыр”, “Роланд турында жыр” һ.б. китерә алабыз. Мондый эпик истәлекләр дөнья фольклорында һәм әдәбиятында китаби эпос термины белән аталалар. Боларның кайберләренә авторлары итеп мифик яисә тарихи шәхесләргә күрсәткән легендалар бар барын. Әйтик, “Илиада” белән “Одиссея”ны Гомерга, “Рама-яна”ны Вальмики, “Махабхарата”ны Вьяс исемле шәхесләргә нисбәт итәләр. Шуңа карамастан, дөнья әдәбият белемдә һәм фольклористикасындагы соңгы хезмәтләр [2] бу әсәрләрнең аноним булуына игътибарны юнәлтәләр, аларның фольклор традицияләренә нигезләнүен танып, китаби эпос буларак бәяләделәр.

Татар китаби дастаннары жанр буларак урта гасырлардан соң формалашкан. Ә XVI йөзгә 2нче яртысынан башлап моңа кадәр популяр булган дастан сюжетлар татар әдәби-мәдәни мохитендә янә бер кат яшәү рәвешенә кичерәләр. Аларга мөрәҗҗәгать итү көчәя. Бу хәлне әдәбият галиме Ш.Абилов “шул заман татар жәмгыятенә Мәскәү хакимлегендәге яңа социаль-сәяси шартларда яшәвенә” бәйләп аңлаткан иде [3]. Ягъни, рус хакимияте күзәтчелегендә яшәүче татар халкына ул чорда оригиналь темага әсәр язучы мөмкинлеге булмаган. Монның белән, әлбәттә, килешергә мөмкин. Әмма бу күренешнең төп сәбәбе төрки-татар фольклорындагы традициянең нык булуына бәйле булырга тиеш. Эчтәлегә белән борынгы дастаннарның яңа версия һәм вариантларын барлыкка китерү әле XIX гасыр ахыры – XX гасыр башларына давам итә.

Китаби дастаннар, бүгенгә рәвешендә безнең көннәргә килеп ирешкәнчә, озын-озак тарихи юл үткәннәр. Әйе, китабилык традициясенә чышма башы бик ерак гасырлардан ук башлана. Рун (төрки. – Ред.) язма истәлекләре булган Орхон-Енисей ядкарьләрендә үк инде төрки эпоска хас алым чагылуы мәгълүм. Мәсәлән, Күлтәгин һәм Мәгыйлән хан хөрмәтенә куелган Зур язманы алсак, биредә бар нәрсә эпос стилидә тасвирлана. Чынбарлык вакыйгаларына нигезләнгән хик-

әяләү – эпик характерда. Биредә билгеле бер каһарманны идеаллаштыру, аның эш-гамәлләрен, батырлыгын, җиңү тантанасын арттырып сурәтләү, кабатлаулар, эпитет, чагыштырулар, батыр үлү сәбәплә сиктау – барысы да төрки героик эпосын хәтерләтә. Күлтәгин “Алып Шалчының ак аты”на, “Азманның ак аты”на, “Огсызның ак аты”на атланып, дошманнары белән сугыша. Батырның аты, тулпары – дастаннарның аерылгысыз атрибуты. Дастанга хас элементлар – әһәмияткә лаек тарихи вакыйга, реаль шәхес образы һәм сурәтле тел – боларның берсе дә Орхон-Енисей язмалары өчен ят түгел. Димәк, VI–VIII гасыр истәлекләре булган Орхон-Енисей таш язмаларын борынгы төрки китаби эпосы дип карарга тулы нигезебез бар.

Китаби дастаннар – мөхәббәт тарихын бәян итәме ул, героик эпосмы – үз эчендә әллә никадәр серләр саклаучы, тамыры белән бик борынгы мифологиягә үк китүче гажәеп бай ядкарьләр. Әйтик, “Таһир белән Зөһрә” дә Таһирны сандыкка салып суга агызалар. Сандыкның сыйфатлары теге дөнья буларак күзаллана. Бу мотив атаклы “Идегәй” дастанында да, “Одиссея”дә дә бар. Яисә кәс образы “Кыйссаи Йосыф”та, “Бүз егет”тә һ.б. дастаннарда очрый. Теге һәм бу дөнья сюжетын баепучы бу борынгы мифологик образ дастаннарда теге дөньяга үтәп керүнең бер юлы буларак күздә тотыла. Борынгы һинд мифологиясенә үк барып то-ташучы икенче кат туу мотивын да татарның әле XX гасыр башынача популяр булган китаби дастаннарыннан табарга була. Бала туа, үсә, билгеле бер яшкә җиткәч сынау-инициация йоласын үти, ягъни яңадан туа. Яңадан туган бала инде гади кеше генә түгел, ә баһадир була.

Жыйнап әйткәндә, китаби дастаннарыбыз шумер-аккад, борынгы һинд, борынгы Мисыр эпосында теркәлгән сюжетлар белән кисешә икән, димәк эпик мирасыбыздагы китабилык традицияләрен VI–VIII гасырлардан гына түгел, тагын да тирәнрәк катламнарда эзләү мөмкинлеге туа, дигән сүз. Ә бит чыннан да, төрки язма дастаннардагы барлык мотивлар, сюжетлар, идеяләр борынгы шәрык дастаннарыннан килә. Алар исә барысы да – китаби, ягъни кулъязмада сакланган дастаннар. Китаби дастаннарыбызның дөнья эпосы

белән әлеге кызыклы бәйләнешен өйрәнү, дастаннардагы борынгылыкны танып алу һәм халыкка житкерү – көн кадагындагы мәсьәлә булып кала.

Татар халык дастаннары арасында борынгы һәм урта гасыр әдипләре ижат иткән әсәрнең мәгълүм сюжетына нигезләнгән яисә берәр классик китаптан, жыелмадан алынганнары байтак. Менә, мәсәлән, “Сәйфелмөлек” дастаны “Мең дә бер кичә” әкиятләренә барып тоташа. Бу дастанның телдән генә сөйләнә торган вариантлары да, халык арасында кулъязма китап рәвешендә йөри торганнары да татарларда гына түгел, башка төрки халыкларда да киң таралган.

“Йосыф китабы” мәшһүр төрки-татар шагыйре Кол Гали поэмасы нигезендә барлыкка килгән. Кол Гали поэмасының сюжеты исә Тәүраттан һәм Коръәннән үк килә. Халык вариантларында эчкерсез илаһи мәхәббәткә багышланган “Йосыф китабы” бер кулъязмадан икенчесенә, өченчесенә күчерелеп сакланган.

“Таһир белән Зөһрә” дастаны (аның татарларда гына да дистәдән артык варианты мәгълүм) Сайадинең “Дастаны Бабахан” әсәреннән башлангыч алган. Әдәбият галимнәре арасында Сайадине XIV гасыр ахыры – XV йөз башына да, XVI гасырның беренче чирегенә дә нисбәт итүчеләр бар. Дастанда илаһи сөю-сәгадәткә дан җырлау, шулай ук дини юнәлеш, суфичылык юнәлеше, синкретиклык әсәрнең урта гасыр шөрәкә әдәбияты традициясендә язылуы хакында сөйли. Сайадинең “Дастаны Бабахан”ы үзәк фольклорга нигезләнеп барлыкка килгән.

Бүз егет белән Карачәч сылуның тирән һәм фажигале мәхәббәтенә багышланган “Бүз егет” дастаны татардан тыш үзбәк, кыргыз, казакъ, башкорт һ.б. телләрдә популярлашкан. Әсәр Баһави исемле кеше тарафынан 1842 елда фарсы телендәге проза әсәрен тәрҗемә итеп язылган.

Югарыда саналган китаби эпос үрнәкләре барысы да мәхәббәт дастаннары. Болар янәшәсендә әле тагын төрки һәм кайбер төрки булмаган халыкларда да (әрмән, кабардин, грузин) яратып укылган “Шаһсәнәм һәм Гариб”не, гарәп риваятьләреннән башлангыч алган “Ләйлә белән Мәҗнүн”не һ.б. күрсәтергә булыр иде. Әйе,

халыкның мәхәббәт турындагы лирик-эпик, лирик-фәлсәфи әсәрләрендә китаби традицияләр күзгә бәрелеп үк тора. Әлеге төркемгә караган дастаннар төрки һәм фарсы әдәбиятларындагы авторы мәгълүм поэмаларга якын. Классик фарсы һәм төрки әдәбиятларында аерым романтик поэмалар (мәсәлән, Низаминиң “Ләйлә вә Мәҗнүн”, “Искәндәрнамә” әсәрләре), яки зур эпик поэмаларның аерым өзекләре дастан дип йөртелгән. Бер үк сюжет фольклордан әдәбиятка, әдәбияттан янә фольклорга күчеп, халык арасында яшәү дәвамында төрле үзгәрешләр кичергән. Гасырлар буе барган шушы процесс үзәк китаби дастаннар формалашуга йогынты ясаган.

Әмма, татар китаби эпосы дигәндә мәхәббәт дастаннарын гына күздә тоту дөрес булмас иде. Мәхәббәт дастаннары белән бергә бездә “Чура батыр”, “Җик Мәргән”, “Күр углы”, “Гыйса углы Амәт” кебек “авторсыз”, ягъни чыганагы билгесез әсәрләр дә бар. Бу истәлекләрнең татар версияләре безнең көннәргә язуда килеп ирешкән, поэтик үзенчәлекләре, типологик билгеләре аларны китаби дастан дип карарга мөмкинлек бирә.

Нәтиҗә ясап әйткәндә, китабилыкның масштаблары шактый киң. Китаби дастан билгеләрен татар халкының күпчелек эпик дастаннарында очратырга була. Шуңа күрә, дастаннарның татар версияләренә бәя биргәндә, аларда китаби традиция йогынтысын исәпкә алу мөһим. Чөнки сөйләмә һәм китаби дастаннар икесе ике юл, ике юнәлеш буенча үскән булалар.

Халык ижатында дастаннар мәсьәләсен сөйләмә һәм китаби төрләргә бүлеп чишкәндә, алда куелган сорауларга ачыклык керә шикелле. Татарның кулъязма дастаннарын дөнья эпосы рәтендә китаби дастаннар дип бәяләгәндә шуны шикләнми әйтә алабыз: әйе, безнең халыкның үз җирлегенә хас күләмле эпик әсәрләре бар. Аларны борынгы әби-бабаларыбыз телдән-телгә сөйләп кенә түгел, күчереп язып та саклаганнар.

Халкыбызның китаби дастаннар традициясе бик борынгыдан килә, дидек. Китабилык тенденциясе төрле тарихи чорда төрлечә яңгыраш алган. Соңгырак чорда ул Идел-Чулман буе татарларында китап культурасын тагын да югарырак баскычка күтәргә йө-

гынты ясаган. Бу жәһәттән китаби дастанна-рыбызның бәһасе аеруча кыйммәт. Алайгына да түгел, китаби дастаннар – халкыбыз

өчен ижтимагый-тарихи, әдәби-мәдәни һәм, әлбәттә, тәрбияви әһәмияткә ия кадерле мирасыбыз ул.

ЧЫГАНАКЛАР

1. Татар халык ижаты. Дастаннар. – Казан: Тат. кит. нәшр., 1984. – 384 б.
2. Памятники книжного эпоса. Стил ь и типологические особенности – М.: Наука, 1978. – 272 с.
3. Татар әдәбияты тарихы. 6 томда. 1 т. – Казан: Тат. кит. нәшр., 1984. – 346 б.

© Биктимерова А.Р., 2006

ЮЛДАШ ЙОЛДЫЗЛАР

Айгөл Биктимерова

АЙГӨЛ РИНАТ кызы БИКТИМЕРОВА – филология фәннәре кандидаты, Казан дәүләт техника университетының рус һәм татар телләре кафедрасы мөгаллиме.

Биктимирова А.Р. Звезды – спутники.

В статье анализируются космонимы, употребляемые в татарских народных песнях. Рассматривается соотношение космонимов и космогонических мифов.

Соңгы елларда татар мифологиясенә багышланган тикшеренүләр киң колач алды. Бу өлкәдә Г.М.Дәүләтшин, Ф.Урманче, Ф.Яхин, М.Бакиров хезмәтләре игътибарга лаек. Татар мифологиясә һәм аның әдәбияттагы роле кандидатлык диссертацияләренә тикшерү объектына әверелә бара. Әлегә мәкаләдә йолдыз атамалары татар халык җырларында кулланылган поэтик бизәк һәм космогоник мифология элементлары буларак янәшәлектә, ягъни татар халык җырларында кулланылган космонимнарның – йолдыз атамаларының – кулланылышы мифологик ясылыкта тикшерелә.

Космонимнар – космик фәзә (пространство), галактика, йолдызлар системасы атамалары дигән сүз. Космонимнарны өйрәнә торган фән космонимия дип йөртелә. Ә мифологиядә исә Галәм һәм Дөнья яратылышы, төзелеше турыдагы ышанулар, ягъни космогоник мифлар һәр мифологиянәң нигезен тәшкил итүче бер буын санала.

Ономастика фәнендә космонимнарны топонимнарның бер төре итеп караучылар да [1, 565], аларны онимнарның мөстәкыйль төре итеп санаучылар да [2, 199] бар. В.Д.Бондале-

тов космонимнарның топонимнарга охшашлыгын күрсәтеп, фәзага бәйләү нигезендә “күк топонимиясә” дигән термин куллана. М.Э.Рут планета, йолдызларны атау өчен “астроним” терминын тәкъдим итә [3, 47]. Ә менә Н.В.Подольская “астроним” терминына аерым күк җисем атамасы мәгънәсен бирә, ягъни “космоним” һәм “астронимны” ике мөстәкыйль оним төре итеп карый [4, 41, 67].

А.В.Суперанская, космик киңлекләренә иксез-чиксез булуын истә тотып, “космоним” терминын гомумиерәк, “үз эченә галактика, йолдызлар җыелмасы, томанлыктар, йолдызлыктарны җыючы термин” дип атый [5, 188]. Астронимга ул күк җисемнәре – аерым бер йолдыз, планета, астероид, комета атамаларын кертә. Без дә, А.В.Суперанская фикерләре белән килешәбез, әмма космогоник мифлар һәм “космоним” сүзләренәң аваздашлыгын күздә тотып, “космоним” терминын куллану ягында торабыз.

Космонимнар топонимнардан үзләре атаган объектларның интернациональ, барлык халыктар өчен дә уртақ булуы белән аерыла. Әлбәттә, бу очракта халык космо-

нимиясе турында да истә тотарга кирәк. Космик жисемнәренәң объективлыгы халык сөйләмәндә, телендә субъектив чагылыш таба: һәр халык, төрле профессия, шөгыль кешеләре күк жисемнәрен үзләренчә атый, күкне төрлечә күрә.

Борынгы кеше мифларга чын күңеленән ышанган, мифологик объектларга табынган. Кызганыч, төрки-татар мифологиясе бик аз дәрәжәдә сакланган. Шуңа да карамастан, калган өлешә дә татар халкының дөнъяны күзаллавы эзләрен чагылдыра. Алар халыкның үткәне, тормыш-яшәеше турында күп кенә мәгълүмат бирә.

Һәркемгә мәгълүм, халык ижаты мифологиядән үсеп чыккан. Әкият, дастан, хәтта табышмак һәм мәкальләрдә дә борынгы ышануларның чагылышын күрәбез. Татар халык җырлары да чыгарма түгел. Күк йөзәндәге гади күз белән күрергә мөмкин булган йолдызлар үзләренәң серлеләкләре белән күптәннән зур кызыксыну уятканнар. Кешеләк бик күп гасырлар аларның серенә төшенергә омтылып яшәгән. Язма истәлекләргә мөрәҗғәгать итсәк, йолдыз атамаларының борынгы төрки халыкларга ук билгелә булуын күрербез. М.Кашгарыйның “Дивану лугат-ит-турк” (1072-74), Й.Баласагуниның “Котадгу белек” (1069-70) китапларында, астрологик һәм көнкүреш календарьләрендә теркәлгән йолдыз атамалары хәзергә төрки телләрдә, шул исәптән татар телендә дә очрый: Етиган – Жидегән, Ярук Юлдуз – Якты йолдыз, Алтун Юлдуз – Венера, Сув Юлдуз – Меркурий, Егач Юлдуз – Юпитер һ.б.

Билгелә галим Прокл йолдызлар белән кеше хисләре арасында бәйләнеш барлыгын әйтә һәм кешенәң интеллектуаль тормышы белән бәйли. Мәсәлән, Венера – теләкләр, Ай – яшерен инстинктлар, Меркурий – сөйләшү сәләте, Юпитер – сәяси һәм социаль инстинктлар һ.б. [6, 97].

Б.А.Розенфельд йолдызлы күк атамаларының гарәп теленә барып тоташуын күрсәтә [7, 35]. Моңы ул урта гасырларда фән теле гарәп теле булган Якын һәм Урта Көнчыгышның фәнни үзәк булуы белән аңлата. Аның карашынча, йолдыз исемнәре Харәзм астрономы Бируниның “Канонә Масуда” (1030) китабына латин теленнән, ягъни Птолемейдан алына.

Башка төрки халыклар кебек үк, татарлар

төнгә күктәге яктырткычларга үзенчәлекле мәгънә салганнар. Кеше тормышындагы һәр вакыйга йолдызларның күз карашыннан башка үтми, дип уйлаганнар. Кешенәң тууын яки үлемен дә йолдызлар белән бәйләнәшлә санаганнар. “Татарлар күктән жиргә атылу-чы йолдызны үлем яки туу символы, яки кемдер тарафыннан кылынган начар, яман эшкә ишарә итеп кабул иткәннәр” [8, 312].

Татар халык җырларында түбәндәге йолдыз атамаларын очратабыз: *Рушан йолдыз, Казык йолдыз, Зөһрә йолдыз, Жидегән йолдыз, Кызыл йолдыз, Чулпан йолдыз.*

Мисалларга тукталыйк.

Ай катында Зөһрә йолдыз,

Ай калыкты, бат инде;

Чит илләрдә бик күп йөрдәң,

Сагындырдың, кайт инде.

Өлегә җыр юлларындагы *Зөһрә йолдыз* атамасы борынгы төрки Алтын йолдыз (Венера) атамасына барып тоташа: Алтын йолдыз, вакытлар үтү белән, *Зөһрә йолдыз* исемен ала. Төрәк телендә дә Венера *Зөһрә* исемен йөртә. Җыр текстында “Венера” космоимын да файдаланырга булыр иде, ләкин халык яңгырашлы да, образлы һәм аһәңлә дә “*Зөһрә йолдыз*” атамасын үз итә, текстта аны эндәш сүз төсмере белән дә тулыландыра, шул рәвешлә космоимның эстетик һәм эмоциональ бизәк ясау мөмкинлегә арта.

Кашың Казан кондызы,

Күзең Чулпан йолдызы;

Синең кебек булса булыр

Оңмахтагы хур кызы.

Чулпан йолдыз – Венера планетасының татар халык җырларына төрәк теленнән кәргән атамасы. Ә Венера, Прокл өйрәтмәсә буенча, кеше теләкләре белән бәйләнәшлә йолдыз. Татар егетенәң үзенәң сылуын шулай мактавы аның матур теләгеннән түгелмени?!

Татар мифологиясе һәм татар поэзиясен янәшә тикшереп төрәк кызыклы нәтиҗәләр ясаган фольклорчы-галим Ф.Урманче “...ерак Күк читендәге бердәнбер йолдыз образын гәүдәләндерү тирән бер фәлсәфи мәгънә ала. Тик шунда да Җирдәге кеше халәтенәң йолдыз белән турыдан-туры бәйләнгән булуы һәрвакыт беренчә планга чыга һәм шигырьнең төп эчтәлеген билгели. Күктәге йолдызлар җирдәге кешеләрнең язмышына да зур йогынты ясап торалар”, – дип язган иде [9,

125]. Күренгәнчә, әлегә фикер белән Прокл өйрәтмәсе арасында уртаклык бар. Символика өлкәсендә тикшеренүләр алып барган Джек Трессидер *йолдыз* символына “өстенлек, даимилек, саклау, уяулык...” дигән билгеләмә бирә [10, 107]. Димәк, йолдызлар – уяу сакчылар һәм кешенең ышанычлы дуслары. Татар халык җырларында да йолдызларга нәкъ шушы сыйфатлар хас булуы күренә.

*Анай кәбәм минем уң кашым,
Яшь хәләлем минем сул кашым;
Ун мең чакрымнан качып киләм,
Казык йолдыз минем юлдашым.*

Казык йолдыз – киң танылган, төнъяк полюста урнашкан, хәрәкәтсез торучы Поляр йолдызның төркиләшеп Тимер казыктан кыскарган варианты. Әйткәнәбезчә, борынгылар йолдызларның кеше язмышы белән идарә итү көченә ышанганнар. Югарыдагы җыр өзегендә дә йолдыз лирик герой өчен әнисе кебек үк кадерле. Тимерказык йолдызның бер урындагына тору легендасыннан [11, 525] калган йолдыз култы, аңа табыну эзләре җыр текстында сакланып калган. Юкка гына Казык йолдызны юлдаш итеп сайламаган халык.

Әгәр игътибар итсәк, йолдызларны “юлдашым” дип атау татар халкының башка җырларында да очрый. Алдагы җыр өзегендә шушы ук күренеш:

*Сахраларга чыксаң ялгыз башың,
Кызыл йолдыз булсын юлдашың;
Кызыл йолдыз булса, ай, юлдашың,
Мең дошманга торыр бер башың*

юлларындагы *Кызыл йолдыз* космонимы “Төрки телләренең этимологик сүзлегендә” госманлы теленнән кәргән Марс планетасы атамасы дип билгеләнә [8, 295]. Җырда Кызыл йолдыз атамасы белән янәшә батырлык, көч мәгънәләре дә (мең дошманга берәү каршы тору) кулланыла. Әгәр Марс космонимының мифологиядә дәрт, көч-куәт кебек кеше сыйфатларын гәүдәләндерүче йолдыз булуын искә төшерсәк, әлегә җыр юлларындагы янәшәлекне аңлату бик җиңел.

Татар халкының кайбер җырларында төрки-татар мифологиясендә очрамаган йолдыз атамаларын да очратырга мөмкин.

*Мәскәү белән Харкау арасында
Сөяр калам гына Дон гына;
Төннәр уртасында диңгез кичәм,
Рушан йолдыз минем юл гынам.*

Рушан йолдыз атамасы космонимия буенча язылган хезмәтләрдә дә, космогоник мифология буенча язылган хезмәтләрдә дә искә алынмый. Фарсы чыгышлы *раушан* ~ *рушан* сүзе “нурлы”, “якты”, “яктыртучы” мәгънәләрен бирә. Рушан йолдыз да шуңа нисбәтле аталган булса кирәк, бу очракта халык атаманың эчке мәгънәсеннән оста файдалана. Җырда шигъри сурәт ясау этимологик мәгънә аша башкарыла. Әмма, игътибар итик, “Рушан йолдыз минем юл гынам” диелә. Кабаттан йолдызның кеше язмышы сагында торучы “көч” булуын күрәбез.

*Җидегән йолдыз җиде әйләнә
Маһруй дигән тауларда.*

Җидегән йолдыз атамасының нигезендә *ете* – жиде саны ята. В.В.Радлов “Опыт словаря тюркских наречий” дип аталган хезмәтендә өч йолдыз турында сүз йөртә: Тан, Илэк, Жидиган – Большая Медведица. “Жидиган” атамасы борынгы төрки “Етиган” атамасы белән тулысынча туры килә. “Җидегән йолдыз” сүзтезмәсе үзенә аваздаш һәм мәгънәдәш “жиде” сүзе белән янәшә кулланылып, поэтик яктан баетыла, космонимның образ тудыру мөмкинлеген артта.

Татар халык җырларында кулланылган әлегә йолдыз атамалары, бер яктан, күп җисемнәренә халык авыз ижатында чагылышы, икенче яктан, халыкның күзаллаулары, космогоник мифология белән бәйлә булса, өченчедән, алар – халык җырларының милли эстетик бизәкләре. Халыкара кулланылыштагы сүзләр – космонимнарның халыкlaşкан, телгә жайлашкан формаларын җырларында файдаланып, халык җыр юлларының аһәңле, зәвыклы яңгырашына ирешә, алар ярдәмендә үзенчәлекле образ тудыра. Халыкның мифологик карашларын чагылдырган йолдызлар, ягъни космогоник мифология элементлары татар халык җырларында юкка гына кулланылмый. Алар халыкның йолдызларны элек-электән килгән юл күрсәтүче, юлдаш буларак якын итү эзләрен саклыйлар.

ЧЫГАНАКЛАР

1. Нерозияк В.П. Названия звездного неба. // Русский язык: Энциклопедия. – Москва, 1965.
2. Бондалетов В.Д. Русская ономастика. – Москва: Просвещение, 1983.

3. Рут М.Е. Образная номинация в русском языке. – Екатеринбург: Изд-во Уральского ун-та, 1992.
4. Подольская Н.В. Словарь русской ономастической терминологии. – Москва: Наука, 1988.
5. Суперанская А.В. Общая теория имени собственного. – Москва: Наука, 1973.
6. Евсюков В.В. Мифы о вселенной. – Новосибирск: Наука, 1988.
7. Розенфельд Б.А. Откуда произошли названия звезд и созвездий. // Квант. – 1970, № 10.
8. Народные знания // Татары Среднего Поволжья и Приуралья. – Москва: Наука, 1967.
9. Урманче Ф. Татар халык ижаты. – Казан: Мәгариф, 2002.
10. Словарь символов. – Москва: ФОИР-ПРЕСС, Издат. Торговый дом “Грант”, 2001.
11. Татар халык ижаты: Мәкальләр һәм әйтемләр. – Казан: Татар. кит. нәшр., 1987.
12. Этимологический словарь тюркских языков (Общетюркские и межтюркские основы на буквы “Ж”, “Ж”, “Й”). – Москва: Наука, 1989.

© Рәшитова Н.М., 2006

ГОМӘР БӘШИРОВ ИЖАТЫНДА КҮЧЕРЕЛМӘ МӘГЪНӘЛЕ СҮЗ БЕЛӘН СУРӘТ ЯСАУ

Нәзифә Рәшитова

НӘЗИФӘ МӨХЛИСУЛЛА кызы РӘШИТОВА – Вахитов районы 3нче гимназиясенң әйдәп баручы укытучысы. Профессор Фәтә Галимуллин җитәкчелегендә кандидатлык диссертациясе язды.

Рәшитова Н.М. Тропы как изобразительные средства в творчестве Гумера Баширова.

Рассматриваются средства изобразительности – тропы, использованные в произведениях классика татарской литературы Г.Б. Баширова (1901-99).

«Сүзләргә сурәт ясау өчен күчәрелмә мәгънәләрдә файдалану чаралары шактый күп. Боларны әдәби әсәр теленә махсус сурәтләр чаралары – троплар дип йөртәләр. Троплар сүзгә икенчел мәгънә төсмерләрен калкулатып теге яки бу күренешне яки әйберләргә сыйфатлаудан гыйбарәт» [1].

Татар әдәбиятында гына түгел, бөтен совет әдәбиятында, алай гына да түгел, дөнья күләмдә дә билгеле әдипбез Гомәр Бәширов әсәрләрендә [2-4] тропларның күп төрле формалары киң кулланылган. «Намус» романын язганда нәфис һәм камил сурәтләр чаралары кулланылса, «Туган ягым – яшел бишек» повесте лирик төсмерләргә бай әсәр. «Җидегән чишмә» романында табигатькә сүзләрдән һәйкәл куелса, әдипнең беренче җитди әсәре булган «Сиваш» повесте сугыш авырлыгын, фәжигасен кырыс сурәтләр белән бизи. Язучының соңгы әсәре булган

«Гыйбрәт» романы исә, сурәтләр чараларына бай булса да, салкын акыл белән язылган, ирониягә һәм усал сарказмга юмарт әсәр [3].

Тропларның иң гади һәм иң киң таралган төрләреннән берсе – чагыштырулар. Г.Бәширов ижатында чагыштырулар аеруча еш очрый. Халыкның жанлы сөйләмәнен алынган традицион чагыштырулар әдип әсәрләренә бик табигый булып, органик рәвештә килеп керәләр: *типсә тимер өзәрдәй* егет; *карт алашадәй* кешнәп утыру; *җиләктәй* яшь чагында; *гәрәбәдәй* сары такта; *читлектәге кош кебек* моңаю һ.б.

Г.Бәширов үз әсәрләрендә чагыштыруларның яңадан-яңаларын да иҗат итә. Бик үзенчәлекле тел белән әйтелгән, ләкин шул ук вакытта бик халыкчан да булган бу чагыштырулар образларга, төрле төсмерләргә, бигрәк тә милли төсмерләргә бай булуы белән укучыны таң калдыра:

Зиннәтнең ул сөйгән чагын-дагы сөйкемлелеге, күзләренең моңсу серле карашы, начар ситсының бизәге сыман, уңып беткән иде («Намус»).

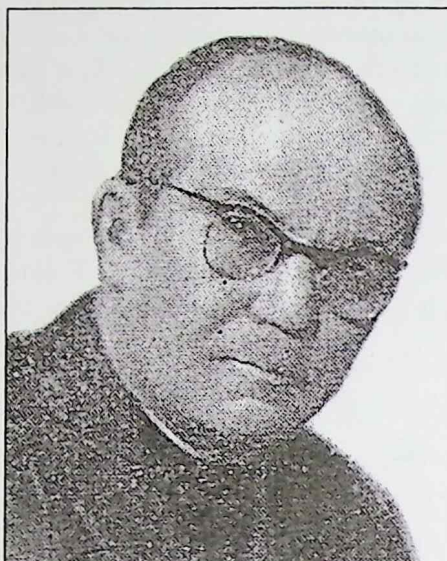
Агач ботакларында, койма өсләрендә, начар хатыннар ишкелле, ярты гомерен үзара әрепләшеп, ызгышып уздыручы чыпчык халкы чыркылдый («Туган ягым – яшел бишек»).

Әдип әсәрләрендә жәенке чагыштыруларга да күп үрнәкләр бар. Аерым жөмлөләр яки теземнәр күләмендә генә калмыйча, киңәйтелгән рәвеш алган чагыштыруларга жәенке чагыштырулар дип әйтәләр.

Жәенке чагыштырулар Г.Бәширов әсәрләрендә бер-ике жөмлө чигендә генә калмыйча, тулы бер абзацны, яки берничә абзацны алып торырга да мөмкиннәр. Мәсәлән, «Гыйбрәт» романында герой кешелек жәмгыятен чәчәк атып яткан яшел болынга охшата һәм бу чагыштыру зур бер абзац эчендә аллегория дәрәжәсенә житкерелеп тасвирлана. «Намус» романында исә Хәйдәр Нәфисәне укыла башлаган кызыклы китапка охшата. Бу чагыштыру берничә абзац дәвамында кабатланып, үстөрелеп килә.

Тропларның киң таралган, типик төрләрәннән берсе – метафоралар. Метафора әсәрдә максимум кыскалык ярдәмендә укучыга гаять көчле тәэсир итү чарасы булып тора. Грекча метафора (metaphora) күчерү дигәнне аңлата. Аристотельдән үк килгән фикер буенча, метафоралар чагыштыруларның бер төре дип санала. Метафора – бер предметны яки күренешне ачыклап бирү өчен, аңа охшаш икенче предмет яки күренешнең билгеләрен күчерелмә мәгънәдә куллану ул [5]. Күпчелек очракта метафораның мәгънәсе контекстка бәйлә рәвештә, ягъни алда урнашкан жөмлөдән аңлашыла:

Кояш баешы авыл өстенә күзгә чагылдырмый торган тонык кына, ягымлы гына алсу нур жәйгән. Бишина урманы өстендәге шул алсу чаршауны кемдер акрын-акрын гына һаман кыса барадыр кебек тоела. Чаршау тарайган саен, сизелер-сизелмәс кенә, яңы йөзгә таппа китәргә теләмәгәндәй, шәфәк нур да сүрелә,

сүнә бара («Туган ягым – яшел бишек»).

Метафора белән чагыштыру арасындагы якынлык күренешләренә яки алардагы сыйфатларның охшашлыгынан килеп чыга. Метафорада предмет төшенчәсе күчерелмә мәгънәдә генә алына, туры мәгънә исә контекстан гына аңлашыла. Күп очракта алдагы жөмлөдәге чагыштыру икенче жөмлөдә метафорага әйләнә. Бу Г.Бәширов әсәрләрендә дә шулай. Мәсәлән,

«Намус» романындагы бер катлаулы чагыштыру бер абзацтан соң метафора барлыкка китерә:

Хәйдәр бу тойгының үз көчәненә ышана иде. Әгәр ул чын булса, әгәр ул, Хәйдәр аңлаганча, кешенең гомерендә фәкать бер генә мәртәбә кабына торган шундый изге бер ялык булса, ул яңы астындагы агымсу кебек (чагыштыру), үзгә барыбер юл салыр, үз юлындагы бөтен кыенлыктарны үтәп, барыбер якты дөньяга килеп чыгар!

...Бүген исә нидер булды. Бәлки бу яңы асты чимәләренә бер-берсенә юл сала башлавыдыр (метафора)?

Безнең жанлы сөйләмәбездә киң таралган гади көнүрәш метафоралары, традицион метафоралар Г.Бәширов әсәрләрендә актив кулланыла. Мәсәлән: *озын телләр, дуңгыз каны, хәйләкәр төлкә, фәрештә, алтын таулары, хыял канаты, фән баскычы, яңы канатында тибрәлү* кебек метафоралар әдип әсәрләренә телен батуда мөһим урын алып торалар.

«Күчерелмә сөйләм геройның психологиясен, халәтен бик тирәнтен әйтәп бирергә сәләтле», – дип яза Ф.Хатипов үзенең «Әдәбият теорисе»ндә [6]. Г.Бәширов та, метафоралардагы күчерелмә мәгънәне һәм кыскалыкны файдаланып, үз әсәрләрендә бик күп уңышлы образлар тудырган язучы. Кыска гына, ләкин үткен тел белән әйтелгән гыйбарәләр Г.Бәширов геройларының эчкә дөньясын, кичерешләрен ачып салалар. Мәсәлән:

Мөхсиновның аркасында көтүе белән бозлы кырмыскалар йөгәреште («Гыйбрәт»).

Моңа хәтле әле сөешүнең яңылысы бишмәттән үтмичә, тышкы яктан гына узып китә, аның күңелә элеккечә тыныч кала тор-

ган иде... («Кунак егет»).

Кая инде ул суга төшкән тавыкка кыз янына керү?! («Сарут»).

Үзе жүсирән, аркасынан бармак иңлеге коңгырт тасма сузылып киткән, алгы аякларының балтырына тикле ак оек кигән («Туган ягым – яшел бишек»).

Бу жөмлөдә китерелгән метафора кебек хайваннарның төс-кыяфәтен киём кигәндәй тасвирлаучы метафорик троплар әсәрләрдә әрүча еш очрыйлар.

Әдип үз әсәрләрендә киңәйтелгән метафораларны да яратып куллана. Киңәйтелгән метафора дип бер-берсенә бәйләнешле берничә метафораның берсе икенчесен киңәйтеп, тирәнәйтеп килү очрагына әйтәләр [1]. Мәсәлән:

Тик, үч иткәндәй, хәзергә хәтле гел вак әңнлек кенә очрый: солдат та унтер, ефрейтор да фәлән, әсирен шундый чуп-чураман. Чыккан саен куян ату ул бит малай-салайны да туйдыра.

Юк, мин әйтәм, – болай барып чыкмый бу, әрерәк киек табарга кирәк! («Шулай бер көнне»).

Күп очракта метафора сынландыруга әйләнеп китә:

Жиргә түшәлгән сары яфраklar өстендә кояшның алтын тәңкәләре уйнакый. Алар берсен-берсе куып яшеренәләр, күз камаштыргыч тизлек белән әсемелдәшәләр («Урман шулай»).

Г.Бәширов әсәрләрендә мәкаль-әйтемнәр ярдәмендә барлыкка килгән метафоралар да еш очрый.

Ул карт чыпчык иде бит инде, ни әһитте әһимгә генә каптырырсың, бар!

Күтәрелгән мисалдагы карт чыпчык метафорасы «карт чыпчык кибәккә алданмас» дигән әйтемнән барлыкка килгән.

Авил кешесе һавадагы торнага бик үк ышанып бетми.

Бу очракта да һавадагы торна метафорасы – шулай ук билгеле әйтемнән алынган образ. «Туган ягым – яшел бишек» әсәрендә халык арасында берәүнең: «Борчак, борчак!» дип кычкыруы да алдашуның халык авызында «борчак ату», «борчак сибү», «борчак чөчү» дип кабул ителгән гыйбарәсеннән алынган. Г.Бәширов халык ижатын һәм үз язучылык талантын бергә үрәп шулкадәр милли һәм халыкчан, музыкаль яңгырашлы

метафоралар тудырган ки, укыганда, әйтерсең, жүр тыңлаган кебек буласың.

Автор ижатында метафораларның сатирик яңгырашлы төрләре дә шактый кулланылган:

Әй, юеш танау, әй кыланчык! («Туган ягым – яшел бишек»).

Тупас метафоралар авторның яки геройның вакыйгага тискәре мөнәсәбәтен яки үз сөйләмен бирү өчен файдаланылганнар:

Әйе, без гаделлек дигән булып фронтларда кан койдык, ә монда, панимаеш, тыл күселәре ятимнәр хакын ашап симереп ятканнар («Гыйбрәт»).

«Сиваш» әсәрендә исә, темага бәйлә рәвештә, сугыш күренешен тасвирлаган метафоралар бик күп кулланылган: *ут кибәннәре, сугыш тегермәне, пуля бураны, меңнәрчә кеше не үтерү машинасы* һ.б.

Сурәтләр чаралары арасында иң еш һәм күп кулланыла торганның – эпитетлар (грекча *epitheton* – кушымта дигәнне аңлата). Бу табигый да. Чөнки эпитетлар әйберләргә һәм күренешләргә, эш һәм хәрәкәтләргә ачыклап киләләр. Ләкин бу гади ачыклагыч сүзләр әйберләргә сыйфатын белдерә торган аергычлар гына түгел, ә сурәтләр, образлылык белән бергә үрәлеп килгән, предметның, күренешнең билгесен белдерүче сүзләр.

Г.Бәширов үз әсәрләрендә гади эпитетлар (якты өмет, алтын ял, тылсымлы йорт, сагышылы уй, томанлы билгесезлек һ.б.) белән беррәттән, берничә сүздән, хәтта берничә сүзтәзмәдән торган катлаулы эпитетларны яратып куллана. Әдип әсәрләрендә гел эпитетлардан гына диярлек торган жөмлөләр дә очрый:

Бик әҗылы, игенче көтеп алган, орлык борынлап чыга торган парлы әҗылы, нәкъ өзәлеп-өзәлеп тургайлар сайрый торган чак иде («Җидегән чишмә»).

Г.Бәширов әсәрләрендә предмет һәм күренешләргә төсән белдерә торган эпитетлар еш очрый. Төсләргә сурәтлән торган эпитетлар автор тарафыннан предметларны гына түгел, хәтта хис-тойгыларны сурәтләгәндә дә кулланылалар. Алар хәтта бер жөмлә эчендә салават күпередәй төрлө төсмер белән балкыйлар:

Аланны әйләндереп алган юкә, усак, карама, тирәк агачлары, зәлме, балан, чикләвек куаклары, сабан түендә түгәрәк уенга әҗыелган кызлардай, төрлө матур төсләргә бизән-

гәннәр: юкә яфраклары яшькелт-сары булган, усака баштамаяк куе чия төсенә кергән, зелпе куагы һәм мәсенән дә уздырып вак кына яфракларын алсу төскә буяган иде («Жидегән чишмә»).

Төсләр уены табигать күренешләрен тасвирлаганда гына түгел, ә кеше я булмаса жәнлек портретын тудырганда да ярдәм итә:

Менә иң арттан килүче ат та күренде. Ул, мескен, ап-ак күбеккә төшкән, аның кып-кызыл борын тишекләре баш сыярлык булып киңәйгән («Туган ягым – яшел бишек»).

Г.Бәширов үз ижатында, үз әсәрләрендә зәңгәр сүзен бик яратып куллана, хәтта, әйтергә кирәк, бик еш куллана. Зәңгәр сүз, төснә белдергәнлектән, күпчелек эпитет рәвешендә килә һәм ешрак күкне сурәтлөгәндә кулланыла:

Шәмсинен мондый зәңгәр күкне, андый йодрык хәтле йолдызларны бер жсирдә дә күргәнә юк иде әле («Сиваш»).

Әдип геройларның күзләр зәңгәрлеген дә еш сурәтли. «Туган ягым – яшел бишек» әсәрендә исә зәңгәр күзләр бик матур һәм үзенчәлекле, бәшировча итеп, «зәңгәрләре» дип кенә бирелгән. Зәңгәрләр – бу очракта метонимия булып тора.

Эпитетлар табигать күренешен тасвирлаганда бигрәк тә бай һәм күптөрле:

Үзенә бертөрле салкынча хуш ис аңкытып яткан йоп-йомшак шул дымсу жсир өстендә, әле генә борын төртөп чыга башлаган яшь чирәмдә бер-берең белән әүмәкләшеп аунау үзе бер рәхәт иде («Туган ягым – яшел бишек»).

Геройларның портретын, характерын тасвирлаганда Г.Бәширов, эпитетлар ярдәмендә тулы сурәт, характеристика тудыруга ирешә:

Әнинен анасы – Ерак әбинен бик үзсүзле, бөтенесен үз кулында йомарлап тотарга яратучы нык куллы үткен карчык булуын без, балалар, яхшы ук сизә идек («Туган ягым – яшел бишек»).

Гомәр Бәшировның бары үз ижатына гына хас булган, кабатланмас бизәкләр белән чуарланган эпитетларына кайбер мисаллар китерик: *яшькелт мамыктан гына оешкан шул нәни бәбкәләр («Туган ягым – яшел бишек»); үз гомерендә күп эшләр башкарган жситез бөгелүчән көчле бармаklar («Жидегән чишмә»); тонык кына гөрләп торган караңгы зал, чөметтереп ала торган зәһәр сүзләр («Намус»); йөрәкне чөметеп-чөметеп ала торган*

ачы ризасызлык («Гыйбрәт»); әчкелтем-тозлы сүзләр («Сиваш»); салкын тиргә төшерерлек аяныч тавыш («Әни»); кояш белән тулган киң урам («Сержант Хәйруллин»); бөтен гәүдәсе белән дерелдәгән шыгырдаулы карт тегермән («Карурманда бер йорт»); киңлегенә күзләрен рәхәтләнә торган энә шул иген кырлары («Урман буенда бер бакча»); тулып ташырга торган йөгәнсез яшьлек дәрте («Жидегән чишмә»).

Әдип кулланган эпитетлар арасында киң гомумиләштерү ясый торганнары да бар. Мондыйлар арасында татар халкының элекке замандагы яшәешен бер-ике сүз белән аңлатып бирә торган эпитетлар да очрый:

Хәтерегездәдер, ярлы татар авылы Миңлебайда чыга башлаган кара алтын элекке чабаталы, чикмәнле Татарстанны алдынгы индустриаль республикага әйләндерде («Яңа өметләр»).

«Сиваш» әсәрендә исә әдип Россияне шулай ук кайры тунлы, колакчынлы Россия дип атый, укучы күз алдында илнең үткән-бүгенгесе турында кыска гына гыйбарә аша тулы картина тудыруга ирешә. Россия турындагы карашлары язучының гомер азагына таба язган «Гыйбрәт» романында да күзаллана, әдип хәтта рус шагыйренен сүзләрен кабатлап, эпитет рәвешендә китерә: *гомере буена рәтле-юньле яши белмәгән бичара Россия, бер рус шагыйре әйтмешли, битен юмаган алама Россия инде ул... («Гыйбрәт»).*

Эпитетларның, алда әйтеп киткәнчә, башка троплар белән бергә кушылып, бөйләнөп килгән очраклары да бар. Мондыйлар арасында бер үк вакытта метафора да, эпитет та булып килгән сурәтлөү чаралары автор тарафыннан еш кулланыла. Мондыйлар метафорик эпитет дип аталалар:

Аның Әверләнне якыйсы, тегермән буасы ерылганчы аның да балыклы, мул сулы булуы, аны энә шул туган ягының кадерен, ямен белмәгән агач кешеләр харап итүен сөйләп бирәсе килде («Жидегән чишмә»).

Бер үк вакытта метафорик эпитет та, һәм метонимия дә булып килгән катлаулы сурәтлөү чарасы «Сарут» хикәясендә кулланылган:

Корыч куллар аны кинәт кенә бугазыннан буып алып, карабины-ние белән идәнгә китереп ордылар.

Эпитетлар турында язганда фразеологиз-

мнарға да кагылып үтмичә булмый. Чонки фразеологик әйтелмәләрнең эпитет булып килгән очраklары бик еш: *тозлы сүз* («Жидегән чишмә»); *күз ачып йомганчы кереп юк булды* («Гыйбрәт»); *мыекка чорнарлык кайбер эшлекле фикерләр* («Гыйбрәт»); *кыңгыраулы кыз* («Сарут»).

Эпитетларның бер төрлесе ачыкланучы сүз белән капма-каршы мәгънә аңлаталар. Мондый очраklарны оксюморон (грекчадан: *οξυμορον* – үткен мәгънәсезлек) дип атыйлар. «Монда сыйфат һәм сыйфатланмыш бер-берсен кире кагучы, инкаръ итүче сүзләрдән оеша» [6]. Оксюморон гадәттә поэзиядә яратып кулланыла. Ләкин аларны чәчмә әсәрләрдә дә табып була. Г.Бәшировта да оксюморонга матур үрнәкләр бар:

Юк, алай гынамы соң? Бу ниндидер татлы авыру кебек («Намус»).

«Намус» романында Нәфисәне сурәтләгәндә автор бер урында аның матурлыгын салкын матурлык дип атый. Бу шулай ук оксюморон булып тора.

Метонимия (грекча *metonymia* – исемен, атамасын алыштыру) – метафорик тропларның кызыклы һәм бай төре. Әйберләргә яки күренешләргә алардагы аерым өлеш яки кисәк, аларга хас нинди дә булса бәйлелек, аларга хас үзенчәлек исеме белән әйтеп бирү метонимия дип атала.

Затны яки предметны атамыйча, аның тышкы билгесен әйтү әдип әсәрләрендә бик еш очрый. Кешеләргә үзләрен атамыйча, аларның бер билгесен, мәсәлән, каш, күз, чәчен һ.б. өлешләрен генә әйтеп аңлата торган метонимияләр кулланыла. Бигрәк тә сакал белән бәйле метонимияләр һәр әсәрдә диярлек бик күп очрый: *кызыл сакал* («Туган ягым – яшел бишек»); *сакаллы* («Жидегән чишмә»); *кара сакаллы* («Намус»); *сары сакал* («Кыл өстендә»); *сакал* («Сиваш»).

Г.Бәширов әсәрләрендә очраучы, кешенә төрле тышкы билгеләрен әйтеп ясалган метонимияләр: *озын яллы* («Туган ягым – яшел бишек»); *сары чәчле* («Жидегән чишмә»); *ак маңгай, коңгырт күзләр* («И язмыш, язмыш»); *ике кара каш, кызыксынучан үткен күзләр* («Гыйбрәт»); *чалбаи* («Гыйбрәт»); *кара бит* («Гыйбрәт»); *юеш борын* («Кыл өстендә»); *озын* («Жидегән чишмә»).

Г.Бәширов кешеләргә генә түгел, ә хай-

ваннарны һ.б. предметларны сурәтләгәндә дә метонимияләргә яратып куллана: *дәһшәтле мөгезләр* («Жидегән чишмә»); *челтәрле баи* («Жидегән чишмә»). Атны төсен әйтеп белдерү татар кешесе өчен элек-электән гадәти күренеш санала, Г.Бәширов болай атауны үз әсәрләренә дә кертеп жибәрә:

Фәһим кибет алдындагы бәйләүсәгә бурлысын бәйләгәндә, шушы зур бушыкта бердәнбер атлы кеше булуына күңеле рәнжәде («Гыйбрәт»).

Г.Бәширов предметны яки затны (бу очракта кешеләргә) үзенчәлекле характер сыйфаты белән атап кына да метонимияләр тудыра: *кыргый* («Жидегән чишмә»); *каты бәгырь* («Гыйбрәт»); *юкарак баилар* («Жидегән чишмә»); *көләч* («Көннәргә берендә»); *кара йөрәк* («Сиваш»).

Әсәрләрдә кешенә киemen яки берәр әйберсен әйтеп үзен белдерү дә кулланыла: *чалмалы* («Туган ягым – яшел бишек»); *күзлекле* («Намус»); *яшел шинельләр, күтәрелгән куллар* («Сиваш»); *чабаталылар* («Гыйбрәт»).

Г.Бәширов үз әсәрләрендә авыл исемен генә әйтеп, андагы кешеләргә атарга ярата:

Кем булсын, Әзәк илләре ич! Минем яктаилар! ... Әнә Кәчеләр белән Айбаннар дагын жырлап-уйнап әйләнделәр ич, үнәрләрен күрсәтеп («Туган ягым – яшел бишек»).

Метонимиянең бер төре булып синекдоха (грекча *synekdoche*), ягъни бөтенне кисәк аша яки кисәкне бөтен аша белдерү, санала. Метонимия белән синекдоха арасында ачык кына чикләр юк. Кайвакыт алар керешеп китәләр, бер-берсен алыштыралар да.

Г.Бәширов ижатында синекдохаларның матур үрнәкләре бар. Мәсәлән, жырның бер строфасын әйтеп, жырны белдерү: *Аннары йокысыннан уянган сыман калкынып китә, берүзе бөтен өйне тутырып тагын шул ук тал тирәкле су буйларын сузарга тотына* («Намус»).

Әйбер яки күренешнең үз исемен (атамасын) берничә сүз белән тасвирлап әйтү перифраза (грекча *peri* – әйләнәп, *phraso* – әйтү) дип атала. Перифраза характеры белән метафора һәм метонимияләргә якин тора һәм әсәр телендә сурәтләү, күтәрәнке яңгыраш бирү өчен файдаланыла: *кыек күз* («Сиваш»); *йон тәпи* («Кыл өстендә»).

Сынландыру – табигать күренешләрен, хайван яки кош-кортларны һәм абстракт төшенчәләргә жанлы итеп сурәтләү, аларны

сөйли яки уйлый торган итеп күрсәтү. Бу стилистик алым татар филологиясендә жанландыру дип тә атала.

Г.Бәширов үз әсәрләрендә сынландыруларны бик киң куллана. Язучы бигрәк тә табигать күренешләрен, аерып алганда жилне, елга һәм йолдызларны, агачларны, кояш һәм жирне жанландырып тасвирларга ярата. Жилне кешеләштереп сурәтләү «Туган ягым – яшел бишек» әсәрендә балаларчарак самими итеп, шаянландырып башкарыла:

Түбән өйнең тәрәзә төбе эсир белән тигез булганга, ишек алдында уйнап йөрүче эсәяүле буран койрыгы белән тәрәзәгә сыйпалып үтә. Кайвакыт, хәле бетеп, тәрәзә төбөндә егылып та калгальи («Туган ягым – яшел бишек»).

Ә «Жидегән чишмә» әсәрендә, сурәтләнә торган картинага бәйле рәвештә, жил усаллана: битне чеметеп ала.

Г.Бәширов үз әсәрләрендә наратларны сынландырып сурәтләргә ярата. Үз авылының тау башындагы пар нараты әсәрләрдә хәтта берничә урында телгә алына: *Тау битендә, ялтак башларын ия төшеп, бер пар нарат, картларча вәкаръ белән, авыл ягына карап утыра* («Намус»).

Г.Бәширов үз әсәрләрендә теләсә кайсы нәрсәгә, хәтта хискә дә, тотып-карап булмый торган абстракт нәрсәләргә дә жан өрә. Аларда ялкынлы хис һәм мәхәббәт тә, чаң тавышы («Сиваш»); сугыш өрәге («Гыйбрәт»); үлем чалгысы («Гыйбрәт»); авыр эш, йокысыз төннәр дә («Намус») сынландырыла. Предметларны жанландыру да очрый. «Намус» романында гармун, машина, «Сиксән беренче» хикәясендә бинокльнең кара күзләре, «Көннәрнең берендә» хикәясендә кечкенә бала сыны, «Туган ягым – яшел бишек» повестенда капка һ.б. сынландырып сурәтләнә.

Гипербола (грек сүзе *hyperbole*) һәм литота (грек сүзе *litotes*) сурәтләнүнең үзенчәлекле бер төркем тәшкил итәләр.

Гипербола – предмет яки күренешнең үзенчәлеген гадәттән тыш зурайтып, күпертеп күрсәтү. Г.Бәширов мондый төр алымнан да киң файдалана: *Ләкин аның чуеннан коелган шикелле 40 потлы авыр гәүдәсе, эсирне сыгылдырып атлаган баганадай юан аяклары, аннан да бигрәк, беләк юанлыгы коточкыч мөгезләре дәһшәт бит!* («Жидегән чишмә»).

Китерелгән жөмләдә эпитетлар да, чагыш-

тырулар да гипербола рәвешен алганнар. Гиперболаның чагыштыру һәм эпитет булып килгән тагын берничә очрагы бар: *чуендай авыр куллар* («Жидегән чишмә»); *алтыннан да кадерлерәк* («Гыйбрәт»); *кеше башы кадәр татлы эсимешләр* («Туган ягым – яшел бишек»).

Г.Бәширов күпертеп әйтелгән халык сөйләмә үрнәкләрен дә куллана: *бер сәгать эчендә ун еллык картайткан иде* («Намус»); *кабереннән торып мәетләр кайтырлык булды* («Намус»).

Литота «гиперболаның киресе» булып тора. Ул – бик нык кечерәйтү алымы: *Бәлки, бу карт большевик аның белән сөйләшеп тә тормас! Кем ул моның янында? Малай-шалай...* («Гыйбрәт»).

Читләтеп әйтүнең тагын бер төре – ирония. Сүз төзелеше буенча уңай формада әйтелсә дә, көлү, шелтәлү мәгънәсе белдерелсә, бу ирония була. Ирония сурәтләү чараларының барысыннан да ясалырга мөмкин. «Иронияне сурәтле сүз түгел, ә сүзне әйткән чагындагы хәл тудыра. Киресен аңларлык хәл яки вакыйга булганда гына ирония барлыкка килә» [1].

Г.Бәширов әсәрләрендә ирония белән әйтелгән сүз-жөмләр шулай ук очрый. Мәсәлән, бу очракта гап-гади алмашлыктар ирония белән әйтелгән: *Әйе, бу «аның» Зиләе, китәр алдынан: «эжаным-бәгърем, мин синек!» – дип муенына асылынган сөйгән яры, «үз» Зиләйлүге иде* («Жидегән чишмә»).

Кайвакыт эпитет ирония белән белдерелә: *Шуңа ирешү өчен, беләсезме, ул «иске» эсиктәкчеләр ничә пар кирза итек туздырды, күпме михнәтләр чикте?* («Жидегән чишмә»).

Ижатының ахырында Г.Бәшировның ирония белән әйтелгән сүзләре усалрак яңгырый башлый. «Гыйбрәт» романында ирония ачы сарказмга әйләнә:

Бәлки беләсездер дә, әнә шул син укыган дәрәсләкләрдә «антихрист», «басурман», «поганый», «гололобий» дип «мактап» язган халыктан бит мин («Гыйбрәт»).

Аллегория конкрет әйберләр, жөнлекләр һәм кешеләр турында читләтеп әйтүдән гыйбарәт. Ешрак мәкаль-табышмак, мәсәлләрдә кулланыла. Аллегория метафорага якин торса да, алар аерылып торалар. Метафора берике жөмлә эчендәгә тәгъбир генә булса, аллегориядә исә бөтен сурәтләү күчерелмә

мәгънәләгә әйләнә. Г.Бәшировта да аллегория дәрәжәсендәгә сурәтләү чаралары очрый. «Намус» романында Зиннәт исемле геройның күргән төше үз тормышына аллегория булып тора.

Шулай итеп, Гомәр Бәширов ижатының

кайбер моментларын гына күздән кичергәндә дә аның әсәрләре сурәтләү чараларына ни-кадәр бай булуын, халыкчан-милли образларның, чәчәк тажы кебек, әсәрләргә каймалап алуын, халык ижаты жәүһәрләре белеп һәм урынлы кулланылуын күрәбез.

ЧЫГАНАКЛАР

1. Әдәбият теориясенә кереш: Урта мәктәпнең тел-әдәбият укытучылары өчен кулланма. – Казан: Тат. кит. нәшр., 1987.
2. Бәширов Г. Әсәрләр. Дүрт томда. – Казан: Тат. кит. нәшр., 1981.
3. Бәширов Г. Гыйбрәт: Тәмамланмаган роман. – Казан: Тат. кит. нәшр., 2000.
4. Бәширов Г. И язмыш, язмыш: Повестьлар. – Казан: Тат. кит. нәшр., 1990.
5. Әдәбият белеме сүзлегә. – Казан: Тат. кит. нәшр., 1990.
6. Хатипов Ф.М. Әдәбият теориясе: Югары уку йортлары, педагогия училищелары, колледж студентлары өчен кулланма. Тулыландырылган икенче басма. – Казан: Раннур, 2002.
7. Ахунжанов Г. Татар теленең идиомалары. – Казан: Тат. кит. нәшр., 1972.
8. Исәнбәт Н. Татар теленең фразеологик сүзлегә. Ике томда. 1 том. – Казан: Тат. кит. нәшр., 1989.
9. Поварисов С.Ш. Мәктәптә әдәби әсәрләрнең телен өйрәнү. – Казан: Тат. кит. нәшр., 1978.
10. Поспелов Г.Н. Руднева Е.Г. Введение в литературоведение. – М.: Высшая школа, 1976.
11. Сафиуллина Ф.С., Зәкиев М.З. Хәзергә татар әдәби теле. – Казан: Мәгариф, 1994.
12. Хаков В.Х. Күчерелмә мәгънәдәгә сүзләрнең куллану үзенчәлекләре // Татар тел белеме. Бишенче китап. – Казан, 1972.
13. Татар әдәбияты тарихы. Алты томда. 5нче том. Бөек Ватан сугышы һәм сугыштан соңгы еллар әдәбияты. – Казан: Тат. кит. нәшр., 1989.
14. Теория литературы: Учебник / В.Е.Хализев. – 3-е изд., испр. и доп. – М.: Высш. шк., 2002.

© Хөрмәтуллина Р.Ш., 2006

АТАЛАР СҮЗЕ – АКЫЛНЫҢ ҮЗЕ

Рәшидә Хөрмәтуллина

РӘШИДӘ ШӘМСИ кызы ХӨРМӘТУЛЛИНА – филология фәннәре кандидаты, Кама дәүләт инженер-икътисад академиясенең чит телләр кафедрасы доценты.

Хөрмәтуллина Р.Ш. Слова отцов – мудрость сама.

В статье приводятся многочисленные примеры использования пословиц и поговорок в творчестве народного поэта Республики Татарстан Г.Г. Афзала (1921-2003).

Татар халкының поэтик фикерләве бик борынгы дәверләрдән үк акыл шигъриятен – афористик поэзияне үстереп килгән, хикмәтле сүз әйтүнең үз йолаларын тудырган. Хикмәтле сүз әйтү традициясе бездә борынгы халык шагыйрьләре – чичәннәрдән үк килә.

Образ – шигърьне ачык, аңлаешлы һәм истә кала торган итүче иң зур чара. Образ жәүһәрләрен халык үзенә борын-борыннан килгән авыз ижатында – жырларда,

мәкальләрдә, әйтемнәрдә, табышмакларда, әкиятләрдә, сөйләмнәрдә тудырган.

Матур әдәбият әсәрләрендә мәгънәләрен саклаган хәлдә мәкаль һәм әйтемнәргә билгеле бер стильгә һәм жанрга яраклаштырып бирү киң таралган. Моңа мисалларны Габдулла Тукай ижатыннан бик күп китерергә мөмкин. Мәсәлән:

*Максүт эңитәр, бара торгач юл кыскарыр,
Әллә кайда яткан хиссият күзгалыр;*

*Бөкре түгел, төзәлергә
кабер көтмим,*

*Тәңре файзы минем күңе-
лемә эз салыр.*

(“Бер татар шагыйренен
сүзләре”)

Шигырьдә фәлсәфәгә, хикмәтле сүз әйтергә омтылу – безнең поэзиядә бик борыннан килә торган традиция. XIX йөз шагыйре Мифтахетдин Акмулланың “сүз чыгар шагыйрьләрдән хикмәт белән” дигән сүзләрен поэзиябезнең бөтен тарихына карата кулланырга була. Чынлап та, Т.Галиуллин билгеләп үткәнчә, “Башка халыклардагы шикелле үк, безнең язма әдәбиятыбыз да халык ижаты гәүһәрләренә таянып майданга чыга. Бу олы мирасны читләтеп үткән, халык авыз ижаты чишмәсенә суын тәмләмәгән, аның гүзәллеге, тылсымлы көче белән сокланмаган, илһамланмаган олы татар язучысын күрсәтүе кыен. Бүгенге көн әдипләре дә халык җырлары, риваятьләре, халык мәкальләре ишегенә еш шакыйлар.”

Мисал өчен халык шагыйре Гамил Афзал шигырьләрендә гыйбрәтле сүзләрен куллануышын карап үтик.

*“Җил чәчсәң – давил урырсың,” -
Дигәннәр әллә кемнәр.*

(“Реформалар”)

*Эшлесе килгән ир сәнәк таба,
Эшлесе килмәгән – сәбәп таба...*

(“Усал елмаеп сөйләшү” циклынан)

Тарихи яктан крестьян тормышы белән бәйлә бу ике мәкаль дә шагыйрь тарафыннан хезмәткә, эшкә өндүгә багышланганнар һәм әсәр эчтәлегенә үзгәрешсез кертәп җибәрелгәннәр. Шулай ук темага башка мәкальләрен кулланылышына килсәк, монда инде берникадәр үзгәртеп алуны күзәтәбез. Мәсәлән, балаларга багышлап язылган “Хезмәтсәяр” шигырендә “Тырышкан табар, ташка кадак кагар” мәкале:

Тырыш бәндә ташка кагар кадакны, ди.

Хезмәтсәяр салып керә чарлаклы өй,

– дип, яки “Һөнәрле үлмәс, һөнәрсез көн күрмәс” мәкале:

Һөнәр белмәс –

көн күрмәс,

Һөнәр кирәк һәркемгә.

Һөнәрле ачтан үлмәс,

Хөрмәт күрер

һәр җирдә,

– дип үзгәртеп бирелгән. Үзгәртелсәләр дә, бу мәкальләр һич кенә дә мәгънә эчтәлекләрен югалтмаганнар. “Бәхет бар” шигырендә шулай ук “Тырышкан табар, ташка кадак кагар” мәкален шагыйрь “Илдә чыпчык ачка үлмәс” әйтеме

белән бер куплетка кертәп:

Илдә чыпчык ачка үлми, диләр,

Менә хәзер без дә “әфәндедәр”.

Күп тырышкан ташка кадак кагар,

Бәхет тә бар илдә, өмет тә бар.

– дип яза. “...Без мондыйны гына күрмәгәнме” шигырендә “Илдә чыпчык үлми” әйтеменең башка вариантын да очратабыз:

Талау белән алдау булмаганда

Туган җирдә ачка үлми чыпчык,

– дип, шагыйрь илдә барган сәясәтне дә ачып сала.

Гамил Афзал шигырьләрендә әсәренң идея эчтәлеген ачу өчен мәкальләренә эпиграф итеп куллану очракларын да күрәбез. Мәсәлән, “Һәр яралгы яктылыкка үрелә” шигыренә эпиграф итеп “Яхшылык эшлә дә суга сал, халык белмәсә, балык белер” мәкален алып, аны әсәренң буеннан-буена эчтәлек белән тыгыз итеп бәйләп бара.

Энергия юкка чыкмый, диләр,

Җирдә ятмый, диләр, изгелек.

Буразнага төшкәч, җирдә калып

Бер орлык та әрәм югалмый.

“Муса Акъегет” шигыренә эпиграф итеп бирелгән

Каеннар төбөндә кар булмас,

Кайгылы йөрәктә май булмас

мәкаленең шулай ук роле бик зур. Ул әсәрдә сурәтләнгән кеше язмышының ачылыгын ачып бирергә ярдәм итә.

Халык шагыйре Гамил Афзал шигырьләрендә халык теленә кереп, мәкальләр белән рәттән йөрердәй афоризмнарны да очратырга мөмкин. Мәсәлән:

*Кайгы белми каен гына үсә,
Жилбер-эңилбер итеп эңил исә...*
(“Бәхет эзләүчеләр”)

Шагыйрь бу афоризмны “Сүрән генә көлү” шигырендә

*Бер кайгысыз каен гына үсә,
Тирә-якка ямьнәр өләшеп,*

– дип кабатлый. Яки:

*Эч пошырып, нәрсә уйлап
Торасың, дисез.
Бу заманда чыпчык кына оча
Плансыз-нисез.*

(“Усал елмаеп сөйләшү” циклынан)

Яки тагын:

*Кара эпләр ап-ак булмый икән
Изге сулар белән юсаң да.*
(“И дускаем, сиңа бәян итәм...”)

Бу канатлы сүзләрнең эчтәлекләрәннән күренгәнчә, Гамил Афзал, фәлсәфә көченә зур өмет баглау белән беррәттән, укучысына юморның да көчле рухи байлык булуын танытырга тели. Бәлки шуңа да ул үз фикерләрен күбесен шушы жанр белән әйтеп бирергә тырышкандыр.

Афористик жанрлардан мәкальгә аеруча якин торганы – әйтем. Мәкаль шикелле үк, әйтемгә дә текстның тотрыклы булуы хас, ул да сөйләмне сәнгатьчә бизәү, аның эмоциональ көчен арттыру өчен хезмәт итә.

Гамил Афзал әсәрләрендә мәкальләр, әйтемнәр кулланып язудың искиткеч матур үрнәкләрен күзәтергә мөмкин. Беренчедән, бу туган ил, туган жир һәм туган телгә багышланган әйтемнәр. Шагыйрь, телен чичән-кекәдәй оста итеп таныткан шигырьләре арасынан “Сабантуйда” шигырендә “Иле юкның жире юк, тормышының юне юк” дигән мәкальнең мәгънәсен жырға салган:

*Илле бул да, эңирле бул,
Жире юкның аты юк.
Атлы бул да затлы бул,
Аты юкның заты юк.*

Г.Афзал туган халкының язмышы, үткәне турында уйлана. Шигырендә ул ерак тарихны, аның сәхифәләрен бүгенге югарылыктан торып бәяли. Татар халкының авыр үткәнен, ачы язмышын уйлап борчыла, аның киләчәгенә ышана. Халыкның “Ат аунаган жирдә төк кала” әйтемен бик уңышлы кулланып язган “Ат аунаган...” шигырендә шул уйлану-

ларының нәтижәсе чагыла:

*Ат аунаган эңирдә төк калды.
Урманны кистеләр, төп калды.
Төп астында тирән тамырлар,
Шул тамырдан безне танырлар.*

Мәкаль, әйтемнәр гомер-гомергә халыкның аерылгысыз юлдашы, киңәшчәсе, акыл, үгет-нәсихәт бирүчәсе булып килгән. Аңлашыла ки, мәкальләрдәге киңәш-күрсәтмәләр, яшәү кагыйдәләре һәркем тарафыннан кабул ителсә, канун хөкеменә керсәң өчен, аларның дәрәжәсегә, тормыш көтү өчен файдалы булуы шик-шөбһә тудырмаска тиеш. Мәсәлән, бериш мәкальләрдә кешеләрнең үзара аралашып, ярдәмләшеп яшәүләре мактала, күмәклекнең, бердәмлекнең көче һәм өстенлегә күрсәтелә.

Әмма безнең чынбарлык халыкның камил акылы аңлатып биреп бетерә ала торган гына түгел шул. Күмәк хужалыклар төзүбездә, дип, халыкның үз баласыдай карап, ашатып торган мал-туарын уртақ малга өверелдергәч, аны беркем дә юнәлп карамаган кибек, башка байлыklarның да, уртақка өверелгәч, кадерләре бетте. “Жир-су кайгысы” шигырендә язылганнар шул турыда:

*Колхозларны, совхозларны алык,
Чәчәк аткан тормыш күрмәдек,
Уртақ малын эт эңыймас, ди халык,
Булсын-булсын диеп йөрмәдек.*

Шагыйрь “Халык власте” шигырендә, халык мәкаль-әйтемнәренә таянып, шушы ук фикерен жөпләп, үз нәтижәсен дә ясап куя:

*Капчык тотта белгән халык
Власть тотта белмәс.*

Ә бит хакимиятне тоту өчен эшнә оештыра белергә, эш эшләргә кирәк. Моның шулай кирәген белеп, сөйләп йөрүчеләр күп булган инде ул заманнарда, эшләүчәсе генә аз булган. Мәсәлән, “Чүбек чәйнәп май чыкмый” шигырен нотыклар формасында язып, Г.Афзал халык гыйбарәләрен бик оста куллана:

*Сөйли алар, сөйли алар,
Ничек армый, талчыкмый!
Дөньяда бер хакыйкат бар:
Чүбек чәйнәп май чыкмый.*

Тормыштагы социаль каршылык, милек һәм хокук тигезсезлегенә ризасызлык белдереп әйтсә торган мәкаль һәм әйтемнәр дә

шигырь эчтөлегендә уңышлы файдаланыла.
Мәсәлән:

*Кемнең кулында – шуның авызында, –
Дигән дә халык, сабыр иткән.
Әхлак та, оят та, иман да юк монда,
Тотылмаган – карак түгел икән...*

(“Кемнең кулында – шуның авызында...”)

Бу бер куплетта ике әйтем дә үзгәрешсез кулланылса, карусызлыкка, буйсынуға өндөгән “Иелгән башны кылыч кисмәс” әйтемен шагыйрь берничә шигырендә “Иелгән башны да кылыч кисте,” – дип куллана. Чөнки, бу ил кануннарын, әйткәнәбезчә, аск акыл аңлап та, аңлатып та бетерә алмый.

*Миһербансыз мәхиәр жәиле исте,
Карга күзен карга чукуды,
Иелгән башны да кылыч кисте,
Явыз язмыш ясин укуды.*

(“Хәтер көнендә”)

*Иелгән башны да кылыч кисте,
Егылганны таптый, имансыз.*

(“Сары көзләр моңы” циклынан)

Беренче мисалда “карга күзен карга чукумый” мәкалә дә “карга күзен карга чукуды” дип үзгәртелгән. Чөнки репрессия еллары шуны күрсәтте. Кеше – кеше язмышы белән уйнады, аны үзенчә хәл итте. Ләкин, ул үзе дә адәм иде, башка адәмнәр аның язмышын хәл иттеләр (“карга күзен карга чукуды”). Тик, кем генә булмасын – ул үлемгә дучар. Соңгы көнендә, якты дөнъяны ташлап киткәндә, кемнең кем икәнә ачыклана да икән инде ул:

*Бер явыз бәндәне жәирлиләр,
Әзерләп куйганнар ансын-монсын.
Алай да, болай да димиләр:
Авыр туфрагы жәңгел булсын...*

(“Авыр туфрак”)

Бу инде һәр мәрхүмгә әйтелә торган “авыр туфрак” кына түгел, бу бик авыр туфрак. Бу – бәндәнең дөнъяда кылган явызлыктарын сәндәргән туфрак. Тикмәгә халкыбыз үзенең мәкаль һәм әйтемнәре белән кешедә яхшы сыйфатлар тәрбияләүне, төрле кимчеләргә һәм яман гадәтләргә каршы көрәшүне максат итеп куймагандыр шул.

Шуңа күрә дә әдип үзенең әсәрләрендә халыкның гореф-гадәтләренә, әдәплеккә чакырган мәкаль-әйтемнәргә күбрәк урын

бирә. Мәсәлән:

*Аксакалдан акыллы сүз чыгар,
Акыл кирәк безнең ишеләргә:
Авыр юллар үткән юлаучылар,
Миһербанлы булык кешеләргә!*

(“Юлаучыларга”)

*Өмет белән карыйк иртәгә,
Игенченә жәиргә кем бәйләр?
Атта да бар гаеп, тәртәдә дә,
Хак тәгалә генә хак әйләр...*

(“Алга барганда” циклынан)

Шагыйрь халык жырларына бик якын торган “Хатыннар хөрриятә” шигыренә “Тату гаилә – нык дәүләт” дигән халык сүзен эпиграф итеп алып, әсәр эченә бик килешле рәвештә фразеологизмнар һәм әйтемнәр кертеп жибәрәп иҗат иткән. Кайберләрен карап үтик:

*Сөям дигән, кочкан – жәилгә очкан,
Яңа тормышы башлыым бүгеннән.*

*Дөнъя көтү уен түгел,
Усал да буласың ул.*

*Кыз чагында – кызыл чук,
Уйнау да көлү кирәк.*

*Хатын булгач – каткан чук,
Каты да булу кирәк.*

*Ата – жәизнә, ана – казна,
Икәү бергә – кушкаен.*

Мисаллардан күренгәнчә, Гамил Афзал шигырьләрендә халыкның еллар бусе туплаган акыллы фикерләре белән килешеп, нинди генә жәмгыятьтә яшәүгә карамастан, гаиләдә ананың тоткан урынының югарылыгын күрсәтергә тырышкан. Кешене киём түгел, холкы бизәве турында да яза шагыйрь.

*Тар күңелле кеше гайбәт сөйләр,
Шулай күптән инде.
Чабата киен тә, кызлар чибәр,
Халык күркәм иде.*

(“Үткән заманнарны хурлап...”)

Т.Галиуллин, Г.Афзал сәләтенә тагын бер үзенчәлегенә игътибар итеп: “Шагыйрь, халык иҗатының әкиятчәсе, хикәятчәсе шикелле, үзе тасвирлый торган герой сурәтенә керә, Габдрахман, Әхмәдулла, Сәләхетдин, Гаптелислам агайлар кебек уйлана белә. Бу алым сатираның сурәтле фикерләү юлларын, иҗат принциптарын бастып, тулылан-

дырып жибәрде. Шунуң өстенә, ул халык сатирасының фразеологик мирасына тирән үтеп кергән, аны үзенчә яңгырата белгән. “Абзыкаем, Шәрифилла, үзең күрше, үзең кода”, “Тапсак – сигез, бүлсәк – тигез”, “Адем улы кисә торыр, урман һаман үсә торыр”, “Караңгы төн, кара урман, атым белән барам юлдан” шикелле халык ижатына һәм сөйләм теленә хас тәгъбирләр (“Шәрифилла күршем белән”) көлү сәнгате тирәнтен аңлаган шагыйрь каләмә белән генә туарга мөмкин,” – дип язды.

Сатирик үткенлек, сарказм саркып торган “Изге хәзрәт тарихы” шигырендә “Мулла хәердән туймас, сыер ашаудан туймас”, “Үләнле жирдә мал симерер, үлекле жирдә мулла симерер” шикелле халык арасында киң таралган мәкальләр шактый үзгәртеп алынганнар. Шагыйрь мулланың үз авызыннан болай әйттерә:

*Үлек күмү куда файдалырак,
Сарык килә фидия чутыннан.
Сирәк үлә халык бу заманда,
Песи кебек үрчи, чукынган.*

Китерелгән мисаллардан күренгәнчә, Г.Афзал телнең асылташлары булган мәкаль һәм әйтемнәргә төрле жанрда ижәт иткәндә дә искиткеч уңышлы файдаланган, халыктан алган тапкыр әйләнмәне шигъри тукума эчендә “эретеп” жибөрүгә ирешкән. Шагыйрьнең бу осталыгы турында галим Нил Юзиев: “Г.Афзалда хикмәтле сүз әйтү еш кына юмористик яки сатирик төс ала. Аның хикмәтләре нинди дә булса кимчелекле якларынан көлүчә үткен коралга әверелеп китә,” – дип язган иде. Эче тулы ут янса да, сабыр итә иде безнең халык. Аның мәкаль-әйтемнәре дә сабырлыкка өнди бит.

*Сабыр иткән – морадына җиткән,
Ә сабырлык бездә җитәрәк.
 (“Сабыр иткән – морадына җиткән...”)*

*Сабыр төбә – сары алтын,
Сабырлар итик микән?
 (“Бәхет кайларда икән?”)*

*Сабырлар итә дә, түзә күңел,
Берәүнең дә бурасы буш түгел.
 (“Ягымлы елмасп сөйләшү” циклынан)*

Уйлап эшләргә, саклыкка да өйрәтә халык мәкальләре. Шагыйрь моның ише-

ләрән сатирик типның яшәү фәлсәфәсен ачыклау максатыннан һәм лирик геройның күңеленә аңлатып кына бирә алмасылык шикле уйлар килгән очракта файдаланган.

*Чыпчыкның да бизмәне бар, диләр,
Сакланганны алла саклый ул...*

(“Сак кеше”)

Татар халкы үзенә афоризмнарында кешеләргә хөрмәт итүне, кунакчыл булуны, тыйнаклыкны, чик-чама белүне, сабырлыкны, уйлап эш итүне хуп күргән кебек, Гамил Афзал шигърияте дә нәкъ шушы максатларга хезмәт итә.

Базар, сәүдә мөнәсәбәтләрендә яшәгән жәмгыятьтә, һичшиксез, берәү алдый, икәнчәсе алдана. Икәве дә табыш ала алмый. Хезмәт кешесе инде күптәннән сәүдәнең алдашуга, эксплуатациягә нигезләнүен аңлап, киләчәк буыннарга гыйбрәтле сүзен әйтеп калдырган. Тик, бер кабат авызыбыз пешмичә, аңдый гына алмыйбыз, бәлки, тыңлап бетермибездер.

*Кабат искә төшерделәр:
Балта биреп шөшле алма инде,
Күрсәтмәләр искерделәр,
Заманадан артта калма инде!*

*Агыйделнең аръягында
Калды безнең урган җир шул.
Ярык тагарак янында
Хәзер безнең торган җир.*

(“Халык жырына тәкълиتلәр”)

Сәясәтчеләргә, түрәләргә карашы гомумән тискәре булды шагыйрьнең. Ул һәрвакыт гади халык ягында булды, шул халык булып уйлады, шул халык теле белән язды. Аның әсәрләрендәге гыйбрәтле сүзләренң муллыгы, мөгаен, шунуң белән аңлатыладыр. “Усал елмаеп сөйләшү” циклына кергән бер шигырендә:

*Шундый-шундый хәл, үскәнем,
Беләсең килсә кемнең кем икәнен,
Бар, акыллы, хәйләле бер чара:
Ул кемсәгә власть биреп кара,*

– ди шагыйрь.

Жәмгыятьнең чытык якларына каны кызса да, үткәнне каргамый шагыйрь:

*Үткәнне каргама, үскәнем,
Булды төрле еллар.*

*Эт каргышы бүрегә төшкәнән
Кайчан күргәнәң бар!*

(“Үткәнне каргама...”)

Шагыйрь, мәкаль, әйтемнәрне кулланып язып, халыкның үзендәге тискәре якларны чәметеп алырга да күп сорамый. “Ягымлы елмаеп сөйләшүләр” циклына кергән бер шигырендә:

*Мин утырам авыр уйга талып
Яратырма, хуп күрерме халык?
Ә халыкның үз кайгысы кайгы –
Магазинга китергәннәр балык,*

– дип язып, укучысын да елмаеп куярга мәжбүр итә.

“Татар акылы төштән соң” һәм “Татарга тылмач кирәкми” гыйбарәләрен бер куплетка кертеп, “Тар колач” шигырендә:

*Татарга тылмач кирәкми,
Татар үзе тылмач,
Татарга да акыл керә,
Йөз ел уйлап торгач.
Жырыбыз бар, моңыбыз бар,
Тар булса да колач,*

– ди шагыйрь. Бу юлларны укыгач, кабаттан шагыйрьнең

*Жан сөенгән рухи байлык –
Үзеңнән үзең көлдүр,*

– дигән афоризмы искә төшә. Чөнки татардан болай итеп татар гына көлә белә. Ә инде “Татар барда хәтәр бар” диючеләргә җавап йөзеннән шагыйрь:

*Искән җишләп белән хәбәр йөрер,
Ераклардан килгән хәбәр бар:
Татар булган җирдә этләр өрер,
Татар үткән юлда хәтәр бар,*

– дип белдерә (“Тынгысыз татар”).

Барлык карап кителгән мисаллардан күренгәнчә, шагыйрь, нинди генә жанрда

иҗат итсә дә, хәзерге шигъриятне халык хыялы, халык зиһене, халык тапкырлыгы казанышы белән баеп бирүгә ирешкән. Ә бәлки, киресенчә, халык афоризмнары шагыйрьгә укучысы белән уртақ тел табарга, фикерләрен укучысы аңларлык итеп әйтеп бирергә ярдәм иткәндер. Тикмәгә генә ул түбәндәге юлларны язмагандыр:

*Туры әйткән ярамый шул туганына
Уйлы күңел ул ягын да, бу ягын да.
Урап-урап, кыек атып туры тигән
Эзоп теле ярдәм итә шул чагында.*

Нәтиҗә ясап шуны әйтергә кирәк, шагыйрь халык телендә туган фразеологик өлгеләрне, жор телле мәкаль-әйтемнәрне яратып куллана. Халык фразеологиясен куллануда Г.Афзал ирешелгәннәрне кабатламый, үз юлы белән атлый. Ул татар телен тапкырлыгына, тел-сурәт байлыгына тирән үтеп кереп, аны үзенчә яңгырата белә, “халыктан алган тапкыр әйләнмәне шигъри тукума эчендә “эретеп” җибәрә”, – дип язды бу турыда Т. Галиуллин.

Кайчандыр шагыйрь, поэзия алдына тормыш куйган таләпләрне төгәсләп, “Бу чапкын елларга” шигырендә:

*Бу чапкын елларга нинди җыр җырларга,
Моң белән йөрәкләр яралы.
Озын сүз сөйләмә, вакыт юк тыңларга,
Озын уй, кыска сүз заманы,*

– дип язган иде.

Үз иҗатында шул таләпләрне тайпылмыйча үтәп, Г. Афзал халыкның бай сүзлек хәзинәсеннән оста файдаланып кына калмый, гап-гади сүздән үз сурәтлөү чаралары ярдәмендә дә сурәт тудыра белә. Ул башкаларны кабатламый торган, үз теле, үз иҗат алымнары булган шагыйрь.

ЧЫГАНАКЛАР

- Галиуллин Т. Илһам чишмәләре. – Казан: Тат. кит. нәшр., 1988.
Галиуллин Т. Үзенә охшаган шагыйрь / Шагыйрьләр һәм шигырьләр. – Казан: Тат. кит. нәшр., 1985.
Мөхмүтов Х. Татар халкының афористик иҗаты / Татар халык иҗаты: мәкальләр һәм әйтемнәр. – Казан: Тат. кит. нәшр., 1987.
Нури З. Поэтик осталык турында // Совет әдәбияты. – 1954, № 6.
Юзиев Н. Татар шигыре. – Казан: Тат. кит. нәшр., 1991.

НУРГАЯЗ ГАРИФЬЯНОВ

НУРГАЯЗ САЛИХ улы ГАРИФЬЯНОВ (1920-70) – танылган физик, физика-математика фәннәре докторы (1966), профессор (1970), ТАССРның атказанган фән эшлеклесе (1970). Бөек Ватан сугышы ветераны. 1952-70 елларда СССР Фәннәр академиясе Казан филиалының физика-техника институтында эшли; 1968 елдан лаборатория мөдире. Төп фәнни хезмәтләре парамагнитик комплекслы эремәләрдә һәм пыялаларда электронның парамагнитик резонансына багышланган. М.М. Зарипов һәм Б.М. Козырев белән бергәләп тимернең изотобы Fe^{57} спинын исәпләп чыгарды.

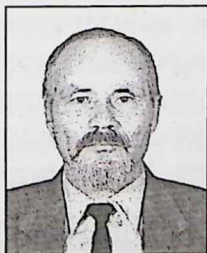

НУРГАЯЗ САЛИХОВИЧ ГАРИФЬЯНОВ (1920-70) – известный физик, доктор физико-математических наук (1966), профессор (1970), Заслуженный деятель науки ТАССР (1970). Ветеран Великой Отечественной войны. В 1952-70 годах работал в физико-техническом институте Казанского филиала АН СССР; с 1968 года заведующий лабораторией. Основные научные труды относятся к области электронного парамагнитного резонанса в растворах и стеклах парамагнитных комплексов. Совместно с М.М. Зариповым и Б.М. Козыревым определил спин изотопа Fe^{57} .

© Камалов А.З., 2006

ГАРИФЬЯНОВ – ЗАМАНЫБЫЗНЫҢ АТАКЛЫ ТӘҖРИБӘЧЕ ФИЗИГЫ

Абрик Камалов

АБРИК ЗАКИР улы КАМАЛОВ – физика-математика фәннәре кандидаты, Казан дәүләт архитектура-төзөлеш университетының теоретик механика кафедрасы профессоры, РФнең югары һөнәри белем бирү буенча мактаулы хезмәткәре. Төп фәнни хезмәтләре эластик кабырчыклар һәм аркалы корымаларның көчәнеш-деформация халәтен, тотрыклыгын һәм тирбәнәш тикшерүгә багышланган. 170тән артык фәнни һәм методик хезмәтләр, шулар арасында татар телендә язылган «Теоретик механика» дәреслеге, 11 уку кулланмасы, күп кенә методик күрсәтмәләр авторы.

Камалов А.З. Гарифьянов – выдающийся физик-экспериментатор нашего времени.

В статье приводятся основные этапы жизни и творческой деятельности одного из крупных ученых в области электронного парамагнитного резонанса в растворах и стеклах парамагнитных комплексов.

Нургаяз Салих улы Гарифьянов – заманыбызның атаклы физигы, көчле акыл, куәтле талант иясе, жаны-тәне белән физика фәненә бирелгән һәм аңа нәтиҗәле хезмәт иткән күренекле галим.

Нургаяз Гарифьянов 1920 елның 15 маенда элекке Вятка губернасының Малмыж өязенә кергән, хәзер Татарстанның төньягында урнашкан Чепья (Балтач) районының Чутай

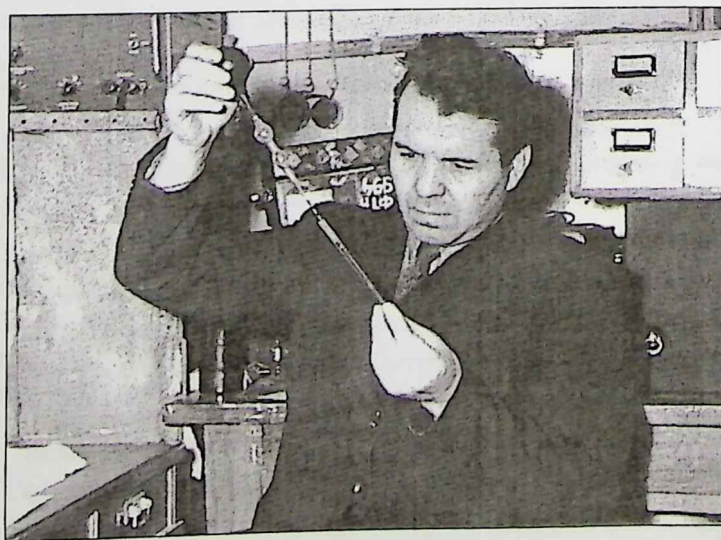
авылында крестьян гаиләсендә туа. Бу авылның халкы тырыш, мавыгучан һәм бик күркәм булып, гомер-гомергә иген иккән, мич чыгарган, ташчылары, балта осталары, итек басучылары һ.б. һөнәр ияләре белән дан тоткан. Гаҗәп түгел – хезмәт сөючән, төрле һөнәрләре булган һәм яңаларын кызыксынып үزلәштергән шушы авылдан шактый күп күренекле шөхесләр һәм бөек галимнәр чыга.

Нургаязның әтисе Салих абзый Гарифьянов, әнисе Галимә апа Идрисова иген иккәннәр, моннан тыш әтисе бик яхшы балта остасы да була. Салих абзый һәм Галимә апа киң күңелле, хезмәт сөючән, балаларына карата ягымлы һәм ихтирамлы булалар. Нургаяз гаиләдә беренче бала булып туа, соңыннан тагын ике энесе һәм сеңлесе дөньяга килә.

Ничек кенә булса да, тормышның үз кануннары бар шул – 1928 елны Салих абзый гаиләсенә Киров өлкәсендәге Малмыж шәһәренә күчеп китәргә туры килә. Шул ук елны Нургаяз Малмыж башлангыч татар мәктәбенә укырга керә, бу мәктәпне тәмамлап, Малмыж колхоз яшләрә мәктәбендә укуын дәвам итә, соңыннан Малмыж урта мәктәбендә укый һәм аны 1938 елны тәмамлый. Нургаязның балачагы Октябрь революциясеннән соң туган һәм Совет илендә тәрбияләнгән башка яшүсмерләренекә кебек була. Бу тәрбиянең нигезендә – күңел биреп эшләү, белем алу, алган белемне арттыру. Гомумән әйткәндә, крестьян балалары яшәтән үк физик көчле, эш сөючән һәм белемгә омтылып үсәләр.

Урта мәктәпне тәмамлагач, Нургаяз Гарифьянов 1938 елны Малмыж элемтә конторасының радиоузлында «радионы караучы» (ул заманда «радионадсмотрщик» дигән вазыйфа булган) булып эшли башлый. Нургаязга бу эш, һичшиксез, кызыклы, күңелгә ятышлы була. Үз чоры өчен шактый катлаулы булган радиотапшыргычлар һәм радиоалгычлар белән эшләү, ватылган очракларда аларны төзәтү өчен кирәкле радиодетальләрен үз кулы белән ясау – болар барысы да булачак бөек фәнни тәҗрибәче Нургаяз Салих улының эксперименталь физика өлкәсендә беренче адымнары булган дисәк, һичшиксез, ялгыш булмас. Эш дәверендә дә, көндәлек тормышта да аңа очраган физик күренешләрдә ул ниндидер сер булуын аңлый һәм серне, билгесезлекне тою хисен гомере бие саклап кала. Шуннан башка ул бөек галим, атаклы физик-тәҗрибәче була алыр иде микән. Радиофизика өлкәсендә белем алырга аңарда көннән-көн арта бара. Бу теләк аны Казан дәүләт университетына алып килә, 1939 елны Нургаяз Гарифьянов Казан университетының физика-математика факультетына кабул ителә һәм шунда укый башлый.

1941 елның 22 июнендә Германия, һөҗүм итмәү турындагы килешүне хыянәтчел рәвештә бозып, Ватаныбызга каршы сугыш ача. Ил бердәм хәрби лагерьга әйләнә, барлык ресурслар дошманны җиңү максатына юнәлдерелә. Һәр кеше, туган иленең мөстәкыйльлеген саклап калу ниятеннән, үз өлешен кертәргә тырыша. Нургаяз Салих улы университетның 2нче курсы тәмамлагач, 1942 елның май аенда Кызыл Армия сафына баса. Башта аны Архангельск өлкәсендә пехота училищесына укырга җибәрәләр. Әмма, белем биечә физик булуын игътибарга алып, бу училищедан Киров өлкәсендә урнашкан запастагы хәрби бригадга күчәләр, запастагы ротада кече радист-командир итеп хәзерлиләр. Күпмедер укуыктаннан соң Муром хәрби элемтә училищесына җибәрәләр. 1943 елны бу училищени тәмамлагач, ул кече лейтенант дәрәжәсендә Көнъяк фронтка, Мелитополь шәһәренә җибәрелә, 4нче Кызыл Байрак орденлы гвардия дивизиясенең 11нче укчы полкына кергән 5нче ротада радиовзвод командиры булып Нургаяз канлы һәм рәхимсез сугыш юлларына кереп китә. Шул дивизия составында ул Украина, Молдавия, Бессарабия, Румыния, Венгрия, Болгария, Югославия һәм Австрияне немец фашистларынан азат итүдә катнаша. Сугышта үзен нык ихтыярлы, курку белмәс, тәвәккәл, сугыш операцияләре вакытында элемтә белән оста җитәкчелек итә белүче, үзенә буйсынган кешеләргә таләпчән, алар турында даими кайгыртучанлык күрсәтүче командир итеп күрсәтә. Днестр оборонасын өзүдәге каты сугышларда Нургаяз Салих улы беренче тапкыр җиңелчә яралана, ә инде Бөек җиңүгә бер ай калганда, Будапештны

Тәҗрибә лабораториясендә

Х.М. Мөштәри, Б.М. Козырев, Г.С. Салихов, М.С. Корнишин, Н.С. Гарифьянов

фашистлардан азат итү өчен барган дөһшәтле сугышларда каты яралана.

Сугыш елларында күргәннәреннән шундый бер вакыйгага да тукталып китү урынлы булып. Нургаязның бик саллы кесә сәгәте була, һәм ул һәрчак гимнастерканың сул як түш кесәсендә йөри. Бер мәл үлем алып килүче фашист пулясыннан аның йөрәген шул кесә сәгәте саклап кала да инде. Халык әйтмешли, Нургаяз бөхетле күлмәктә туган булган, күрәсең. Госпитальдә ярты ел дәваланганнан соң, 1945 елның маенда аны Кызыл Байрак орденлы 68нче гвардия дивизиясенә жиберәләр, ул дивизиянең аерым укукыту радиовзводының командиры итеп билгеләнә һәм радистлар хәзерләү белән шөгыльләнә. 1946 елның 20 мартында, сугыш инвалиды буларак, Кызыл Армиядән демобилизацияләнә. Бөек Ватан сугышы кырларында күрсәткән батырлыклары өчен «Кызыл йолдыз» ордены, «Будапештны алган өчен», «Германияне җиңгән өчен» медальләре белән бүләкләнә.

Сугыш еллары артта кала, тыныч тормыш башлана. 1946 елның сентябрендә Нургаяз Салих улы Казан университетында укуын дәвам итә. Аның сугыштан соңгы студентлык еллары мөстәкыйль фәнни тикшеренүләр, билгеле булганны гына белергә түгел, билгесез булган нәрсәләргә фикер белән үтеп керү омтылышлары аша үтә.

1949 елны Казан дәүләт университетын тәмамлаганнан соң Н.С. Гарифьянов СССР Фәннәр академиясе филиалы булган Казан физика-техника институтының физика секто-

ры каршындагы аспирантурага укырга керә.

СССР Фәннәр академиясенең мөхбир әгъзасы Б.М. Козырев аның гыйльми житәкчесе була. Магнит радиоспектроскопиясе өлкәсендә Нургаяз Салих улы үзен гаять талантлы экспериментатор итеп күрсәтә. Физиканың бу яңа өлкәсенә СССРда беренче булып Е.К. Завойский нигез сала, бу өлкәдә тикшерү алып баручылар алдында ифрат югары таләпләр куела.

Теләсә нинди иҗат, шул исәптән фәнни-эксперименталь иҗат та, кеше тормышына максатчанлык, кыенлыklarны җиңеп чыгу һәм ачышлар бәхете бирә. Ничек кенә булмасын, Нургаяз Салих улы лантаноид кушылмаларны магнит радиоспектроскопиясе ысулы белән тикшерү проблемасын менә дигән итеп башкарып чыга, күп кенә фәнни нәтиҗәләргә ирешә һәм 1953 елны «Кайбер лантаноид элементлар кушылмаларында парамагнетик йотылу» темасы буенча кандидатлык диссертациясе яктый.

Аспирантураны уңышлы тәмамланганын соң, Казан физика-техника институтының директоры профессор Х.М. Мөштәри һәм Нургаяз Гарифьяновның гыйльми житәкчесе профессор Б.М. Козырев биргән характеристикадан бер өзек китерик: «... Тикшерүче буларак иптәш Н.С. Гарифьяновның югары квалификацияле һәм зур тәҗрибәле экспериментатор булуын һәм аңа гына хас яхшы сыйфатларын исәпкә алып, СССР Министрлар Советы тарафыннан институтка йөкләнгән бик төрлө мөһим тема буенча эш башкаручылар исемлегенә Н.С. Гарифьяновны керткәндә, һичшиксез, бу теманы сыйфатлы итеп үтәп чыгу бик нык җиңеләячәк. Физика-техника институты аны физика секторында калдыруны бик кирәк дип саный».

Киләчәктә Н.С. Гарифьянов институтның таләпчән директоры профессор Х.М.

Н.С. Гарифьянов, Е.К. Завойский, Б.М. Козырев

Мөштәринен бу бәйләмәсен тулысынча аклый. Үзенә киеренкә һәм ярсынып эшләгән тәҗрибә хезмәтләренә җимешә һәм йомгагы булган «Резонанс һәм парамагнетик релаксацияне тәҗрибә ысулы белән тикшерү» темасына 1965 елны докторлык диссертациясен яклай.

1968 елдан Нургаяз Салих улы институтында электронның парамагнетик резонансы (ЭПР) лабораториясе мөдире була.

Хәзер Н.С. Гарифьяновның тәҗрибә-гыйльми хезмәтләренә кыскача гына күзәтү ясап китик.

Билгеле булганча, 1944 елны Казанда профессор Е.К. Завойский тарафыннан ЭПР күренешен ачыла. Шуннан соң аның теоретик һәм тәҗрибә ысулларын куллану дөнья күләмендә гажәеп киң үсеш ала. Н.С. Гарифьянов эшенә чын күңелдән бирелгән фидакар энтузиаст-экспериментатор була – аның тарафыннан тәҗрибә методикасы үстерелә һәм уникаль ЭПР-спектроскопия приборлары төзелә.

Нургаяз Салих улы метрлы диапазондагы ЭПР жайланмасын уйлап чыгара. Төшнең магнетик резонансын (ТМР) кулланып, үзәшләгән жайланмалар ярдәмендә дөньяда беренчеләрдән булып селтеле металлларда Найт күчешләрен ача. Н.С. Гарифьянов, М.М. Зарипов һәм Б.М. Козырев тәҗрибә ысулы белән Fe^{57} -нең төш спинын үлчиләр. Алар тарафыннан селтеле металллардагы электрон үткөрүчәнлеген ЭПР ысулы белән тикшеренүләр ЭПР-спектроскопиясендә өр-яңа юнәлеш ачылуға китерә. Бу юнәлешне Казан физика-техника институтында аның укучылары уңышлы давам итәләр.

ЭПР юлы белән электроннар үткөрүчән-

Ф.А. Маковский, Н.С. Гарифьянов, Б.С. Салихов,
М.С. Корпийшин

леген тикшерү өчен Н.С. Гарифьянов инерт эретмәләренә зоналап чистартучы матрицада селте металлларны дисперслауның оригиналь ысулын эшли. Үткәргән тикшеренүләр спин халәтенә төп закончалыгын, аның табигый катнашмаларга бәйлеләген ачыклау мөмкинлеген бирәләр.

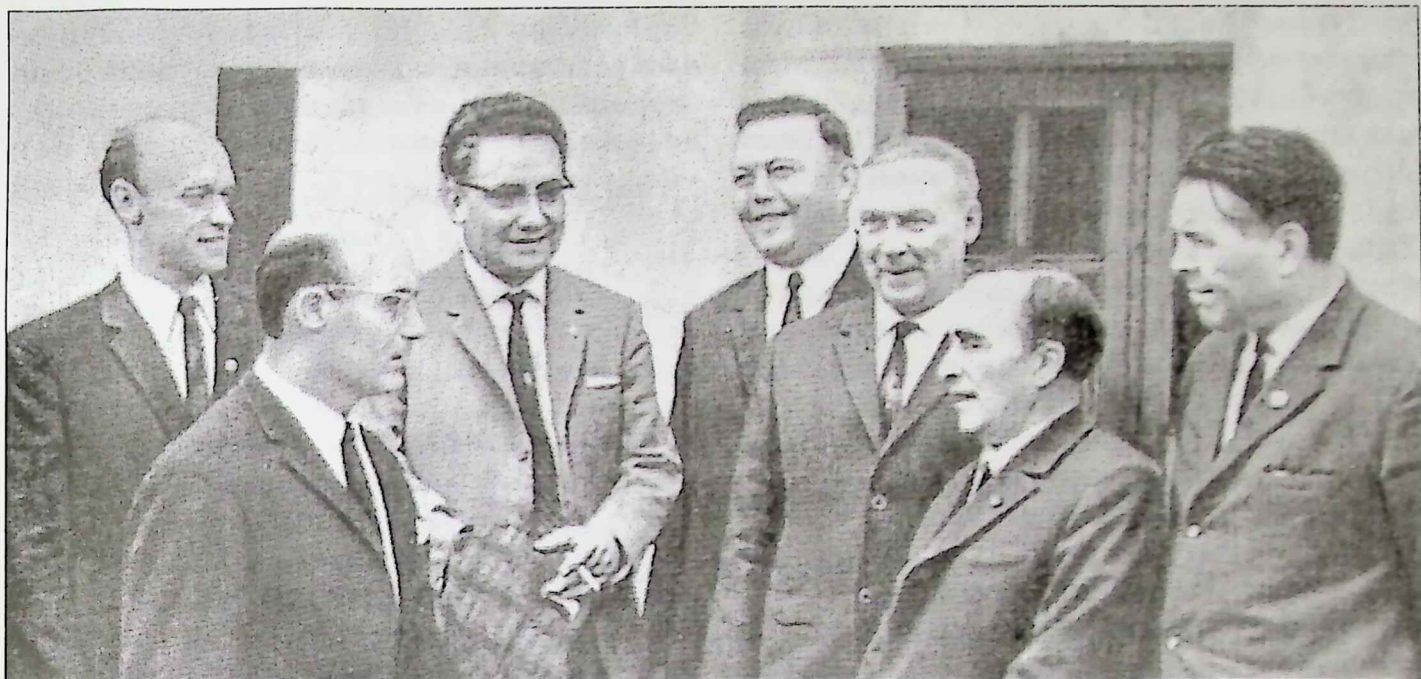
Ирекле органик радикалларны ЭПР ысулы белән тикшерү СССРда беренче буларак Казан физика-техника институтында академик А.Е. Арбузов белән бергәләп башлана. Н.С. Гарифьянов эреткечнен ирекле радикалның кристаллик чөлтәренә керү фактын, каты һәм сыек халәттәге радикалның ЭПР сызыгы киндәгенә кислород тәэсирен ачыклай.

Ташкүмердә, төрле сорт корымда ЭПРны тикшерү Нургаяз Салих улына парамагнетик үзәкләренә асылын ачыклау, магнетик резонанс параметрларының парамагнетик үзәкләргә бәйлеләген табу мөмкинлеген бирә. Корымлы тутыргычлар белән синтетик каучукны вулканизлаштырганда аларның сыйфатларын яхшыртуға юнәлгән гамәли тәҗдүмнәр бу тикшеренүләр нигезендә эшләнә.

Беренче тапкыр буларак, Н.С. Гарифьянов житәкчеләгендә нефть һәм битумда ЭПР тикшеренүләре үткәрелә һәм алар нефть продуктларында ванадийның күләмен ачыклаучы экспресс-ысул эшләүгә китерә.

Нургаяз Салих улының гыйльми хезмәтләре арасында иң мөһим булган эшләренә билгеләп китик. Алар арасында күчмә һәм лантаноид элементларның парамагнетик комплексларын тикшерүләр – күләмә һәм мөһимлегә буенча иң зур урын алып тора һәм аңа дөньякүләм танылу китерә. Бу тикшеренүләр химик физикада яңа фәнни юнәлеш ачуға – парамагнетик комплексларның төзелешен һәм үзлеген ЭПР ысулы белән өйрәнүгә китерде. Ә инде сыек һәм пыяласыман хәлдәге парамагнетик комплексларны тикшерү, гомумән, парамагнетик үзәкләренә әйләнә-тирәсендә дә шактый күп мәгълүмат алу мөмкинлеген бирде.

Нургаяз Салих улының гыйльми хезмәтләрен тулы бәйләү нисбәтеннән, аның докторлык диссертациясенә Евгений Константинович Завойский биргән рецензиядән бер өзек китерик: «... Н.С. Гарифьяновны без сәләтле һәм инициативлы физик-экспериментатор буларак яхшы беләбез. Аның

Парамагнитик резонанс буенча Бөтенсоюз юбилей конференциясендә катнашучылардан бер төркем. Сулдан уңга: Г. Пфайфер (ГДР), Г. Бенуа (Франция), К. Франкони (Италия), А. Леше (ГДР), Е.К. Завойский, Б.М. Козырев, Н.С. Гарифьянов

күпчелек эшләрендә эксперимент жиһазларын үз кулы белән ясауның да, аны кую буенча башкаларга охшамаган, хәтта экспериментның төп идеясе ачык булган очракларда да үзенчәлекле өр-яңа юллары бар. Шуны әйтеп китү дә урынлы, ул түбән температуралы пыялаларны беренче булып өйрәнде. Аның тарафыннан бу өлкәдә ЭПРның бик күп юнәлешләре ачылды, аларның мөһимлеген бәяләү дә кыен... Аның шактый эшләре ирекле радикалларда һәм селтеле металлларда ЭПРны тикшерүгә багышланган. Биредә дә Н.С. Гарифьянов үзенң уйлап табуга сәләтен, зирәклеген, куелган максатка ирешүнең иң кыска юлын табу осталыгын күрсәтте... Тәкъдим ителгән эшләр аны бик тә сәләтле фәнни-тикшеренүче, радиоспектроскопиядә үзенң фәнни юнәлешен төзүче һәм күп гыйльми хезмәткәрләр тәрбияләүче итеп сыйфатлый».

Н.С. Гарифьянов ЭПР өлкәсендәге ачышлары белән СССР һәм дөнья күләмдә физика галимнәре тарафыннан танылган мәшһүр галим булып тора. Дж. Хайд (АКШ), К. Гортер (Голландия) кебек атаклы галимнәр Н.С. Гарифьянов һәм аның укучылары тарафыннан ачылган ЭПРның эксперименталь шартларын һичшиксез дөрес һәм ышанычлы дип саныйлар.

Нургаяз Салих улы яшь фәнни кадрлар өзерләүгә дә күп көч сарыф иткән шөһес.

Аның житәкчелегендә 15тән артык кеше кандидатлык диссертациясе яклый. Соңрак аларның күбесе фән докторлары булып, дөнья күләмдә танылалар.

Нургаяз Салих улы искиткеч гүзәл кеше дә була. Электронның парамагнитик резонансы лабораториясе житәкчесе буларак, ул фәнни проблемаларны оста чишүче генә түгел, кешеләрне аңлый белү сәләте гаять көчле булган, алардагы яхшы нигезне күрә белгән һәм аны үстерергә тырышкан шөһес тә була.

Нургаяз Салих улы балаларын тәрбияләүгә дә зур игътибар бирә, аларда физика һәм математика фәннәренә кызыксыну тәрбияли. Уллары Надир – физика-математика фәннәре кандидаты, физик, ә Фәрхәт – физика-математика фәннәре докторы, математик.

Нургаяз Салих улы Гарифьяновның фәнни хезмәтләре югары бәяләнде дисәк тә була. 1970 елда ул «ТАССРның атказанган фән эшлеклесе» дигән мактаулы исемгә лаек булды. Шул ук елны Бөтенсоюз аттестация комиссиясе аның профессор исемен раслады.

Радиоспектроскопия өлкәсендә яңа фәнни юнәлешләргә башлап жибәрүче, аларның нигезләрен төзүче, атаклы галим-экспериментатор Нургаяз Салих улы Гарифьянов 1970 елның 17 мартында бик яшьли арабыздан китте.

Исемен мәңгеләштерү ниятеннән, үзе укыган Малмыж урта мәктәбенә аның исеме бирелде, ә 1971 елның 11 маенда Казан шәһәр депутатлары Советының башкарма комитеты Казанның Таулар бистәсендәге Р. Зорге һәм Х. Мәүлетев урамнары арасындагы урамга профессор Н. Гарифьянов исемен бирергә карар кылды. Н.

Гарифьянов һәм Е. Завойский урамнарының ерак урнашмавы аларның фәнни хезмәттәшлек һәм тугандашлык символы да булып тора.

(Мәкаләдә китерелгән мәгълүматлар галимнең улы Надир Гарифьяновтан алынды. Редакция исеменнән аңа зур рәхмәтебезне белдерәбез.)

© Ильясов Ә.В., 2006

УКЫТУЧЫМ ТУРЫНДА ИСТӘЛЕКЛӘР

Әхәт Ильясов

ӘХӘТ ВАХИТ улы ИЛҖААОВ – физика-математика фәннәре докторы, профессор, Татарстан фәннәр академиясенең мөхбир әгъзасы, Татарстан Республикасы һәм Россия Федерациясенең атказанган фән эшлеклесе, ТРның Дәүләт бүлгә лауреаты. Хәзерге көндә Россия фәннәр академиясенең Казан органик һәм физик химия институтының радиоспектроскопия лабораториясендә эшли. Органик химия һәм медицинада магнитик радиоспектроскопия буенча фәнни тикшеренүләр алып бара, 400дән артык фәнни хезмәт авторы.

Ильясов А.В. Воспоминания о учителе.

Первый аспирант Н.С. Гарифьянова, известный ученый, член-корреспондент АНТ делится своими воспоминаниями о годах совместной работы.

Нургаяз Салих улы Гарифьянов – танылган физик, Татарстан Республикасының атказанган фән эшлеклесе, СССР орденнары һәм медальләре белән бүләкләнгән Бөек Ватан сугышы ветераны. Аның хөрмәтенә Казан урамнарының берсенә Гарифьянов исеме бирелгән. Казан дәүләт университетында яхшы укучы студентларга аның исемендәге стипендия билгеләнгән.

1944 елда, Е.К. Завойский тарафыннан электронның парамагнитик резонансы (ЭПР) ачылганнан соң, дөньяда бу методның теоретик һәм эксперименталь нигезләре һәм аны куллану киң үсеш ала. Бу үсеш процессында Нургаяз Салих улы да актив катнаша. Ул, ЭПР методын кулланып, күп кенә матдәләргә тикшерә, эксперимент методикасын үстерү буенча һәм ЭПР-спектроскопия приборларын ясауда күп эшләр башкара.

1958 елда мин – Казан дәүләт университетының физика-математика факультетында IV курс студенты – курс эшен үтәү өчен СССР Фәннәр академиясенең Казан физика-техника институтына жиһәрелгән идем. Анда килгәч,

мине башында кара чәч чүмәләсә өелгән, озын буйлы, мөләем елмаеп тора торган өлкән фәнни хезмәткәр белән таныштырдылар. Ул минем фәнни житәкчем булырга килеште. Лабораториядә профессор Б.М. Козырев житәкчелегендә өлкән фәнни хезмәткәр Н.С. Гарифьянов һәм аның коллегалары Казанда туган фәнни юнәлештә уңышлы эшләр башкара иде. Алар үз тирәләрендә яшь актив тикшеренүчеләр группасын берләштергән. Ул группа тикшеренүчеләргә киләчәктә үзләргә атаклы галимнәр булып киттеләр.

Бу заманда Н.С. Гарифьянов инде танылган оста экспериментаторга әверелеп өлгәргән иде. Ул нинди генә тикшеренү уздырмасын, яңа прибор ясаумы, яңа методика кулланымы яки яңа матдәләрдән сигнал табумы, һәрвакыт искитәрлек уңышка ирешә иде, шул уңышка балаларча шатлана һәм шунда ук, дөртләнеп, уңышы турында коллегаларына сөйли иде. Ул чын мәгънәсендә эксперимент тылсымчысы иде.

Курс эшенең житәкчесе буларак, ул миңа селтеле металлларда Найт шуышуын тикше-

рергә тәкъдим итте. Бу тема буенча инглиз телендә язылган статья белән танышырга кушты. Андый эффект турында мин берни дә белми идем. Икенче очрашуда, минем аптырап калуымны күргәч, ул миңа тәкъдим ителгән тикшеренү материалын һәм аны үтәү методикасын жентекләп һәм бик гади итеп аңлатып бирде. Башлыча минем фәнни язмышымны билгеләгән һәм киләчәктә зур дустым булып киткән бу галим һәм мәрхәмәтле кеше белән танышуым шулай башланып китте. Сүз унаенан, минем укытучым тәкъдим иткән селтеле металланы тикшерү темасы киләчәктә барлык дөньяга танылып, укытучымның икенче бер шәкерте Э.Г. Харахашьян һәм аннан соң Г.Б. Тейтельбаум хезмәтләрендә үсеш алды.

Үткән гасырның 60нчы еллары башында магнитик радиоспектроскопия химия һәм биология өлкәләрендә бик күп кулланылды. Академик А.Е. Арбузов белән бергәләп Н.С. Гарифьянов, Б.М. Козырев һәм аларның укучылары ЭПР методы белән ирекле органик радикалларны өйрәнә башлады. Киләчәктә бу фәнни юнәлеш тә бик уңышлы булып чыкты, СССР Фәннәр академиясенң Органик һәм физик химия институтында минем житәкчелегемдә химик кушылмаларның төзелешен һәм үзлекләрен өйрәнүдә нәтижәле кулланылды.

Нургаяз Салих улына зур кызыксынучанлык, тикшеренүләрнең асылына һәм мәгънәсенә тирән керү сәләте хас иде. Аның гадәти булмаган остальыгы, алда торучы проблемаларны көтелми торган һәм шул ук вакытта гади юллар белән чишә белүе соклану тудыра иде. Аның интуициясе хәзерге моментта иң актуаль проблемаларны сайлап алырга мөмкинлек бирә иде. Ташкүмерләргә өйрәнгәндә ул күмер чыганаclarының яшен, аларның барлыкка килү шартларын һәм яту тирәнлекләрен билгеләү мөмкинлекләрен ачыклады. Автомобиль шиннарын ясаганда файдаланыла торган синтетик каучукларда тутыручы сыйфатында кулланыла торган төрле сорттагы корымнарны ЭПР методы белән тикшереп, Нургаяз Салих улы синтетик каучукларның һәм шиннарның чыдамлыгын арттыру методын тәкъдим итте. Нургаяз ага житәкчелегәндә беренче булып уздырылган табигый нефтьләргә һәм битумнарны тикшерүләр нигезендә нефть продуктларындагы ванадий микъ-

дарын билгеләү өчен экспресс-метод эшләнде. Мондый метод ракета ягулыклары өчен бөтенсоюз дөүләт стандартын билгеләүдә чиктән тыш мөһим иде. Шундый стандарт белән кызыксынучы организацияләргә бу методиканы тәкъдим итеп унлаган рекомендация жиберелде, ләкин алар җавапсыз калды. Безнең илгә хас булган фундаменталь һәм гамәли фәннәр арасындагы өзеклек бу эшкәртмәне тормышка ашырырга мөмкинлек бирмәде. Озак вакыт үтми, Америка журналында бер скважинадан икенчесенә күчеп йөрергә сәләтле, продуктлардагы ванадий микъдарын билгеләүче кечкенә габаритлы ЭПР-спектрометрның рекламасы чыкты.

Нургаяз Салих улына бөтен дөньяда танылу китергән фәнни хезмәтләренә иң мөһимнәре арасында күчмә һәм лантаноид элементларның парамагнитик комплексларын өйрәнү аерым урын алып тора. Бу тикшеренүләр химик физикада яңа юнәлешкә – парамагнитик комплексларның төзелешен һәм үзлекләрен аларны аерып чыгармыйчагына өйрәнүгә юл ачты. Ул ясаган ачышка – металл комплексларының гадәти булмаган валентлы халәтләрдә булуына – химиклар башта ышанмадылар, тора-бара ул ачыш тулаем танылды.

Н.С. Гарифьяновның фәнни нәтижәләре чит илләрдә дә киң танылды. АКШның күренекле галиме, Е.К. Завойский исемендәге премия лауреаты, матдәләргә яңа электрон-төш методы белән тикшерүгә нигез салучы Д. Хайд 1970 елда, инде Н.С. Гарифьянов үлгәннән соң Казанга килгәч, ирекле радикалларның һәм комплексларның дөнья күләмендә нәшер ителгән эксперименталь параметрлары арасында Н.С. Гарифьянов һәм аның укучыларының нәтижәләре иң төгәл дип әйтте. Парамагнитик резонанс корифейлары – К. Гортер (Голландия), Д. Инграм (Англия), Е.К. Завойский фән докторы Н.С. Гарифьянов тикшеренүләре белән даими рәвештә кызыксынып тордылар.

Нургаяз аганың күпсанлы укучылары һәм эзеннән баручылары аның эшен Казандагына түгел, башка шәһәрләрдә дә – Воронежда, Бакуда, Саратовта, Дүшәмбедә – дәвам итәләр. Ул хәзерләгән ун фән кандидатының күбесе фән докторлары булып үстә һәм фәнни мәктәпләр башында торалар.

1970 елда, Н.С. Гарифьянов вафатыннан

соң, академик Е.К. Завойский инициативасы буенча ел сасен уздырыла торган Гарифьянов укулары оештырылды. СССР Фәннәр академиясенең әгъза-корреспонденты Б.М. Козырев, Гарифьянов укуларында аның эчке кыяфәтен искә төшереп, болай диде: "Бу кеше бик сирәк рухи сыйфатларга ия иде. Мәрхәмәтле, кеше хәленә керүчән, йомшак күңелле булуы аның белән аралашкан һәркемгә билгеле. Аның гадилегә искичкәч үзенчәлекле иде. Аның ижади энтузиазмы барлык укучыларына һәм хезмәттәшләренә

бирелә иде. Аның да, аларның да эшләре кайный иде. Әгәр кем турындадыр "ул эштә янып бетте" дип әйтергә мөмкин икән, бу аның турында булыр".

Нургаяз Салих улы үзенең 50 еллыгына кадәр дә яши алмады. Ләкин аның эшлэгәнә, укучыларына һәм хезмәттәшләренә карата булган мәрхәмәтлеге йөз еллар буена яшәр. Аның исеме фәндә бик күп һәм мөһим тикшеренүләрдә ЭПР методын куллануның инициаторы буларак сакланыр.

* * *

Fe^{57} ТӨШЕ СПИНЫНЫҢ КЫЙММӘТЕ ТУРЫНДА*

Гарифьянов Н.С., Зарипов М.М., Козырев Б.М.

Тимерле бураның пыялмасыман каткан эретелмәсендә парамагнитик резонанс үлчәнде. Цилиндрик формадагы үрнәкләр 5 мг $FeCl_3 \cdot 6H_2O$ ны 4 г бура белән кушып эретү ысулы белән хәзерләнде. I-нче үрнәктә тимер 71,91% ка кадәр Fe^{57} изотобы белән баetylган булса, шундый II-нче үрнәк баetylмаган гадәти изотоплар кушылмасыннан тора иде. Үлчәүләр 77К жылылыкта, 115; 240 һәм 430 МГц ешыкларда даими H магнит кыры модуляциясен һәм чөлтәрләр электр агымы ысулын кулланып үткәрелде.

II-нче баetylмаган үрнәктә күзәтелгән эффектив g -факторның зурлыгы, $\chi''(H)$ көкреләренәң асимметрик формасы һәм ешлык арткан саен бу көкреләренәң киңәюе, пыяласыман бурада F^{+++} ионы нәкъ гемоглобин төрчәләренә хас булган шартларда була дип исәпләргә мөмкинлек бирде. Күрәсәң, бу очракта да, F^{+++} нәң әйләнә-тирә белән бәйләнеше өлешчә ковалент булганга, аскы крамерс дублеты ($M_S = \pm 1/2$) башка түбәнрәк кимәлләрдән шактый ерак араларда булалар [1]. Ул чакта, безнәңчә түбән ешлыкларны кулланганда, йотылу максимумы эффектив g -факторының ~

4кә туры килүен көтәргә була, ә бу II-нче үрнәкне сынаганда күзәтелә.

I-нче баetylган үрнәкнәң $\chi''(H)$ көкреләре II-нче үрнәкләренәң әлегә өч ешлык өчен билгеләнгән шундый ук көкреләреннән дә киңрәк; шуның белән бергә, йотылуның төп максимумыннан тыш, I-нче үрнәктә төп кырдан көчсезрәк кырларда урнашкан начар аерылып торучы өстәмә максимум да күзәтелә. II-нче үрнәктә билгеләнгән максимум алар арасында ята.

Табылган зурлыкларны анализлау күрсәткәнчә, Fe^{57} изотобының атом төше спинына $I = 1/2$ зурлыгын өстәп язып кына аларны аңлатып бирү мөмкин. Үтә юка төзелеш даимиенәң кыйммәте 10 гаусс тирәсе һәм бераз анизотроп. Үтә юка төзелеш даимие зурлыгы [2] хезмәтендәге $K(Al, Fe)(SeO_4)_2 \cdot 12D_2O$ өчен) алынган зурлыкларга караганда берничә тапкырга зуррак (биредә F^{+++} бәйләнешләре иондагы кебек). Үтә юка төзелеш даимие шулкәдәр арту мөмкин, чөнки зур башлангыч бүленеш тәэсирләнгән халәт катнашмаларына, аерым алганда $3d^3 4s$ халәтенә [3] бәйле.

ЧЫГАНАКЛАР

1. J.E. Bennet, D.J.E. Ingram. Nature, 177, 275 (1956).
2. B. Bleaney, R.S. Trenam. Proc. Roy. Soc., A, 223, 1 (1953).
3. J.S. Griffith, Proc. Roy. Soc., A, 235, 23 (1956).

*Мәкалә «Доклады Академии наук СССР» журналыннан (1957, 113 том, №6) алынды.
Р. Шакиржанов тәрҗемәсендә бирелә.

МУСА ЖӘЛИЛ ОБРАЗЫ ӘДӘБИЯТТА ҺӘМ СӘНГАТЪТӘ

Фәнис Исламов

ФӘНИС ФӘТХИ улы ИСЛАМОВ – педагогика фәннәре кандидаты. Дистәдән артык монографиясе, башка авторлар белән берлектә рус һәм татар мәктәпләренә 5-9 класслары өчен татар теле һәм әдәбияты, тарих фәннәре буенча мәктәп дәреслекләре, педагогика, тел һәм әдәбият, тарих фәннәрен укыту, тәрбия һ.б. темаларга багышланган 300дән артык фәнни-гамәли мәкаләләре басылган.

Исламов Ф.Ф. Образ Мусы Джалиля в литературе и искусстве.

В статье перечисляются литературные, художественные и музыкальные произведения, посвященные поэту-герою М.М. Джалилю (1906-44).

Туган илебез азатлыгы өчен немец фашистларына каршы алып барылган авыр көрәш шартларында да көндәлек дәфтәрәң: «Дөнъяда шулай итеп яшәргә кирәк, үлгәннән соң да үлмәслек булсын – яшәүнең бөтен максаты шунда түгелмени?» – дигән тирән мәгънәле тәгъбирләре Советлар Союзы Каһарманы, Ленин премиясе лауреаты шагыйрь Муса Жәлил алтмыш еллар элек язган иде. Быел аның йөзәллыгын билгеләп үтәбез.

Муса Жәлил! Нинди генә телләрдә кемнәр генә тирән дулкынлану һәм олы ихтирамы белән кабатламый бүген бу исемне. Ул, бер яктан, планетабызда яшәүче халыкларны батырлыгы белән сокландыручы кыю ир, икенче яктан, гүзәл ижаты белән миллионлаган укучыларны илһамландыручы лирик шагыйрь буларак танылды.

Жәлилнең данлы тормыш юлына, сугышчан батырлыгына, ижади уңышларына багышланган меңнәрчә газета хәбәрләре, йөзләрчә журнал, фәнни җыентыкларда басылган мәкаләләр, күпсанлы китап һәм гыйльми монографиялар, романнар, пьесалар, повестьлар, кинофильмнар, телевизион һәм театр спектакльләре, музыкаль әсәрләр, рәсемнәр һ.б. ижат ителде, күп телләрдә дистәләгән диссертацияләр язылып, уңышлы якланды.

Легендар шөһеснең тулы канлы образын ижат итүдә Ш.Маннур, Г.Әпсәләмов, Н.Исәнбәт, Р.Ишморат, Т.Миңнуллин, Р.Мостафин, Г.Кашшаф, Д.Вәлиев, И.Юзеев, Ю.Корольков, К.Симонов, Ә.Фәйзи, С.Агиш, Ә.Давыдов, Б.Зернит, Н.Дәүли, Д.Күгелти-

нов, С.Хәким, Р.Харис, Н.Исәнбаев, Ә.Гаффар, А.Рошка, Г.Хуҗи һ.б. каләм осталарының, Н.Җиһанов, А.Монасыпов, М.Яруллин, Р.Яхин, Р.Еникеев, А.Луппов, И.Пустильник һ.б. композиторларының, С.Ахун, Х.Якупов, Б.Урманче, Е.Симбирин, В.Скобеев, В.Маликов, З.Нәфыйков, И.Новоселов кебек берничә дистә рәссам-скульпторларының, Н.Даутов, А.Аббасов, И.Ишбүләков, Н.Провоторов, Ф.Халитов, Р.Тажетдинов, И.Хәйруллин кебек артистларының роле гаять зур булды.

М.Жәлилгә багышланган зур күләмле әсәрләр ижат итү өлкәсендә Ш.Маннур, Г.Әпсәләмовлар аеруча матур үрнәк күрсәттеләр. Илленче еллар башында Ш.Маннур үзенең яшьлек дустаны Муса Жәлил турында роман язарга уйлый һәм фактик материаллар тупларга керешә. Ул герой-шагыйрь эзләннән Минзәлә, Оренбург якларында булып кайта, Волхов фронтында Муса сугышкан җирләрдә йөри, туристик юллама белән Германиягә барып, аны төрмәдә күрәп белгән кешеләргә очратып сөйләшә. Шушы житди өйрәнү-тикшеренүләрнең нәтижәсе буларак, аның беренче зур проза әсәре – «Муса» романы туа. Г.Әпсәләмов та М.Жәлилнең якты итәлегенә багышлап фашизмга каршы көрәш-нең интернациональ сыйфатын ачыклаган, сугышның дөнъядагы барлык кешеләргә бәлә-каза гына китерүен раслаган «Агыла болыт» романын ижат итә. «Өзелгән җыр эзеннән» (Р.Мостафин), «Не пропавший без вести», «Жизнь – песня», «Через сорок смертей»

(Ю.Корольков), «Муса Джалиль» (Р.Бикмухаметов), «Муса абый» (Ә.Давыдов) дигән һ.б. документаль повестьларда татар шагыйренен сугышчан батырлыгы бөтен тулылыгында сурәтләнә. «Якташлар» повестенда башкорт язучысы Сәгыйть Агиш М.Жәлил белән Оренбургтагы «Хөсәения» мәдрәсәсендә бергә укыган елларын чагылдырды.

М.Жәлилнең рухи ныклыгы, яхшы кешелек сыйфатлары, кыю ир булуы төрле милләт шагыйрьләрен мәшһүр шәхескә багышлап бик күп шигырьләр, поэмалар ижат итәргә дәртләнәләр. Төрле елларда «Песня на плахе» (Б.Зернит), «Синең жырың, Жәлил» (А.Рошка), «Берлинда окоп» (Ә.Давыдов), «Безнең Муса» (Г.Хужиев), «Жыр турында жыр» (Ж.Молдагалиев), «Моабит әсире» (Д.Күгелтинов), «Жәлилчеләр» (Р.Харис), «Исәнме, Муса» (Н.Дәүли), «Эзиләр Европа буйлап» (С.Хәким), «Соңгы сынау» (И.Юзиев) кебек поэма, драматик легендаларны поэзия сөючеләр бик яратып укып килә.

«Муса Жәлил» (Н.Исәнбәт), «Үлмәс жыр» (Р.Ишморат), «Моңлы бер жыр» (Т.Миңнуллин), «Канат жәйгәндә» (Н.Исәнбаев), «Хөкем» (Ә.Гаффар), «Билгесез кеше» (Д.Вәлиев) драмалары, М.Жәлил әсәрләре нигезендә Татар дәүләт яшь тамашачылар театры сәхнәсендә ижат ителгән «Жырларым» дип аталган шигъри-драматик музыкаль спектакль һ.б. – данлы зат М.Жәлилнең яшьлек чорын, сугыш кырында күрсәткән каһарманлыгын сурәтләү ягыннан кыйммәтле сәхнә әсәрләре. Бу пьесаларның барысы да диярлек Г.Камал исемендәге Татар дәүләт академия, В.Качалов исемендәге Казан рус драма, М.Гафури исемендәге Башкорт академия, Мәскәү, Чабаксар, Ташкент, Ош, Новгород һ.б. шәһәрләр театрлары сәхнәсендә озак вакытлар дәвамында уйналып килделәр һәм бу процесс хәзерге вакытта да уңышлы дәвам итә. Эрих Мильштат (Мюллер) сценарие буенча ГДРда ижат ителгән «Кызыл ромашка» телевизион фильмы, «Моабит дәфтәре» кинофильмы (режиссеры Л.Квинихидзе, сценарий авторлары В.Григорьев, Э.Дубровский, С.Павлов), «Муса» исемле дүрт серияле телевизион спектакль (авторы Ш.Маннур, режиссеры Г.Хөсәенов) тамашачылар күңеленә хуш килде.

Казанда Татар опера һәм балет театры-

ның тууы, татарда опера һәм балет жанрының үсүе М.Жәлил исем белән турыдан-туры бәйлә. 1941 елның июнендә Татар опера һәм балет театры сәхнәсендә «Алтынчәч» (М.Жәлил либреттосы, Н.Жиһанов музыкасы) операсы премьерасы була. Дирижеры Ж.Садрижиһанов, режиссеры Л.В.Баратов. Алтынчәч – Г.Кайбицкая, Жик – Ф.Насретдинов, Тугзак – М.Рахманкулова. 1948 елда Казакь һәм Башкорт опера һәм балет театрлары сәхнәсендә бу опера шушы тугандаш халыклар телендә башкарыла башлый. Композитор Н.Жиһанов 1948 елның 2 апрелендә «Алтынчәч» операсының музыкасын ижат иткән өчен СССРның Дәүләт бүлгәнә лаек булды. 1963 елның 20нче октябрәндә бу опера сәхнәдә 300нче тапкыр куелды.

«Алтынчәч» һәм «Евгений Онегин» операларын сәхнәгә куйган өчен Нияз Даутов, «Алтынчәч» партиясен башкарган Венера Ганиева Г.Тукай исемендәге Дәүләт премиясенә лаек булдылар.

Муса Жәлил образы жыр, рәсем, театр сәнгәтендә дә киң чагылыш тапты. Илленче еллар ахырында «Жәлил» опера-поэмасы (Н.Жиһанов музыкасы, Ә.Фәйзи либреттосы) Татар дәүләт опера һәм балет театры, СССРның Зур театры, Прага, Таллин опера театрлары сәхнәсендә зур уңыш белән куелды. Н.Исәнбәтнең «Муса Жәлил» трагедиясе илленче елларда Татар һәм Башкорт академия театрлары, Петропавловск шәһәрәндәге рус, Ош шәһәрәндәге кыргыз, Семипалатинск өлкә театры, Р.Ишморатның «Үлмәс жыр» пьесасы буенча эшләнгән спектакльләренә Татар күчмә, Казан рус драма, Мәскәү, Чуаш академия, Ош, Новгород драма театрлары сәхнәсендә уңышлы уйналуы тамашачылар эстетик зәвыгын баетуда зур булышлык итә. 1966 елда «Үлмәс жыр» пьесасы буенча телевизион композиция эшләнә һәм аны халык бик яратып карый. Муса Жәлилнең балалык елларын тасвирлауга багышланган, Р.Мостафин әсәрләренә нигезләнәп эшләнгән «Давыллар кичкән саен» исемле радиопостановкасы радио тыңлаучылар күңеленә тирән тәсир итә.

Данлы М.Жәлилгә багышлап ижат ителгән музыкаль әсәрләр, жырлар, симфоник поэмаларның тәрбияви көче ифрат зур. Бу өлкәдә түбәндәге ижат җимешләре игътибар-

га аеруча ласклы: «Муса Жәлил истәлегенә» исемле симфоник поэмалар (И.Пустильник һәм Р.Еникеев), «Муса Жәлил» симфоник поэмасы (аны ижат иткән өчен композитор Алмаз Монасыйпов Г.Тукай исемендәге Дәүләт бүләге лауреаты булды). Шагыйрьнең «Сандугач һәм чишмә» әсәренә М.Яруллин язган вокаль-симфоник поэманы музыка сөючеләр бик жылы кабул иттеләр. Композитор А.Луппов бер актлы «Джим» балетына музыка язды. Глеб Успенский – «Моабит дәфтәре» әсәре бунча эшләнгән бер актлы балетның авторы.

Муса Жәлил сүзләренә, герой шагыйрьнең үзенә багышлап ижат ителгән җырларның саны йөзләргә. Без биредә аларның берничәсен генә атап үтәбез: «Җырларым» (М.Жәлил сүзләре, С.Сәйдәшев музыкасы), «Торыгыз, Мусалар» (С.Хәким, Ж.Фәйзи), «Жәлил турында баллада» (А.Столковский, Д.Генделев), «Алгы сызыкта» (Б.Шаховский, А.Новиков), «12 батыр турында баллада» (Н.Арсланов, Р.Яхин) һ.б.

Төрле театрлар сәхнәләрендә, кино һәм телевизион фильмнарда М.Жәлил образын ижат иткән артистлар: Прага сәхнәсендә – Алдрижик Списаар һәм Иво Жидек, «Кызыл ромашка» телевизион фильмында – Нилмер Татэ, «Моабит дәфтәре» кинофильмында – Петр Чернов; Татарстан театрлары сәхнәсендә – Н.Даутов, Ф.Насретдинов, И.Ишбүләков, Х.Бигичев («Жәлил» операсы), Ф.Халитов, Р.Тажетдинов («Муса Жәлил», «Моңлы бер җыр»), Н.Пропоторов («Бессмертная песнь»), И.Хәйруллин («Канат җәйгәндә»), Ш.Биктемеров («Муса» телефильмында), Ферденанд Фарсин (Татар дәүләт күчмә театрының «Үлмәс җыр» спектаклендә), Ф.Кәлимуллин, Марсель Мәхмүтов, Рөстәм Гыйззәтуллин һәм Рамил Зиннәтовлар («Җырларым» спектаклендә, сценарий авторы һәм спектакль режиссеры – Татарстанның атказанган артисты Фәнәвил Галиев).

Муса образы сынлы сәнгатьтә дә киң чагылыш тапты. Аның якты истәлегенә багышлап Казанда, Минзәләдә, туган авылы Мостафада, Жәлил эшчеләр бистәсендә, Карадуган авылында һ.б. урыннарда һәйкәлләре калкып чыкты, музейлары оештырылды. Шагыйрьнең беренче сыны (бюсты) скульптор Г.Тимергалиев тарафыннан 1935 елда эшләнелгән иде. Шагыйрьнең сыннарын, скульпп-

тура портретларын эшләүдә С.Ахун, Н.Тузоз, И.Новоселов, П.Макаров, Н.Колесников, Н.Адылов, башкорт скульпторы Зилфәт Басыйров һ.б. затлар зур өлеш керттеләр. Төрле милләт рәссамнары герой-шагыйрьнең илләгә якын портретын ижат иттеләр. Алар арасында кемнәр генә юк: Б.Урманче, Х.Якупов, Е.Симбирин, каракалпак рәссамы Ф.Мадгазин, В.Маликов, испан рәссамы Луис Ортега, Литва рәссамы Тояр, башкорт рәссамы З.Басыйров һ.б.

1966 елның 3 ноябрендә Казанда Муса Жәлилгә мәһабәт һәйкәл куелды. Аның авторлары скульптор В.Цигаль һәм архитектор Л.Голубовский. Мәшһүр затка багышлап шактый картиналар ижат ителде. Менә аларның берничәсе: «Хөкем алдыннан» (Х.Якупов), «Жәлил һәм Алиш Моабит төрмәсендә» (А.Бурлай), «Герой Муса Жәлил Моабит төрмәсендә» (Ә.Вәлиәхмәтов), «Политрук шигырьләре» (В.Куделькин), «Жәлил блокадада», «Жәлил һәйкәле янында» (В.Скобеев), «М.Жәлил Моабит төрмәсендә» (Ә.Китаев), «Шагыйрь һәм палач» (Ф.Якупов), «Жәлилчеләр» (И.Рәфыйков), «Моабитта төш» (Р.Нигъмәтуллина), «Муса» (М.Хәйретдинов) һ.б.

М.Жәлилгә багышлап «Тормыш җыры» (режиссеры Й.Карамышева), «Жәлил: көрәш сәхифәләре» (сценарий авторы М.Миңнуллин, режиссеры Н.Вәлитов) дигән документаль фильмнар, «Муса Жәлил» (автоты Ю.Мәхмүдбәк) һ.б. диафильмнар эшләнә.

М.Жәлил исемен мәңгеләштерү максаты белән Татарстанда 1968 елның октябрендә М.Жәлил исемендәге комсомол бүләкләре булдырылган иде. Бу көннәргә кадәр шушы данлы бүләкне алырга шактый гына әдәбият-сәнгать эшлеклеләре, галимнәр, житештерү, авыл хужалыгы алдынгылары һ.б. лаек булдылар. Араларында кемнәр генә юк: И.Юзеев, Г.Кашшаф, Р.Мостафин, Р.Харис, Р.Фәйзуллин, Т.Миңнуллин, Р.Хәмид, Р.Миңнуллин, Ф.Яруллин, М.Вәлиев, А.Фәттахов, В.Маликов, Р.Гатауллин, Ю.Федотов, М.Яруллин, В.Скобеев, Р.Шәрәфиев, З.Нурмөхәммәтов, Р.Абдуллин, А.Гарифуллина, Ш.Бариев, Н.Дунаев, И.Әхмәтжанов, Н.Вәлитов, А.Привин, В.Муравьев, С.Скоморохов һ.б.

Әдипләр, әдәбият белгечләре, әдәби тәнкыйтьчеләр, педагоглардан Н.Юзеев,

Р.Мостафин, Г.Кашшаф, В.Воздвиженский, Ф.Мостафин, И.Зәбирова, М.Маннурова, Ә.Мәхмүдов, Ш.Хамматов, К.Барская, Ә.Исхак, Ш.Рәхимколов, Х.Жәлилова һ.б., М.Жәлилнең тормышын һәм ижатын төрле аспектта өйрәнәп, монографик китаплар, кулланмалар ижат ителәп, истәлек җыентыклары төзәделәр һәм аларны Казан, Мәскәү, Уфа, Ташкент һ.б. шәһәрләре нәшриятларында бастырып чыгардылар.

М.Жәлилнең тормыш юлы һәм бай ижади мирасын фәнни тирәнлектә өйрәнәп, аерым затлар түбәндәге темаларга кандидатлык диссертацияләре язып, аларны төрле гыйльми советларда уңышлы якладылар: «М.Жәлил поэмалары» (Н.Юзеев), «Татар совет әдәбияты үсешенәң төп этаплары һәм М.Жәлил ижаты» (Г.Кашшаф), «М.Жәлилнең «Моабит дәфтәре» һәм аларның сугыш еллары совет әдәбиятында урыны» (В.Воздвиженский), «М.Жәлилнең иҗтимагый-педагогик эшчәнлегә һәм педагогик идеяләре» (Ф.Мостафин), «Муса Жәлил

һәм татар шагыйрьләренәң Моабит группасы» (И.Исхаков), «Соңгы еллардагы яңа материаллар һәм эзләнүләр яктылыгында М.Жәлил тормышы һәм ижатының Моабит чоры» (Р.Мостафин), «М.Жәлил ижатының идея-эстетик үзенчәлекләре» (Ә.Мәхмүдов), «Поэтик стиль тональегә һәм аларның М.Жәлил әсәрләрендә телдән тәәсирләнә гәүдәләнешә» (К.Бадыйков) һ.б.

Төрле милләт халыклары уллары һәм кызлары тарафыннан М.Жәлилгә багышлап ижат ителгән әдәби һәм сәнгать әсәрләре, фәнни хезмәтләр һ.б. мәшһүр татар улының зур абруйга, тәрбияви көчкә ия булуы, ижади мирасының кыйммәте турында ачык сөйләләр.

Муса Жәлилнең тормыш юлы һәм ижаты белән бәйлә булган бу фактик материалларны укуыту процессында – дәрәсләрдә һәм мәктәптән, сыйныфтан тыш чаралар уздырганда киң һәм нәтиҗәле файдалану яшә буынны гуманистик рухта тәрбияләүгә зур булышлык итә.

© Шакиржанов Р.Ә., 2006

ТАТАР ТЕЛЕНДӘ ТЕХНИК ТЕРМИНОЛОГИЯ МӘСЬӘЛӘЛӘРЕ

Рәшит Шакиржанов

РӘШИТ ӘГЪЛӘ улы ШАКИРЖАНОВ – техник фәннәр кандидаты, Казан дәүләт архитектура-төзәлеш университетының корылма механикасы кафедрасы доценты.

Корылма механикасы фәне буенча русча һәм татарча лекцияләр укый, гамәли дәрәсләр алып бара. 75тән артык гыйльми һәм методик хезмәт, шулар арасында татарча 4 уку кулланмасы, “Русча-татарча төзәлеш атамалары сүзлегә”, “Төзүчеләр өчен русча-татарча сүзлекчә”, “Русча-татарча нефть сәнәгәте сүзлегә”, “Татар телендә югары белем бирү концепциясе” бар.

Татар телендә белем бирү, педагогика, фәнни терминология һәм стиль, татар журналистикасы буенча фәнни эш алып бара.

Шакирзянов Р.А. Проблемы технической терминологии на татарском языке.

В статье рассматриваются вопросы, связанные с разработкой татарской научной терминологии.

Ни кызганыч, 1999 елны терминология проблемалары буенча үткән Республика конференциясеннән соң узган еллар эчендә анда күтәрелгән проблемалар чишелмәдә диярлек. 2005 елны үткән «Татар теленәң терминологиясен камилләштерү проблемалары» дигән

Республика конференциясе дә көтелгән нәтиҗәләр бирмәдә.

Дәрәс, аерым тикшеренүләр булды, сүзлекләр дә чыккалады. Мәшһүр русча-татарча сүзлегәбез бернинди үзгәрешләрсез һаман басыла килсә дә, күп еллар басылма-

ган ике томлык сүзлек тә нияять басылып кебек. Тик ул басылганда ук мораль яктан иске булачак, чөнки элек эшләнган вариантта, телебездәге соңгы елларда булган зур үзгәрешләргә артык игътибар бирмичә нәшриятка тапшырылды.

1999 елда төзелгән терминология комиссиясе дә, ижтимагый тәртиптә эшлөп, дәрәсрәгә эшләмичә, вәкаләтләре һәм финанс мөмкинлекләре булмагач, берни дә майтара алмады. Күп еллар эчендә ике-өч тапкыр гына жыелып, терминнарны, сүзлекләргә тикшереп карамаган бу комиссиядән ни көтәргә мөмкин? Комиссиянең техник фәннәр буенча секция утырышлары бездә, Казан дәүләт архитектура-төзөлеш университетында булгалады анысы, әмма телебезгә карата арта барган битарафлык эшебезгә аяк чала, инде бездә дә кызыксынып эшләүчеләр калмады диярлек. Компьютерда терминнар банкын булдыру турында күптән сөйләшәбез. Ул да тупланмады, терминнар өчен стандартлар да эшләнмәде. Шуңа күрә терминнарны һәркем үзенчә куллана бирә.

Узган ике республика конференциясе материаллары басылып чыкмау да зур житешсезлегез. Чөнки күтәрелгән проблемалар киң жәмәгатьчелеккә барып ирешмәде, карарлар үтәлмәде, мәгълүм мәзәктәгә күчми калган укучының былтыргы «а»-сы кебек иске проблемаларны беринди үзгәрешсез яңадан күтәрәбез.

Күпләр ризалашыр дип уйлыйм: бу конференцияләр арасындагы һәм соңрак булган чорны мин «булган мөмкинлекләргә югалту чоры» дип атар идем. Эшебезне гел шулай алып барсак, латинга күчә алмаган кебек, телебезне дә югалтырга мөмкин.

Инде термин һәм терминология мәсьәләләренә күчк.

Безгә, 1991 елны югары белемле төзүчеләргә татар телендә эзерли башлаган Казан дәүләт архитектура-төзөлеш университеты галимнәренә, терминология белән турыдан-туры шөгыльләнәргә туры килә. Бу елларда 6 дәрәслек, 34 уку кулланмасы, 100дән артык методик кулланма һ.б. уку әсбаплары эзерләнде, 17 сүзлек төзелде. Мәсәлән, 2004 елны гына да «Мәгариф» нәшриятында күләмле ике сүзлек: «Химиядән русча-татарча аңлатмалы сүзлек» [1] һәм «Русча-татарча нефть

сәнәгате сүзлегә» [2] дөнья күрдә. Татар энциклопедиясен эшләүдә дә катнашабыз.

Хәлбуки, без фәнни терминнарда багышланган сүзлекләр төзүне үз максат итеп куймыйбыз. Алар гамәли эшчәнлек алып бару өчен – лекция һәм дәрәсләрдә куллану, дәрәслекләр һәм уку кулланмалары язу өчен кирәк. Терминнар тикшергәндә терминология мәсьәләләре дә калкып чыга. Фәнни терминология сүзлекләр төзү юлы белән тумаса да, сүзлекләрдә терминнар системага салына һәм канунлаша, уку барышында алар тикшерү-сынау үтәләр.

Төзөлеш университеты галимнәре инициативасы белән оештырылган һәм башлыча безнең тарафтан эшләнә торган «Фән һәм тел» журналы да фәнни терминнарны куллану һәм сынау чарасы булып тора. Журналда татарча фәнни стиль мәсьәләләрен дә читләтеп үтмәбез.

Кызганыч, әмма терминология проблемаларын тикшергәндә төп игътибар филологларга бирелә, ә техник һәм төгәл фәннәр өлкәсендә эшләүчеләргә «калдык» принцибы нәтижеләрен татырга гына кала. Ә бит без терминнарны жыеп-туплап кына ятмыйбыз, аларны кулланабыз да, сынап-тикшереп тә карыйбыз, эшләү нәтижеләрен сүзлекләр итеп чыгарабыз да. Без башкарган терминологик эшләнүләрнең тагын бер аһәмиятле ягы – аларның төгәл һәм техник фәннәр өлкәсендә генә түгел, гуманитар фәннәр өлкәсә белән берләштереп алып барылуында.

Эшләнүләрдән чыгып шуны әйтәсе килә: гафу итегез, филолог иптәш-әфәндәләр, терминология өлкәсендә сез саерак йөзәсез, ахрысы. Бер яктан караганда, татар телен төрле юнәлештә, төрле күзлектән карап, төрле диалектларга таркатып, төрле яңа агымнарда иярәп анализ алып барыла да кебек. Фәнни тикшерүнең синтез дип аталган икенче этабы – алынган нәтижеләргә берләштерү, системага салу, яңа нәтижеләр чыгару һәм куллану этабы да бар шикелле. Тик, ни кызганыч, әлегә анализ һәм синтез дигән фәнни инструментлар татар теленә карата күп очракта дәрәс кулланылмый.

Телебез – искиткеч бай, аның бихисап төрле яктарын, үзгәрешчеләрен табарга мөмкин. Әмма ул – тере организм, аны механик рәвештә, ничек туры килсә шулай

өйрәнергә ярамый. Монда төп канун – татар телен аның үзенә таянып өйрәнү булырга тиеш. Ә бездә төрки татар теле һинд-европа телләренә кергән рус теле аша тикшерелә, агглютинатив телнең терминнары флектив тел кануннары буенча ясала. Өч томлык «Татар теле грамматикасы»н гына алыгк. Ул иң элек рус телендә язылды һәм басылып чыкты [3], берничә елдан соң гына татар теленә тәржемә ителде [4]. Бу бит безнең тел галимнәребез тупланган материалны иң элек рус телендә эшкәртә һәм, димәк, татар теле грамматикасы рус теленә таянып языла дигән сүз. Шулай булмаса, «Бары тик сүзьясагыч чаралары нигезендә яңа сүзләр ясалышы гына сүзьясалышын тәшкил итә» дигән мәгънәсез жөмлөләр [4-1, 207] аңа кермәс иде кебек.

Инде «Хәзерге татар әдәби теле. Югары уку йортлары студентлары өчен программа»ны алыгк (Казан, 2002). Шуның 5-6 битләрендә болай диелә: «Сүз мәгънәсенә башка сүзләр мөнәсәбәте белән парадигматик һәм синтагматик яссылыкта алшартланган булуы». Бу жөмләнең каяндыр русчадан күчереп алынганлыгына шик тә куймыйча, терминнар гына игътибар итик: *парадигматик яссылык, синтагматик яссылык*. Яссылык парадигматик яки синтагматик буламы? *Алшартлану* нәрсә ул? Телебезне өйрәнү һәм өйрәтүгә кагылышлы мондый мөһим кулланмаларда терминнар аеруча төгәл булырга тиеш иде бит.

Әле күптән түгел генә «халыкара термин» куллану шаукумы булып алды. Янәсе, *жәмһүрият* дәрәс түгел, *республика* сүзен кулланырга кирәк, ул гына халыкара термин. Ә бу сүз хәтта европа телләрендә дә төрлечә: латинча – *рес публика*, инглизчә – *репаблик*, немецча – *републик*, төрекчә – *жәмһүриет*. Русча *республика* булганга гына ул халыкара термин була алмый бит әле.

Бүген аеруча еш кулланылган терминология һәм термин дигән терминнарда игътибар итик. Галимнәребез һаман да «терминология» белән «терминнар системасын» бутый бирәләр. Шайтан башка, жен башка дигәндәй, алар төрлө нәрсә ич. **Терминология** – латинча *термин* сүзенә *логос* дигән грек сүзен кушып ясагач, **терминнар турындагы фән, тәгълимат** була. Ә безнең галимнәребез теге яки бу фән буенча тупланган терминнар

системасын терминология дип тетәләр генә. Терминология фәнен белмәгәч, терминнар белән вак һөнәрчеләр генә шөгыльләнгәч, тотрыклы һәм тулы терминнар системабыз да юк. Аны булдыру өчен **терминнар белән чынлап торып шөгыльләнүче орган кирәк**.

Татар теле диалектик фикерләүгә нигезләнгән тел, дөньяны татарча танып белү диалектик юл белән бара дип мин төрлө жыйеннарда да, матбугатта да чыгыш ясаганым бар [5]. Үткәрелгән анализга таянып, сүз-терминнар татар һәм рус телләрендә төрлечә ясала дигән нәтижә дә ясаган идем. Һәм бу чынлап та шулай. Чөнки чын татар сүзләренә күбесе хәрәкәтне белдергән тамыр сүзләрдән (фигыльләрдән) ясалган. Рус сүзләре, киресенчә, исем-сыйфат нигезендә ясалалар, аларга тиндәш булган татарча сүзләргә күп очракта табып та булмый. Шуннан инде күпләр «татар теле ярлы» дип сөйли, «татарча терминнар юк» дип проблеманы куерта башлый. Кайберәүләр ана телдә сүзләрдән ваз кичеп, русча термин куллана башлый, кайберәүләр үз терминын ясарга тотына. Һәм ясый да. Ә нигә аптырап торырга, татар теленә мөмкинлекләре зур ич! Нәтижәдә, «Татар теле грамматикасы»ннан алынган цитатадагы кебек *сүзьясагыч чаралар, сүзләр ясалышы, сүзьясалыш* кебек «бик матур» терминнар хасил була, *сөйләм теле*, хәтта *сөйләмә тел* дип телебезне сәләмәләндерә башлыйбыз. Инде без дә – терминнар белән чагыштырмача күптән түгел шөгыльләнә башлаган төгәл һәм техник фән вәкилләре дә – абруйлы филологларга иярәп рус теленнән термин ала һәм «үз терминыбыз»ны гажәеп осталык белән ясый беләбез.

Ә чынында мондый юл татар телен багетмый, тупыйкка гына илтә! Рус телен генә үрнәк итеп алып без телебезнең рухын югалтабыз, кануннарын бозабыз. **Безнең төп бәла – термин булмауда түгел, татар теленә асылын аңламауда, аны куллана белмәүдә**. Ә бит татар теленә өстен ягын – фигыльләр системасын дәрәс куллану гына да зур файда бирер иде. Мәсәлән, *сүзьясагыч чаралар* урынына *сүз ясау чаралары, сүзьясалыш* урынына *сүз ясалу* (*ясау, ясату, ясаттыру* һ.б.), *сөйләмә тел* урынына *сөйләү теле* дип әйтү һәм язу нәтижәсендә генә дә татар теленә хас аһәң кайта, сүзләр кыскара, мәгънә төсмерләре арта, нечкәлек билгесен кертә-кертә сүзләргә

азаплап ясалган *сүзьясалыш* кебек ясалма, телебезгә ят һәм чүп сүзләрнең кирәге калмый, ә иң мөһиме – татар телендә булган сүзләр хисабына, өлешчә генә булса да, термин проблемасы чишелә. Шунлы иһәпкә алып, **терминнарны татар теленә нигезләнеп ясау һәм куллану** принцибын кертәргә кирәк.

Сүзлекләр төзү мәсьәләсенә дә тукталып үтик. Бүгенгә аларда фигылльләр инфинитив формасында, *-ырга, -эргә* кушымчалы сүзләр белән бирелә башлады: *барырга, китәргә* һ.б. Нәтижәдә, *бар* (кечкенә ресторан), *кит* (диңгез хайваны) кебек сүзләр сүзлекләргә кереп ояласа да, боерык фигылль рәвешендәгә *бар, кит* кебек гап-гади татар сүзләре керми кала. Шулай итеп, сүзлек төзегәндә дә шул ук тенденция – русчадан күчү, калькалау күзәтелә. Татар телендә инфинитив өстенлек итмәгәч, сүзлектә аңа өстенлек бирү нигә кирәктер. Элек кулланылган исем фигылль формасы бу яктан күпкә отышлырак иде.

Мәсәлән, *бару* сүзе *барырга* сүзеннән кыскарак бит. Аермачык аңлашыла: сүзлеккә инфинитив кертү регрессив күренеш.

Минемчә, сүзлекләрдә инфинитив урынына императив (боерык фигылль) куллансак, отышлырак булыр иде. Чөнки ул һәрвакыт сүз тамыры булып тора һәм беркайчан да үзгәрми, аңа кушымчалар гына ялгана. Императив кулланганда тамыр сүз оя башында киләчәк, ә ул кәргән сүзләр бер тирәгә тупланачак. Чынында алар әле дә бер тирәдә, ләкин бүгенгә сүзлекләрдә оя башы булырлык императив (тамыр сүз) генә юк.

Сүземнең ахырында тагын бер тәкъдимем бар: **безгә политехник сүзлек төзәргә кирәк**. Бүген техниканың күп өлкәләрендә терминнар барланган, төрлө сүзлекләр дә житәрлек. Инде аларны берләштергән, системага салган өр-яңа сүзлеккә ихтыяж сизелә. Тик бу сүзлек гадәттәгә кебек энтузиазм хисабына түгел, дәүләт заказы белән эшләнәргә тиеш.

ЧЫГАНАКЛАР

1. Хисамеев Г.Г., Нарбеков А.И., Амиров Н.Х. и др. Химический русско-татарский толковый словарь. – Казань: Магариф, 2004. – 344 с.
2. Хакимзянов Ф.С., Шакирзянов Р.А. и др. Русско-татарский нефтепромышленный словарь. – Казань: Магариф, 2004. – 415 с.
3. Татарская грамматика. В трех томах. – Казань: Тат. кн. изд-во, 1993-1995.
4. Татар грамматикасы. Өч томда. – Мәскәү, Казан: Инсан, Фикер, 1998-1999.
5. Рәшит Шакир. Татар теленең танып белү алгоритмын фән һәм жәмгыятьне үстерү өчен куллану // Фән һәм тел, 2002, №3, 53-58 б.

КИТАП КИШТӘСЕ

КИТАП КИШТӘСЕ

КИТАП КИШТӘСЕ

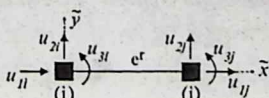

КИТАП КИШТӘСЕ

Р.Ә. Шакиржанов, Ф.Р. Шакиржанов

КОРЫЛМА МЕХАНИКАСЫ: ТӨП ЭЛЕМЕНТАР ҮСУЛЫ ҺӘМ ТОТРЫКЛЫК ТЕОРИЯСЕ

Казан
2006

Шакиржанов Р.Ә., Шакиржанов Ф.Р. Корылма механикасы: Төп элементлар ысулы һәм тотрыклык теориясе. – Казан: КДАТУ, 2006. – 84 б.

Татарстан Республикасының Мәгариф һәм фән министрлыгы тарафыннан ТРның техник югары уку йортлары студентларына уку кулланмасы буларак, техникум һәм көллиятләрдә татарча укучыларга өстәмә әдәбият буларак тәкъдим ителгән бу китап «Корылма механикасы: Статик анык корылмаларны хисаплау» һәм «Корылма механикасы: Статик аныксыз корылмаларны хисаплау» дип аталган уку кулланмаларының дәвамы булып тора.

Уку кулланмасында корылма механикасының иң заманча ысулы булган төп элементлар ысулы һәм корылмаларның тотрыклыгын хисаплау теориясе карала. Шулай ук, корылма механикасы фәнендә кулланыла торган терминнарның татарча-русча сүзлекчәсе бирелә.

ФИГЫЛЬЛӘРНЕҢ ЗАМАН ТӨСМЕРЛӘРЕН ЗАМАНЧА ТЕХНОЛОГИЯЛӘР ЯРДӘМЕНДӘ ӨЙРӘНҮ

Эльвира Павлова

ЭЛЬВИРА ВАЛЕРЬЯН кызы ПАВЛОВА – 2004 елда Казан дәүләт педагогика университетының татар филологиясе кафедрасын тәмамлый. Бүгенге көндә татар теле кафедрасы аспиранты, профессор Чулпан Харисова житәкчелегендә кандидатлык диссертациясе өстендә эшли.

Павлова Э.В. Изучение временных форм глагола с помощью современных технологий.

В статье обращается внимание на восприятие смысловых оттенков при изучении временных форм глаголов.

Заманча мәгълүмати технологияләрне кулланып белем бирүне камилләштерү мөмкинлеге – дөнья практикасында сыналган адым. Аларны урынлы итеп файдалану дәресләрнең нәтижәлеген яхшырта, укучыларда фәнне тирәнтен өйрәнүгә омтылыш уята. Бүгенге көндә мәгълүмат ала яки бирә белү жәмгыятебездә зур әһәмияткә ия булып тора, шуңа күрә мәгълүмати технологияләр (бигрәк тә компьютер технологияләре) тормышның барлык өлкәләренә дә үтеп керде. Берәүләр дәрестә компьютер куллануны зур уңыш дип санаса, икенчеләр, киресенчә, моңа кискен каршы чыга. Безнеңчә, бу мәсьәләдә урта бәр фикергә килергә кирәк. Дәрес, укытучының жанлы сөйләмен бернәрсә дә, хәтта үзенә бик күп мәгълүмат туплаган, төрле операцияләрне бик тиз башкара торган компьютер да алыштыра алмый. Шулай да, безнең уебызча, компьютердан тулысынча баш тартырга ярамый, чөнки ул үзгәч аудио, видео, кодоскоп һ.б. шундый техник чараларны берләштерә. Бу исә дәрестә өйрәнгәнне кабатлау һәм ныгыту өчен, я булмаса яңаны үзләштерү өчен сарыф ителәчәк вакытны кыскарта, эшнә башкару тизлеген арттыра.

Тиешле белем бирү һәм алган күнекмәләргә кирәкле дәрәжәдә үстерү өчен, заманча мәгълүмати технологияләрне дәрестә системалы һәм урынлы итеп файдалану зур әһәмияткә ия булып тора. Компьютер ярдәмендә бик күп төрле эшләр эшләнә була: дәрес сценарийлары, мультимедиа презентацияләре, төрле тестлар төзүгә мөмкин.

Дәрес сценарийлары текст, таблица, схема, видеофрагмент һәм ситуацияләр ярдәмендә төзелә. Дәресне традицион формада үткәргәндә укытучы акбур һәм тактадан файдалана, ә компьютер куллану исә теманы аңлату өчен өстәмә вакыт калдыра. Сценарий формасы яңа материалны аңлатканда да, кабатлау һәм белемнәрне тикшергәндә дә шактый нәтижәле итеп кулланыла ала.

Мультимедиа презентацияләре текст, схема, рәсем һәм видеофрагментлардан төзелгән битләр (слайдлар) жыйнагынан тора. Бу төрдәге сценарийлар Power Point программасыннан файдаланып әзерләнә. Әлегә программа нигезендә кыска гына вакыт эчендә әзәр материаллар ярдәмендә яңа презентация эшләргә, аерым слайдларны тиз генә төзәтергә, әзәр презентациягә яңа слайдлар куярга, рәсемнәрне текст һәм аңлатмалар белән чиратлаштырып барырга мөмкин. Бер слайдтан икенчесенә күчү клавиатура яки “тычкан” ярдәмендә башкарыла.

Фигыльләрнең заман төсмерләрен өйрәтүгә багышланган дәресне фигыль төркемчәләрен үтеп бетергәч уздырырга мөмкин. Укытучы алдан ук мультимедиа проекторын тоташтырып, программаны компьютерга кертәп куя. Дәрес укучыларның элеккегә дәресләрдә фигыль турында алган белемнәрен актуальләштерүдән башлана. Укытучы укучыларга сорау бирә: “Укучылар, хикәя һәм сыйфат фигыльләр башкалардан нәрсә белән аерылып торалар?” Укучылар аларның икесенең дә заманнары булу турында әйтәләр һәм бу заманнарны санап күрсәтәләр. Белемнәрне үзләштерү дәрәжәсен

укуытучы тиз генә компьютер ярдәмендә тикшереп ала. Укучыларга тестны (1нче слайд) асрым кәгазь битендә эшлөргә кушыла. Эшне тәмамлауга, укучылар тестларын (2нче слайд) тикшерү өчен бер-берсенә жибәрәләр һәм билге куялар, аннары укуытучыга бирәләр.

1нче слайд

1. Кеше – табигать баласы, шуңа күрә аның тормышы, сәламәтлеге табигать белән тыгыз бәйләнгән (В.м.).

а) хәзерге заман
хикәя фигыль	г) хәзерге заман
сыйфат фигыль
б) үткән заман
хикәя фигыль	д) үткән заман
сыйфат фигыль
в) киләчәк заман
хикәя фигыль	е) киләчәк заман
сыйфат фигыль

2. Табигать безгә азык, киём, *торыр* урын бирә (В.м.).

а) хәзерге заман
хикәя фигыль	г) хәзерге заман
сыйфат фигыль
б) үткән заман
хикәя фигыль	д) үткән заман
сыйфат фигыль
в) киләчәк заман
хикәя фигыль	е) киләчәк заман
сыйфат фигыль

3. Һәр завод, һәр фабриканың тузан һәм зыянлы газларны *жибәрми торган* жайланмалары булырга тиеш (В.м.).

а) хәзерге заман
хикәя фигыль	г) хәзерге заман
сыйфат фигыль
б) үткән заман
хикәя фигыль	д) үткән заман
сыйфат фигыль
в) киләчәк заман
хикәя фигыль	е) киләчәк заман
сыйфат фигыль

4. Һаваны үсемлекләр дә *чистарта* (В.м.).

а) хәзерге заман
хикәя фигыль	г) хәзерге заман
сыйфат фигыль
б) үткән заман
хикәя фигыль	д) үткән заман
сыйфат фигыль
в) киләчәк заман
хикәя фигыль	е) киләчәк заман
сыйфат фигыль

5. Бер дистә ел элек *утыртылган* агач һәм куакларны хәзер танырлык та түгел (В.м.).

а) хәзерге заман
хикәя фигыль	г) хәзерге заман
сыйфат фигыль
б) үткән заман
хикәя фигыль	д) үткән заман
сыйфат фигыль

в) киләчәк заман
хикәя фигыль

е) киләчәк заман
сыйфат фигыль

6. Глобаль жылыну, инде Европа үрнәгендә күренгәнчә, табигать афәтләрен *арттырачак* (В.м.).

а) хәзерге заман
хикәя фигыль	г) хәзерге заман
сыйфат фигыль
б) үткән заман
хикәя фигыль	д) үткән заман
сыйфат фигыль
в) киләчәк заман
хикәя фигыль	е) киләчәк заман
сыйфат фигыль

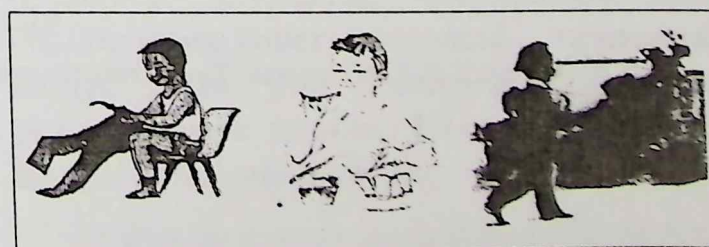
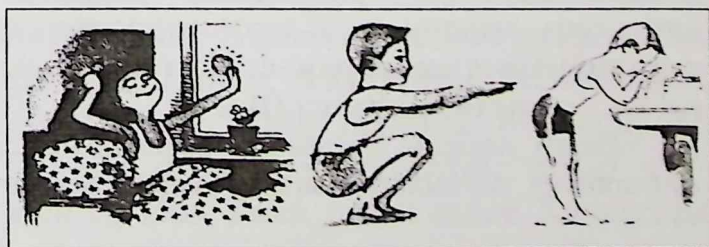
Тестларны күрсәткәннән соң, экранда дәрәс җаваплар чыгарыла.

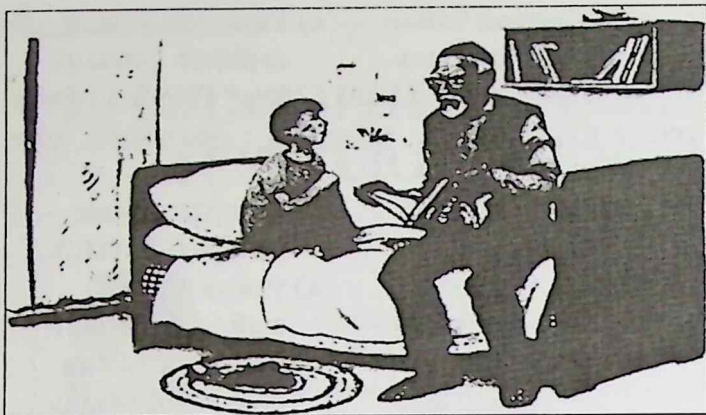
2 нче слайд

1) б	4) а
2) е	5) д
3) г	6) в

Һәр сүзнең теге яки бу стилистик төсмере була. Ул төсмер, беренчедән, сүзнең нинди сөйләм төрендә күбрәк кулланылуына, икенчедән, нинди өстәмә мәгънә яки тойгы белдерүенә кайтып кала [1, 69].

Хәзерге заман хикәя фигыльнең мәгънә төрләрен түбәндәгечә аңлатып була. Башта ук укучылар алдына проблемалы сорау куела: “Хәзерге заман хикәя фигыль нинди мәгънәләрдә кулланыла?” Укучылар үз фикерләрен әйтеп карыйлар. Проблеманы чишү өчен укуытучы слайд күрсәтә: бер якка хәзерге заман хикәя фигыльнең мәгънә төрләре язылган, икенчесендә жөмлөләр аралаштырып бирелгән була. Укучылар бу жөмлөләрдәге фигыльләргә табып, аларның мәгънә төрләрен билгеләргә һәм жөмлөләргә дәрәс графаларга урнаштырырга тиеш булалар.

Шуннан соң экранга рәсемнәр чыгарыла. Укучылар, аларга карап, жөмлөләр төзиләр, мәгънә төрен билгелиләр. Мәсәлән:

Иртән торам, физзарядка ясыйм, юынам, киенәм, ашыйм, эшкә китәм (*һәрвакыт булып торган яки кабатлаулы эш-хәлне белдерә*).

Бабай әкият сөйли, ә Азат тыңлап утыра (*сөйләүче сөйләп торган чактагы эшнә белдерә*).

Компьютерда текст тәкъдим итәргә мөмкин.

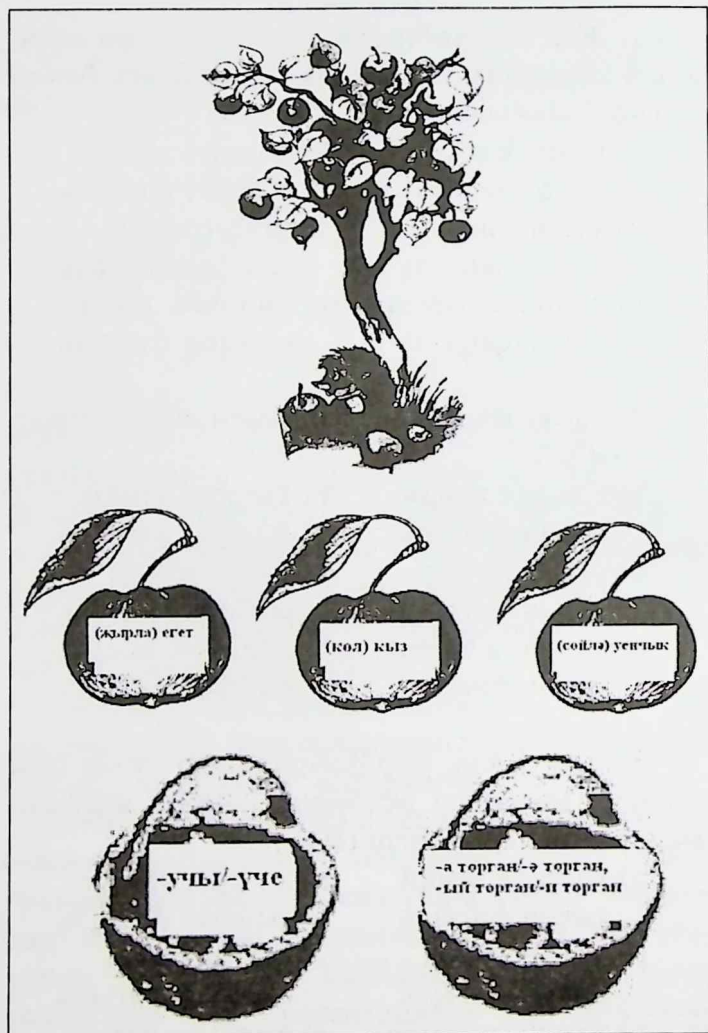
Күп нокталар урынына тиешле заман формасын куеп языгыз.

1. Мин хәзер инде зур. Кайчандыр кечкенә бул... . Бер урында гына, курчак кебек, көчкә-көчкә басып тор... (Р.М.). 2. Әйе, кешене елатуы гына җиңел, елмайтуы авыр икән. Шуңа күрәдер, ахры, начарлыкны теләсә нинди рухи гарипләр дә эшли ал... , яхшылыкны исә рухлары таза, жаннары сафлар гына кыл... (Ф.Я.). 3. Ма-лай үкер... тавышка коридордан кемдер дөпелдәп йөгереп уз... . Айсылу карчык аңлаганчы, ул аның янында басып тор... иде инде (Ф.Б.). 4. Соңгы елларда республикабызда Урман кодексы кабул ител... һәм махсус саклан... территорияләр турындагы закон чык... . Даими аңлату эшләре алып бар... милли парк хезмәткәрләренен тырышлыгына да карамастан, табигатьне юк ит... кешеләр аз түгел (В.м.).

Уеннар дәресне тагын да жанландырып җибәрәләр, укучылар авыррак булып тоелган

материалны да җиңелрәк итеп үзләштерәләр.

Мәсәлән, хәзерге заман сыйфат фигыль-нең ике формасын ялгыштырмасыннар өчен, компьютерда мондый уен бирелә: “Керпегә җиргә коелган алмаларны кәрзиннәргә тутырырга булышыгыз. Һәр кәрзингә 10 алма салынырга тиеш”.

Әлбәттә, мондый дәресләрдә кулланыла торган эш төрләре болар белән генә чикләнми.

Күренекле тел белгече К.Насыйри, туган телебезне олылап, болай дигән: “Без – татарлар. Телебез – татар теле. Мөстәкыйль һәм төзек кагыйдәле камил тел ул”. Шул фикергә тугры калып, без дә сөйләмөбезне лексик һәм стилистик яктан камил итәргә тырышыйк.

ЧЫГАНАК

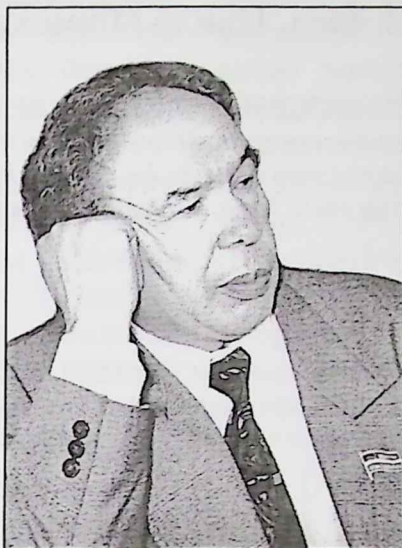
1. Курбатов Х.Р. Сүз сәнгате: Татар теленә лингвистик стилистикасы һәм поэтикасы. – Казан: Мөгариф, 2002.

ИНДУС РИЗА улы ТАҢИРОВКА 70 яшь

Танылган галим һәм сәясәтче Индус Риза улы Таһиров 1936 елның маенда Татарстанның Лениногорск районы Иске Шөгәр авылында хезмәткәр гаиләсендә туа. Әлмәт шәһәрендә урта мәктәпне тәмамлаганнан соң, 1955-1958 елларда армиядә хезмәт итә. 1958 елда Казан дәүләт университетының тарих-филология факультетына укырга керә һәм, 1963 елда аны тәмамлап, тарих һәм җәмгыять белеме укытучысы белгечлеге ала. Шунда ук аспирантурада кала, 1967 елда кандидатлык, 1979 елда докторлык диссертацияләре яклап, профессор, кафедра мөдире, тарих факультеты деканы дәрәжәсенә күтәрелә.

Индус Таһиров тарихчылар арасында беренче булып, 60нчы елларда ук Октябрь инкыйлабы чорында Казанда булган вакыйгалар турында мөмкин кадәр дөресен язып чыккан галим. Ул – илләренң иҗтимагый үсешендә милли факторның ролен һәм урынын билгеләгән тарихчыларның берсе. Ул – фәкать фактларга, документларга таянып эзләнүләр алып барган, шул документлар нигезендә нәтиҗәләр ясаган автор. Шуннан башлап һәм бүгенге көнгә кадәр Индус Таһировның фәнни принцибы – рәсми теркәлгән фактлар белән эш итү, проблеманың асылына барып житү, тарихи дөреслекне дәлилләү.

И.Р.Таһиров – дистәләгән егетләр һәм кызларга фәнни эзләнүләр юлында маяк булган, аларның эшенә житәкчелек иткән галим. Аның лекцияләре, чыгышлары, очрашулар вакытында

әйткән сүзләре күпләргә һәрвакыт кызыксындыра, дөрес юнәлештә фикер йөртәргә өйрәтә.

И.Р.Таһиров, танылган тарихчы-галим булу белән бергә, зур җәмәгать һәм дәүләт эшлеклесе. Ул республикадагы мәдәни, фәнни җәмгыятьләрнең эшендә һәрдаим катнашып килә. 1990 елда Татарстанның дәүләт мөстәкыйльлеге турында Декларацияне төзүдә

һәм кабул итүдә, 1991-1992 елларда житәкче урынбасары сыйфатында Татарстан делегациясе составында Россия Федерациясе белән сөйләшүләрдә катнаша. 1995 елдан бирле Татарстан Дәүләт Советы депутаты.

1992-2002 елларда И.Р.Таһиров “Бөтендөнья татар конгрессы” иҗтимагый берләшмәләренң Халыкара Берлеге Башкарма комитеты рәисе, 1998-2002 елларда Татар федераль милли-мәдәни мохтарияте Советы рәисе.

Мөхтәрәм галим – Казан дәүләт университетының туган ил тарихы кафедрасы мөдире, Татарстан Республикасы Фәннәр академиясе президиумы әгъзасы, Татарстан Республикасының һәм Россия Федерациясенең атказанган фән эшлеклесе, Татарстан Республикасының фән һәм техника өлкәсендәге Дәүләт премиясе лауреаты, татар халкының Кол Гали исемендәге Халыкара премиясе лауреаты, журналыбызның Редколлегия советы әгъзасы – академик Индус Риза улы Таһировны юбилее белән тәбрик итәбез. Нык сәламәтлек, ижади уңышлар телибез.

«Фән һәм тел» журналы редакциясе.

КОМПОЗИЦИОН ФОСФАТ КАПЛАМНАРЫ

Галим Хисамиев, Наилә Ишмөхәммәтова

ГАЛИМ ГЫЙЛЬМЕТДИН улы ХИСАМИЕВ – техник фәннәре кандидаты, Казан дәүләт медицина университетының гомуми һәм органик химия кафедрасы доценты. Керамик һәм металл җиһазлар өстендә фосфат катламнар булдыру, фосфорлы ашламалар өлкәсендә эзләнүләр алып бара. Күпсанлы хезмәтләр, ун уйлап табу һәм патент авторы.

НАИЛӘ ИСМӘГЫЙЛЬ кызы ИШМӨХӘММӘТОВА – Казан дәүләт авыл хужалыгы академиясенең гомуми химия кафедрасы өлкән укытучысы. Металларны фосфатлау юлы белән коррозиядән саклау өстендә фәнни эш алып бара. Күп кенә мәкаләләр, бер патент авторы.

Хисамиев Г.Г., Ишмухаметова Н.И. Композиционные фосфатные покрытия.

В статье рассматриваются способы получения композиционных фосфатных покрытий и результаты исследования их структуры и свойств.

Электролит-суспензияләрдән гетероген композицион материаллар табуның төрле ысуллары билгеле [1, 2]. Материалларның төркемнәргә бүленеше, аларның кайбер физик-химик үзлекләре, дисперс фазаның (икенче фаза кисәкчәкләренен), нигезнең (матрицаның) сыйфатлары [2] хезмәтендә өйрәнелгән. Фосфат капламнар дисперс фаза өстәп композицион капламнар булдыру турында да мәгълүмат бар [3-7].

Без композицион фосфат капламнары (КФК) булдыруның үзенчәлекләрен, аларның төзелешен һәм кайбер үзлекләрен өйрәндек. Тәҗрибәләргә 1 л дистиллят суда 90 мл фосфатлау концентратын сыгайтып хәзерләнгән эремә [8] ярдәмендә үткәрдек. Концентрат (масса буенча) 15,5% “саф” маркалы ZnO , 27,3% H_3PO_4 (87%лы эремә), 29% HNO_3 (55%лы эремә), 0,5% “саф” маркалы $NaNO_3$ һәм 28,05% судан тора. Эремәнең гомуми әчелеге 60, ә ирекчә әчелеге – 12 “нокта” (фосфатлау эремәсен нейтральләштерүгә – титрлауға киткән $NaOH$ эремәсенең күләме) [9], pH 2,0. Фосфатлау алдыннан корыч үрнәкләр шомартылды һәм 65–75 °C та 8-10 минут дәвамында майсызландырылды. Майсызландыргыч эремә 1 л суда 6–10 г КМ-1 онтасын эретеп хәзерләнде [10]. Фосфатлау 90±20 °C та эремәгә төшерү (батыру) [11] юлы белән башкарылды.

КФК булдыру максатында икенче (дисперс) фаза кисәкчәкләре сыйфатында түбәндәге юка дисперс матдәләр (онталар) кулланылды: М-1 маркалы Al_2O_3 ($d < 1$ мкм), ПМ-15 маркалы графит ($d = 0,75-1$ мкм), А-300 маркалы SiO_2 ($d = 5-40$ мкм), MoS_2 ($d = 1-3$ мкм), MgO ($d = 0,75-5$ мкм), CrB_2 ($d < 60$ мкм), ZrO_2 ($d < 1-2$ мкм), КЗ-3, КЗ-4 һәм КЗ-5 маркалы карборунд SiC , HfC ($d = 1-5$ мкм), TiN ($d < 20$ мкм). Кисәкчәкләрнең эремә күләме буенча тигез итеп таралуын (дисперс-лануын) тәэмин итү максатында суспензия бутап торылды. Капламнарның ышкылуга тотрыклыгы 220 кПа басым астында 15 минут дәвамында [12] хезмәттә күрсәтелгән методика буенча билгеләнде.

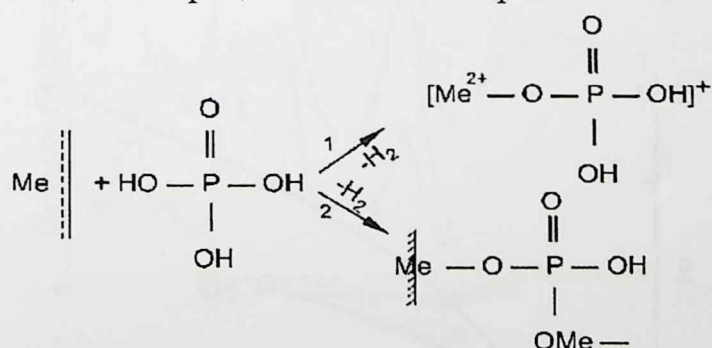
Металл өслегендә КФК хасил булуны төрле фазалар (нигез-кисәкчәк, кисәкчәк-эремә, нигез-эремә) чигендәгә тәэсир итешү итеп карарга мөмкин. Мондый тәэсир итешүләр нәтижәсендә металл өслегендә күләменә төрле үлчәмле дисперс кисәкчәкләр кергән билгеле бер составлы фосфат капламы (нигез яки матрица) хасил була. Бу очракта, электрохимик капламнардан аермалы буларак, материалның электролит-суспензия белән тәэсир итешүен дә исәпкә алырга кирәк.

КФК ясалуну өч стадиягә бүлеп карарга

була: 1 – дисперс фаза кисәкчеләренең эшкәртелә торган өслеккә килүе (китерелүе), 2 – дисперс кисәкчеләренең өслектә тоткарлануы, 3 – кисәкчеләренең металл белән эремә тәэсирендә хасил булган фосфат капламы белән үсеп-каплануы. Процессның беренче стадиясе эремәне бутау нәтижәсендә үтсә дә, ул КФК ясалуы билгеләми. КФК ясалу очрагында кисәкчеләренең табигатен, фосфат капламының тотышын да исәпкә алырга кирәк. Билгеле булганча, фосфатлы суспензияләргә тискәре тигезләгеч үзлек [1, 2] хас. Бу күренеш кисәкчеләренең фосфат капламы белән үсү һәм каплану мөмкинлегенә ишарәли. КФК ясалуга температура, дисперс кисәкчеләренең эремәдәге микъдары, суспензияне бутау, каплам калынлыгы да йогынты ясый.

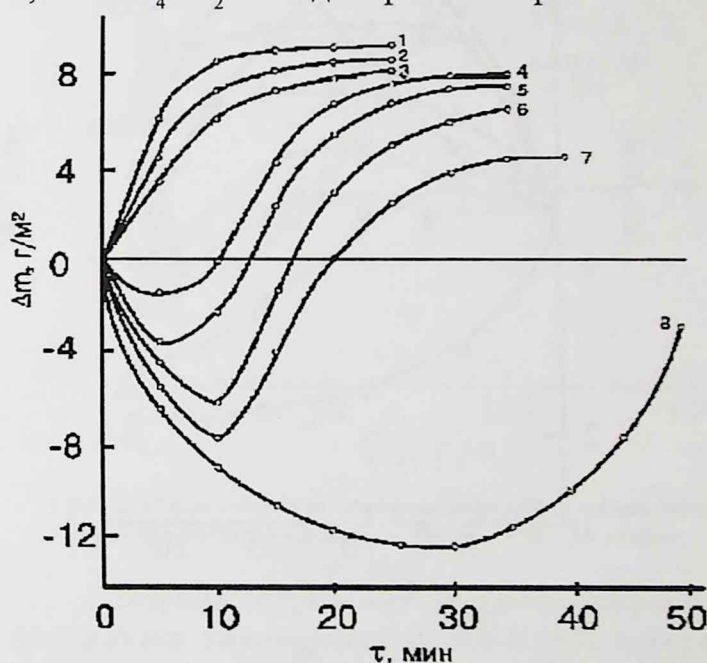
Кисәкчеләренең өслектә тоткарлануына, адгезия һәм адсорбциядән тыш, металлның эрүе [11] һәм эремәне бутау нәтижәсендә хасил булган водород куыклары да ярдәм итә. Дисперс кисәкчеләр соңгыларның өслеге бунча күчәлгән йөреләр һәм куыклар өслектән аерылган мизгелдә металл яки фосфат капламында тоткарланып та калалар икән [2].

Фосфат капламы формалашу (ясалу) металлның электрохимик эрүеннән башлана. Бу стадия ике параллель реакция – уңай корылган фосфат ионнары хасил булу һәм төрле дәрәжәдә нейтральләштерелгән фосфатларның хемосорбциясе белән тасвирлана:

Башта реакцияләренең тизлегә төрле була: беренче реакциянең тизлегә хемосорбция тизлегеннән зуррак, ягъни башта металлның электрохимик эрүе (үрнәкнең массасы кимү) күзәтелә (1 рәс.). Бу процесс эремәнең фосфатлар белән туенылуына кадәр дәвам итә. Эремә буталмаганда, ягъни фосфатлар металл өслегендә тоткарланганда, фосфат капламы тигез үсми. КФК булдыруның бер шарты – эремәне бутау – фосфатларның өслектән китүенә һәм металлның электрохимик эрүе дәвам

итүгә сәбәп булып тора. Эремә фосфатлар белән туендырылганнан (һәм кристаллашу үзәкләре артканнан) соң фосфатлар хемосорблаша һәм каплам үсә башлый. Төрле вакыт дәвамында фосфатланган үрнәк өслегеннән алмаз пластина кулланып ышкып алынган фосфат капламы онталарының рентгенофлуоресцент анализы (вольфрам, LiF 200, SZ, K2, Dis анодлы рентген көпшәле VRA 20L анализатор; 1 В көчәнеш, сизгерлегә $3 \cdot 10^5$ импульс/с) күрсәткәнчә, каплам составына уртача 29,5-31,8% цинк, 4,1-6,7% тимер, 8,1-10,1% фосфор, 0,12-0,18% никель керә. Капламның якынча составы $0,26 \cdot \text{Zn}_3(\text{PO}_4)_2 \cdot 10\text{H}_2\text{O}$ һәм $0,21 \cdot \text{FePO}_4 \cdot 5\text{H}_2\text{O}$ матдәләреннән тора.

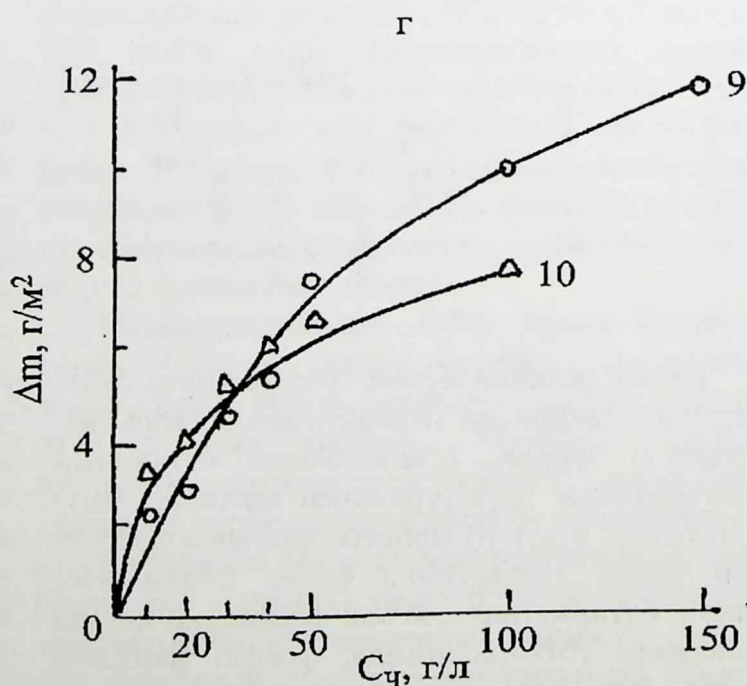
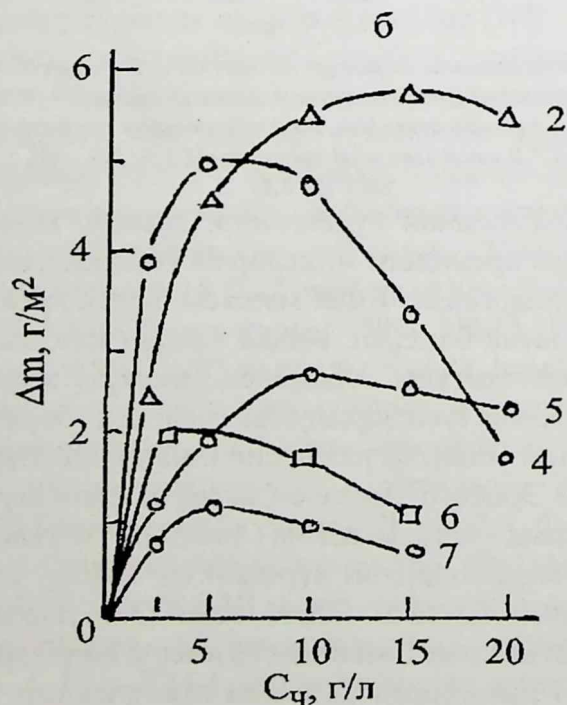
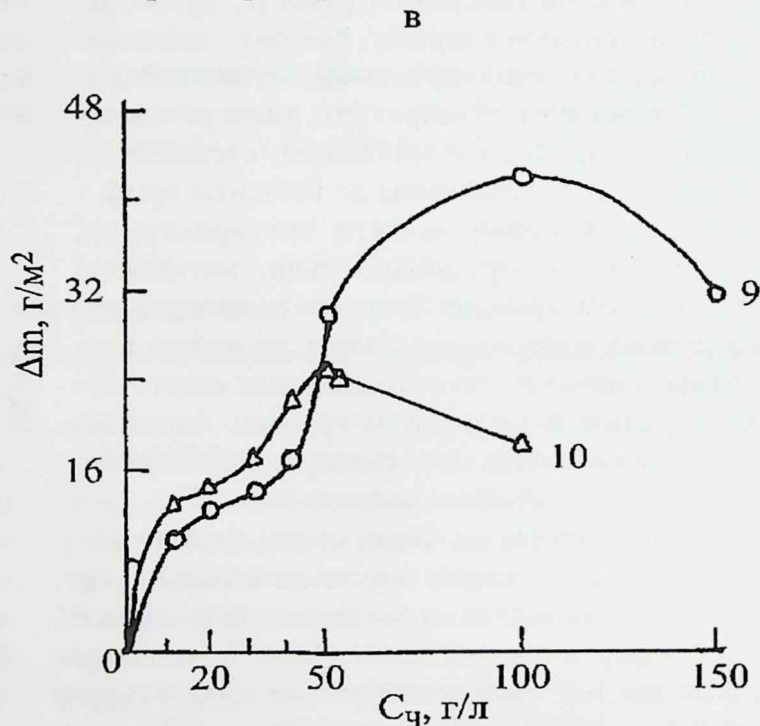
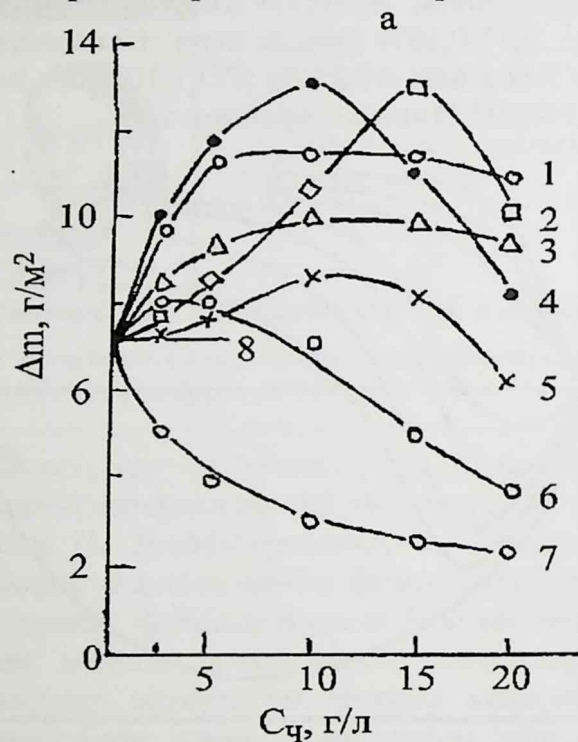
1 рәс. 10нчы маркалы корыч үрнәкләренә 60°C (7,8) һәм 90°C та (калганнары) фосфатлауның кинетик кәкреләре: 4-6,8 кәкреләре – эремәне бутау һәм 1-3,7 – бутамыйча фосфатлауга карый; 1,4,7,8 кәкреләре өчен эремәнең pH 2,5; 2,5 – pH 2,2; 3,6 – pH 2,0.

2нче рәсемнән күренгәнчә, дисперс кисәкчеләренең эремәдәге микъдарын (концентрациясен) арттырганда КФК массасы башта арта, ә аннары кими башлый. Моңы фосфат капламының калынлыгына, эремәнең дисперс кисәкчеләр белән туендырылуына, аларның бәрелешүенә һәм ышкылу тәэсиренә бәйләп аңлатырга була. Эремәгә икенче (дисперс) фаза кертү процессның кинетикасына шактый йогынты ясый. Тәҗрибәләрдән күренгәнчә, кайбер капламнарның массасы кинәт кенә (3-6 тапкыр) арта, каплам төсә һәм аның төзелеше дә үзгәрә.

КФКның формалашуына кисәкчеләр табигате дә йогынты ясый, дидек. Мәсәлән, титан нитриды (TiN) онтасын кулланганда

КФКның массасы фосфат капламы массасыннан кимрәк. Моңы TiN кисәкчекләренең ингибиторлык (фосфат капламы ясалуну тоткарлау) үзлегә итеп карарга мөмкин. КФКның массасы кисәкчекләр үлчәменә дә бәйле. Билгеле булганча, кисәкчекләр үлчәме каплам калынлыгынан кимрәк яки аңа якын булганда, дисперс фаза күләме каплам эчендә күбрәк булырга тиеш [2]. Әмма карборунд SiC онтасы булганда кире күренеш күзәтелә. Күрәсәң, зур өслек энергиясенә ия булган кисәкчекләр агрегатларга берләшеп, эшкәртелә торган

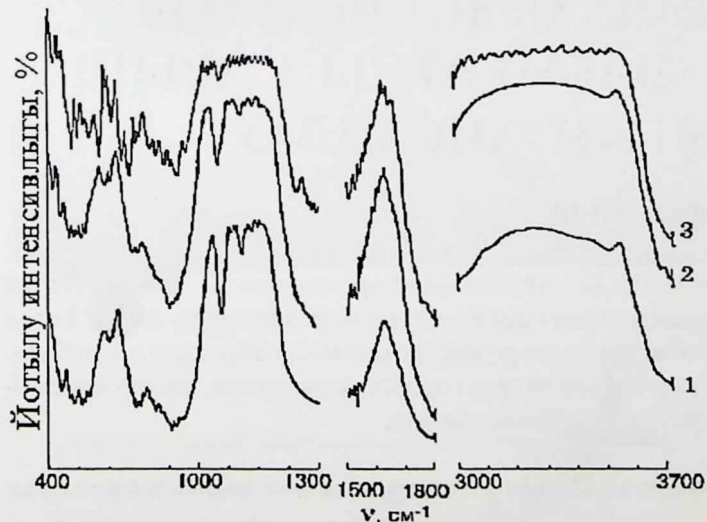
өслекне аерып торалар (экранлылар). Моңа каплам эченә кергән кисәкчекләр массасының суспензия концентрациясенә бәйлеләге ишарәли (2 б, г рәс.). Рәсемнән күренгәнчә, карборунд кисәкчекләренең үлчәме кимегәндә капламдагы дисперс кисәкчекләр массасы кими (2 рәс., 4-6 көкрәләр). Гафний карбиды HfC алганда КФК массасы кисәкчекләрнең эремәдәге концентрациясенә бәйле рәвештә үзгәрә. Онтаның концентрациясе суспензиядә 15 г/л булганда, капламга дисперс кисәкчекләр иң күп керә.

2 рәс. КФК (а,в) һәм каплам составына кергән дисперс фаза кисәкчекләре (б,г) массаларының суспензиядәге онта концентрациясенә бәйлеләге (фосфатлау температурасы 90 °C, 15 мин, рН 2): 8 - контроль үрнәк (фосфат капламы).

Фәнни һәм гамәли яктан караганда, графит һәм молибден дисульфиды онталарын кулланып үткөрөлгән фосфатлау кызыклы. Тикшеренүләр күрсәткәнчә, суспензиядә онта микъдары артканда каплам массасы берничә тапкыр арта (2 в рәс.). Әмма каплам эченә кергән кисәкчекләр массасы даими кала һәм КФК массасының 20-30%-ын тәшкил итә. Мәсәлән, суспензиядә MoS_2 концентрациясе 100 г/л булганда КФКның массасы фосфат капламынныкыннан 6 тапкыр артыграк. Металл үрнәкне суспензиядә фосфатлаганда фосфат капламының калынлыгы һәм массасы арту MoS_2 кисәкчекләренә катализ тәэсиренә бәйле булуы ихтимал. Полимерлаштыру һәм поликонденсатлаштыру процессларында бу матдәнең катализатор булуы билгеле [2].

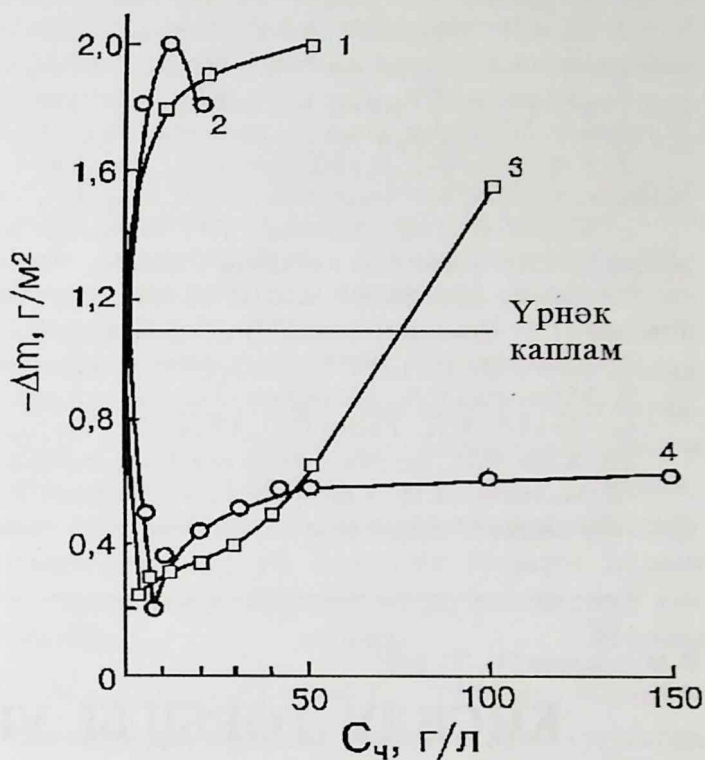
MoS_2 кисәкчекләре катнашында фосфат капламының тизрәк үсүе ИК-спектроскопия мәгълүматлары белән дә раслана (3 рәс.). Капلامнарның ИК-спектрларыннан күренгәнчә, суспензиядә онта концентрациясе арткан саен фосфат төркемнәренә хас йотылу полосалары киңәя һәм аларның интенсивлыгы да арта. Башка онталар кулланганда мондый күренеш күзәтелми.

3 рәс. Фосфат (1) һәм композицион фосфат капламнарның (2,3) ИК-спектрлары: 2 – суспензиядә онта концентрациясе 5 г/л, 3 – 50 г/л.

Фосфат капламына дисперс кисәкчекләр кергәндә, капламның башка физик үзлекләре дә үзгәрә. Мәсәлән, графит (аның ышкылу коэффициенты 0,1 [2]) һәм MoS_2 (ышкылу коэффициенты 0,05-0,2) кисәкчекләре капламнарның ышкылуга тотрыклыгын арттыра (4 рәс.). Башка матдәләр өчен ышкылуга чыдамлык фосфат капламынныкыннан кимрәк. Рәсемнән күренгәнчә, MoS_2 онтасы

алынганда КФКның ышкылуга чыдамлыгы барлык концентрацияләр өчен дә фосфат капламыннан зуррак булса, графит онтасы алынганда суспензиядә аның микъдары 50 г/л га кадәр булганда гына күзәтелә. Ике онта өчен дә иң кулай (оптималь) концентрация итеп 2,5-5 г/л санала.

4 рәс. КФКның ышкылуга чыдамлыгының суспензиядәге онта концентрациясенә бәйлелеге: 1 – SiC, 2 – HfC, 3 – графит, 4 – MoS_2 .

Профилометрия һәм микрофотография кулланып тикшеренүләр КФКның микрогетероген структурасын раслыйлар. Дисперс фаза булганда фосфат капламнарның эре кристаллик структурасы вак кристаллыга әверелә. Күрәсен, дисперс фаза фосфатларның өслектә тигез рәвештә кристаллашуына китерә. Суспензиядә онта микъдарын 30 г/л-дан арттырганда капламнар кытыршырак була.

[9] да китерелгән методика буенча тикшеренүләр капламнарның утка чыдамлыгы дисперс фаза микъдарына бәйле булуын күрсәтте. Капламнарның коррозиягә чыдамлыгы да, аларның elektrik үзлекләре дә КФКның составына һәм дисперс фаза кисәкчекләренә табиғатенә бәйле.

Шулай итеп, фосфатлау эремәсенә химик яктан инерт матдәләр (оксидлар, карбид һәм нитридлар онталарын) өстәп композицион фосфат капламнар булдыру мөмкинлеге

ачыкланды. Электролит-суспензия составын кылуга һәм утка чыдамлыгын, электр һәм фосфатлау режимын үзгәртеп, фосфат үткәрүчәнлеген) һәм төзелешен үзгәртү капламнарының үзлекләрен (коррозиягә, ыш- мөмкинлеге бар.

ЧЫГАНАКЛАР

1. Абдуллин И.А., Хөсәенов М.А., Хисамиев Г.Г. Композицион электрохимик капламнар формалашу- ның яңа яклары // Фән һәм тел. – 2002, № 2. – 52-53 б.
2. Сайфуллин Р.С. Неорганические композиционные материалы. – М., 1983.
3. Патент 159292 ПНР, МКИ⁴ С23F 7/08, 48D 7/08. Способ получения покрытий с низким коэффициентом трения / Сзаковский Андрей. – Оpubл. 25.07.75. РЖ. Коррозия и защита от коррозии, 1977, №4. – С.42.
4. Хисамеев Г.Г., Николаев В.В., Сироткин О.С., Сайфуллин Р.С. Фосфатирование из суспензий // Материалы III Всерос. конф. по электрохимии. – Казань, 1982.
5. Сироткин О.С., Сайфуллин Р.С., Хисамеев Г.Г. Получение и свойства фосфатных покрытий с включенными частицами // Защита металлов, 1983, №3. – С.490-492.
6. Сироткин О.С., Хисамеев Г.Г., Николаев В.В. Анодное образование композиционных фосфатных покрытий // Анодирование металлов. – Казань, – 1984. – С.54-58.
7. Патент 2159298 РФ, МКИ⁴ 7С 23 С22/12. Способ фосфатирования поверхности черных металлов / Хисамеев Г.Г. Ишмухаметова Н.И., Хабибуллин И.Г. – Оpubл. 20.11.2000. Бюл. №32.
8. Макарова Н.А. Металлопокрытия в автомобилестроении. – М., 1977.
9. Мачевская Р.А., Мочалова О.С. Подготовка поверхности под окраску. – М., 1972.
10. Веденев Г.Н., Гисин П.Г., Глезер З.А. Окраска металлических поверхностей. – М., 1978.
11. Хаин И.И. Теория и практика фосфатирования металлов. – Л., 1973.
12. Малышев В.И., Сайфуллин Р.С., Зенцова Е.П., Надеева Ф.И. Определение износа электрохимических покрытий // Современные методы контроля свойств гальванических покрытий. – М., 1966.

© Мирсәяпов Ил. Т., 2006

КИСЕЛҮ ТОРЫГЫ УРТАЧА ОЗЫНЛЫКТАГЫ БӨГЕЛҮЧЕ ТИМЕРБЕТОН ЭЛЕМЕНТНЫҢ АВЫШ КИСЕМЕ ЧЫДАМЛЫГЫН ХИСАПЛАУ

Илшат Мирсәяпов

ИЛШАТ ТӘЛГАТ улы МИРСӘЯПОВ – техник фәннәр кандидаты, доцент. Казан дәүләт архитектура-төзелеш университетының архитектура кафедрасында эшли. Татар һәм рус телләрендә архитектура буенча лекцияләр укый һәм гамәли дәресләр алып бара. 80нән артык гыйльми, методик һәм проект-конструкторлык хезмәтләре, шулар арасында архитектура буенча татар телендәге уку әсбаплары бар.

Мирсаяпов Ил. Т. Расчет выносливости наклонного сечения железобетонных изгибаемых элементов при средних пролетах среза.

В статье описываются основы расчета выносливости наклонного сечения железобетонных изгибаемых элементов при средних пролетах среза ($1,2 h_0 < c_0 < 1,8 h_0$). Проводится анализ напряженно-деформированного состояния при циклическом нагружении, даются рекомендации по определению коэффициентов асимметрии цикла напряжений и пределов выносливости бетона и арматуры.

Киселү торыгы $(1,5-1,6)h_0$ булган тимер-бетон өрлекләренә аруга сынау нәтижәсендә [1] хәтәр авыш ярык хасил булу һәм аның үсеше моделә белән киселү торыгы уртача булган бөгелүче элементларның аруга кары-шуының физик моделә төзелде (1 рәс.). Шу-

лай ук, мондый элементлар жимерелүнең түбәндәге формалары ачыкланды:

- алар хәтәр авыш ярык өстендәге бетон-ның изелү шартларындагыча, сузылу, кысылу һәм киселү нәтижәсендә жимерелә;
- аркылы арматурлау аз булганда көчәнеш-

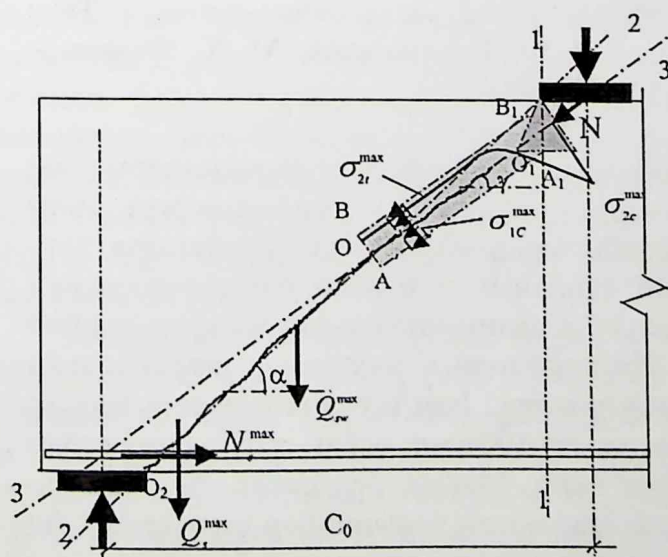
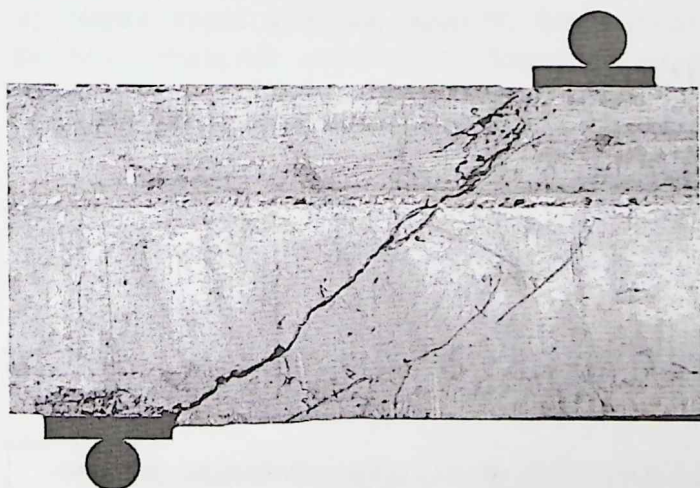
ләре зур булган сүрекләр арудан өзәлә;
– хәтәр авыш ярык белән кисешкән урын-
да буй арматур өзәлә;
– буй арматур анкерлары арий.

Шунлыктан, киселү торыгы уртача бул-
ганда, циклик йөкләм тәэсир иткән бөгелүче
элементларның аркылы көчләр тәэсирендәге
өлкәләре чыдамлыгын тәэмин итү өчен
түбәндәге шартлар үтәләргә тиеш:

$$\begin{aligned}\sigma_b^{\max}(t) &\leq R_b(\rho_{bl}; \tau_b), \\ \sigma_w^{\max}(t) &\leq R_{sw}(\rho_{wl}), \\ \sigma_s^{\max}(t) &\leq R_s(\rho_{sl}), \\ \sigma_{an}^{\max}(t) &\leq R_{an}(\rho_{sl}).\end{aligned}\quad (1)$$

Биредә:

$\sigma_b^{\max}(t); \sigma_w^{\max}(t); \sigma_s^{\max}(t)$ – N цикл
йөкләм тәэсир иткәннән соң кысылган бе-
тондагы, аркылы арматурдагы һәм хәтәр

1 рәс. а) ярык хасил булу һәм арудан жиерелү үзенчәлеге; б)
киселү торыгы уртача булган элементның физик моделе.

авыш ярык белән кисешкән өлкәдә буй арма-
турдагы максималь көчәнешләр;

$R_b(\rho_{bl}; \tau_b); R_{sw}(\rho_{wl}); R_s(\rho_{sl}); R_{an}(\rho_{sl})$ – бе-
тонның, аркылы арматурның, буй арматурның
һәм буй арматур анкерокасының чыдамлыгы.

Циклик йөкләм тәэсире дәверендә кы-
сылган бетонда виброшуышу деформация-
се ε_{pl} туплану – бетонда, аркылы һәм буй
арматурларда калучы (өстәмә) көчәнешләр-
нең барлыкка килүенә һәм туплануына
китерә. Алар, беренче йөкләүдә ($N=1$) ха-
сил булган көчәнешләргә өстәлеп, циклар
саны N үскән саен бетондагы аркылы һәм
буй арматурдагы агучан (максималь)
көчәнешләренә һәм аларның асимметрия
коэффициентларын даими рәвештә
үзгәртеп торалар. Нәтижәдә, көчәнеш
циклы асимметриясе һәм коэффициентлары-
ның үзгәрүе бетонның һәм арматурның
чыдамлык цикларен дә үзгәртә. Димәк,
циклик йөкләм тәэсирендә чыдамлык шар-
тларының (1) уң һәм сул яклары даими
үзгәреп тора. Шулай итеп, стационар ре-
жимлы тышкы йөкләм
($\{M_{\max}; Q_{\max}; \rho\} = \text{const}$) тәэсир иткәндә
бетонда да, аркылы һәм буй арматурларда
да көчәнешләр стационар булмаган ре-
жимда үзгәрә.

Бу шартларда көчәнешләренә хисаплауны
ике стадиягә бүлү уңайлы. 1нче стадиядә бе-
ренче йөкләм тәэсире ($N=1$) көчәнешләре, ә
2нче стадиядә – калучы һәм агучан (макси-
маль) көчәнешләр хисаплана. Нәтижәдә,

$$\begin{aligned}\sigma_b^{\max}(t) &= \sigma_b^{\max}(t_0) - \sigma_b^{\text{ост}}, \\ \sigma_s^{\max}(t) &= \sigma_s^{\max}(t_0) + \sigma_s^{\text{ост}}, \\ \sigma_w^{\max}(t) &= \sigma_w^{\max}(t_0) + \sigma_w^{\text{ост}},\end{aligned}\quad (2)$$

системасыннан агучан көчәнешләренә, ә

$$\begin{aligned}\rho_{bl} &= \frac{\rho \cdot \sigma_b^{\max}(t_0) + \sigma_b^{\text{ост}}}{\sigma_b^{\max}(t)}, \\ \rho_{sl} &= \frac{\rho \cdot \sigma_s^{\max}(t_0) + \sigma_s^{\text{ост}}}{\sigma_s^{\max}(t)}, \\ \rho_w(t) &= \frac{\rho \sigma_w^{\max}(t_0) + \sigma_w^{\text{ост}}}{\sigma_w^{\max}(t)}\end{aligned}\quad (3)$$

системасыннан аларның асимметрия коэффи-

циентларын хисаплап була.

Биредә:

$\rho = \frac{Q_{min}}{Q_{max}} = \frac{M_{min}}{M_{max}}$ – циклик йөкләмнән асимметрия коэффициенты;

$\sigma_s^{max}(t_0), \sigma_s^{max}(t_0), \sigma_w^{max}(t_0)$ – беренче цикл ($N=1$) вакытында йөкләмнән максималь кимәленә ($Q_{max}; M_{max}$) туры килә торган башлангыч көчәнешләр;

$\sigma_s^{ост}, \sigma_s^{ост}, \sigma_w^{ост}$ – кысылган бетонның виброшуышучанлыгы нәтижәсендә барлыкка килгән (өстәмә) көчәнешләр.

$$\sigma_b^{max}(t_0) = \frac{N_{bz}^{max}}{b \cdot l_{sup} \cdot \sin \alpha} \quad (4)$$

Биредә l_{sup} – көч куелу мәйданчыгының киңлеге.

Буй һәм аркылы арматурлар хәтәр авыш ярык белән кисешкән өлкәләрдә хасил булган $\sigma_s^{max}(t_0), \tau_s^{max}(t_0), \sigma_w^{max}(t_0)$ башлангыч

көчәнешләре һәм, шулай ук, йөк куелган мәйданчык алдындагы кысылган бетонда $\sigma_{bn}^{max}(t_0), \tau_b(t_0)$ башлангыч көчәнешләре 2-2 кисемнән (1 рәс.) яссы борылу һәм яссы күчегү шартларынан чыгып, ә буй, аркылы көчләр һәм моментлар шушы кисемдәге тигезләнеш тигезләмәләреннән табыла:

$$\frac{\Delta_{bn}(t_0)}{\Delta_{sn}(t_0)} = \frac{x}{h_0 - x},$$

$$\Delta_{bt}(t_0) = \Delta_{st}(t_0), \quad (5)$$

$$\sum_{i=1}^3 N_i = 0; \quad \sum_{j=1}^4 Q_j = 0; \quad \sum_{g=1}^4 M_g = 0.$$

Бетонның виброшуышуы нәтижәсендә бетонда һәм арматурда барлыкка килгән калучы көчәнешләр (5) системасына эластик деформацияләр урынына бетонның $\varepsilon_{b,pl}$ виброшуышу деформациясен куеп хисаплана.

ЧЫГАНАК

1. Мирсәяпов Ил. Т. Киселү торыгы уртача озынлыкта булган бөгелүче элементларның арудан җимерелү моделе турында // Фән һәм тел. – 2005, № 3. – 61-62 б.

КИТАП КИШТӘСЭ

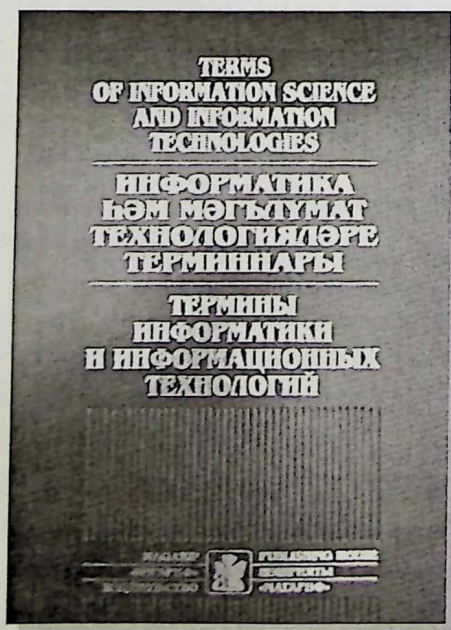
КИТАП КИШТӘСЭ

КИТАП КИШТӘСЭ

КИТАП КИШТӘСЭ

Информатика һәм мәгълүмат технологияләре терминнары: Инглизчә-татарча-русча аңлатмалы сүзлек / Төз.: Ж. Ш. Сөләйманов, Ә. Ф. Галимжанов, М. Х. Вәлиев. – Казан: Мәгариф, 2006. – 383 б.

Исәпләү техникасы, компьютер программалары, интерфейс терминнары, шулай ук информатика һәм мәгълүмат технологияләрен өйрәткәндә кулланыла торган терминнарның тупланмасы булган әлеге сүзлек күп кенә белгечләрнең һәм галимнәрнең фикерләрен исәпкә алып эшләнгән. Төшенчөләрнең җентекләп шәрехләнгән булуы сүзлекне информатика һәм шул юнәлештәге махсус предметлар буенча уку-методик әсбап сыйфатында кулланырга мөмкинлек бирә. Махсус белгечләр, программа-лаучылар гына куллана торган төшенчөләр үзгәрешсез, йө фонетика ягыннан татар теленә яраштырып бирелгән.

МЕХАНИКА ТАРИХЫННАН*

Абрик Камалов, Рәшит Шакиржанов

Камалов А.З., Шакирзянов Р.А. Из истории механики.

В четвертой главе статьи рассматриваются начальные этапы развития классической механики.

Механиканың яңа тармагының – динамиканың – туу мизгеле һәм аның шуннан соңгы үсеш процессы яки генезисы, гомумән алганда, классик фәннең башлангыч чоры белән туры килеп кенә калмый, аның килеп чыгышының төп шартларыннан берсе булып тора. Шуңа күрә механика, хәрәкәт турындагы тәғлимат буларак, өстенлеккә дөгъвалый башлый. Үзенә төп принципларын логик рәвештә үстереп, ул табигать күренешләрен тулаем аңлатырга омтыла. Әмма, дөнья төзелеше кануннарын бары тик механик кануннарга гына китереп аңлату, һичшиксез, канәгәтләнәрлек нәтижәләр бирми. Чөнки фән механик күчешләр белән генә тасвирлап булмый торган бик катлаулы хәрәкәтләргә тап була. XVII гасырда фәннең төп юнәлеше булып элекке белемне тәнкыйтьләү, аны төгәлләтү һәм гыйльми тикшеренүләрнең яңа үзенчәлекле алымнарын эшләү була. Бу чорда киң күләмдә эксперимент, ягъни тәҗрибәи тикшеренүләр үткәрә башлау нәтижәсендә динамика зур адымнар белән алга китә.

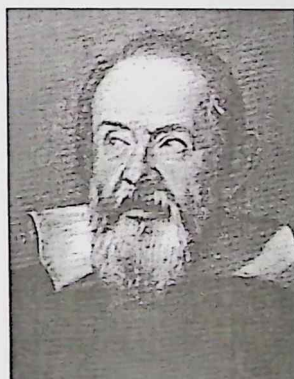
Эксперимент системаның башлангыч халәтеннән чыгып эш итә, башлангыч халәттән шуннан соңгы халәتكә күчү механизмын һәм үзгәреш механизмын күзаллау нигезендә математик яки логик нәтижәләр раслана. Бирелгән бер башлангыч шартларда һәм билгеле бер тәэсир нәтижәсендә жисем белән нәрсә булагагы турында нәкъ динамика сөйли дә инде.

Тәҗрибәи тикшеренү үсеше табигать белеме механикасына нинди үсеш, нинди ышанычлылык бирсә, XVII гасыр фәне моннан алдагы фәнни күзаллаулардан шундый үзенчәлекләре белән аерылып тора да инде. Динамиканы барлыкка китергән ачышларның иң

мөһим сериясе XVII гасыр буенча дәвам итә.

Инде XVII гасырда механиканың үсешенә зур йогынты ясаган күренекле галимнәргә тукталып китик.

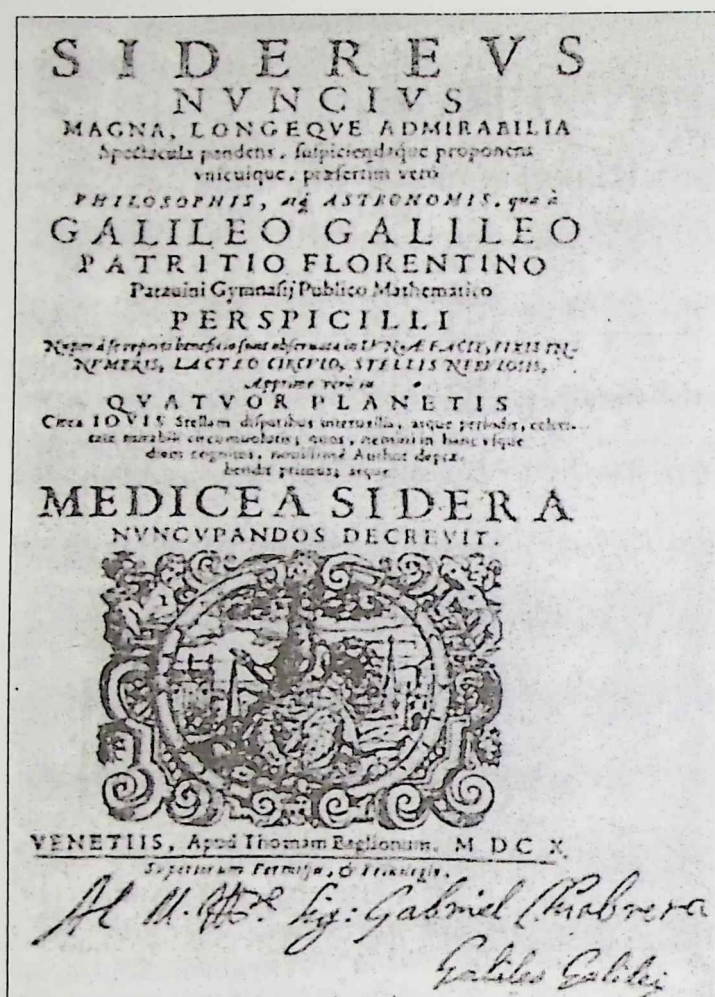
Галилео Галилей (1564-1642) – Италия галиме, төгәл табигать белеменә нигез салучыларның берсе. Схоластикага каршы көрәшеп, тәҗрибәне белемнең нигезе дип санып, Аристотель тәғлиматының дөрес булмаган фикерләрен кире кага, бүгенге көн механикасына нигез сала.

XVII гасырның беренче ун еллыгында Галилейның хезмәтләрендә ирекле төшү законы тәғъбирләнә. Аларда Галилей төшүче жисемнең хәрәкәт законын һәм маятник чайкау законнарын тикшерә. Тигез тизләнешле һәм тигез акрынаешлы хәрәкәтләрнең бик мөһим үзлекләрен ачып, Галилей динамикага (фән буларак) нигез сала дип була. Бу яңа фәннең нигезләре Галилейның “Фәннең ике яңа тармагына – механикага һәм урынты хәрәкәتكә кагылышлы әңгәмәләр һәм фикерләренң математик исбатланышы” дигән китабында тәғъбир ителә. Жисемнәргә тәэсир итүче көчләрне Галилейгә кадәр бары тик аларның тигезләнеш халәтендә генә тикшергәннәр һәм көчнең тәэсирен статик ысуллар (рычаглар, бизмәннәр) белән үлчәгәннәр. Көч – ул тизлек үзгәрүнең сәбәпчәсе, дип күрсәтә Галилей һәм көчләр тәэсирен динамик чагыштыру ысулы белән бәян итә. Галилейнең механика өлкәсендәге тикшеренүләре – аның тарафыннан алынган фәнни нәтижәләр белән генә түгел, механикага өзлексез рәвештә тәҗрибә ысулларын кертүе белән дә әһәмиятле.

Мәсәлән, тайпылу почмагы кечкенә бул-

*Дәвам. Башы 2005 елның 2-4, 2006 елның 1 саннарында.

ган маятник тирбәнешләрәнең изохронлыгы законың, ноктаның авыш яссылык буенча хәрәкәт законың Галилей бик жентекләп куелган тәжрибәләр нигезендә тикшерә.

Галилей хезмәтләре аркасында гына механиканың үсеше техника ихтыяжлары белән нык бәйләнә, механик характердагы күренешләрне тикшергәндә фәнни эксперимент планлы рәвештә иң нәтижәле тикшерү ысулы итеп кертелә.

Шулай итеп, Галилей хәзерге заман динамикасына нигез сала. Инерция, көчләр тәсиренең хәзерге мәгънәсендәгечә үзара мөстәкыйльлек законнарын Галилей бик ачык аңлаган.

Телескоптан күк йөзенә беренче булып караган кеше дә Галилео Галилей була. Галилей фән тарихында беренче тапкыр ике телескоп төзи. Алар камил булмасалар да (беренчесе 3 тапкыр, икенчесе 32 тапкыр гына зурайтып күрсәткән) шулар ярдәмендә Галилей бик мөһим ачышлар ясый.

1609 елның көзендә Галилей беренче тапкыр телескопны Айга таба юнәлтә һәм аның өсте тигез булмавын – Айдагы тауларны һәм

үзәннәрне ача.

Телескоптан күзәтеп, Венера планетасының да Айныкы кебек фазалары булуын ача. Моңы, Коперник әйткәнчә, Венераның Жир тирәсендә түгел, Кояш тирәсендә әйләнүе белән генә аңлатырга мөмкин була. Галилей Кояшның үзендә дә кара таплар барлыгын күрә. Шушы тапларның торышы үзгәрүен карап, Галилей Кояшның күчәр тирәсендә әйләнүен исбат итә. Юпитерның дүрт иярченен ача. Галилей ачышлары Коперник тәгълиматын тәжрибә нигезендә бик ачык раслый. Бу ачышлар Аристотель һәм Птоломейның чиркәү кабул иткән тәгълиматын, ягъни Жир – галәмнең хәрәкәтсез үзәге ул – дигән тәгълиматны бик нык какшата.

Дин әһелләре Коперник тәгълиматын сафсата дип игълан итәләр, аны таратучы һәм яклаучыларны каты жәзага тарталар. Моңа да карамастан, Галилей Коперникның хаклы булуын исбатлауны дәвам итә. Шунан соң дин башлыклары 1633 елны картайган галимне хөкөмгә тарталар. Жәзалау белән куркытып, үз карашларыннан ваз кичергә мәжбүр итәләр. Бу, ничшиксез, тышкы яктан гына ваз кичү була. Нинди генә киртәләргә дә карамастан, искелекне җимерүче һәм яңаны төзүче даһи галимнәрнең берсе буларак, әлбәттә, Галилео Галилей Коперник тәгълиматына тугрылыклы булып кала.

Христиан Гюйгенс (1629-95) – Нидерланд галиме. 1665-81 елларда Парижда эшли. Ма-

ятниклы сөгәть уйлап таба һәм аның теориясен бәян итә (1657), бәрелеш теориясенә нигез сала. Яктылыкның дулкынча теориясен төзи (1678), нурның икеләтә сынуын аңлата. Р.Гук белән бергәләп термометрның даими нокталарын ачыклай. Телескопны камилләштерә (окуляр төзи). Сатурн планетасының божрасын һәм аның Титан исемле иярченен ача. Ихтималлык теориясе буенча беренче хезмәтләрнең (1657) авторы да ул.

Галилейның хезмәтләре Гюйгенс тарафыннан дәвам ителә. Ул физик маятникның тирбәнеш теориясен төзи һәм үзәктән куу көчләре тәсиренең кануннарын ача. Бер

матди ноктаның тизләнешле һәм акрынаешлы хәрәкәт законнарын матди нокталар системасына карата гомумиләштерә. Бу, алгарышның гаять зур адымы буларак, каты жисемнең кузгалмас күчәр тирәли әйләнеш хәрәкәтен өйрәнү мөмкинлеген ача. Гюйгенс механикага каты жисемнең күчәргә карата инерция моменты төшенчәсен кертә, физик маятникның “тирбәнеш үзәген” таба.

Гюйгенс үзен уйлап табучы буларак та күрсәтә. Ул маятниклы сәгать конструкцияләрен төзи, кесә сәгатьләренең йөрешен көйләгеч – балансир уйлап чыгара. Үз заманы өчен бер дигән астрономик торбалар ясый һәм, беренче буларак, Сатурн божрасын апачык күрә.

1690 елны Гюйгенс “Яктылык турындагы трактат” дигән гыйльми хезмәтен бастырып чыгара, бу хезмәтendә ул яктылыкның дулкынча теориясен бәян итә һәм яктылык таралуга багышланган кызыклы мәсьәләләр карый.

Гюйгенсның механика буенча хезмәтләре, Галилей тикшеренүләренең дәвамы буларак, Ньютон тарафыннан бик киң кулланыла. Ньютон Гюйгенсның “Маятниклы сәгатьләр” турындагы хезмәтен аның төп хезмәте дип исәпләгән.

Исаак Ньютон (1643-1727) – инглиз физигы, механик, астроном һәм математик. 1687 елны аның фундаменталь хезмәте – “Натураль фәлсәфәнең математик башлангычлары” чыга. Бу хезмәттә ул классик механиканың төп законнарын бәян итә. Дифференциал һәм интеграл исәпләү нигезләрен эшли.

Исаак Ньютонның тәржемәи хәле һәм гыйльми мирасы турында журналыбызның 2003 елгы 1нче санында тулы рәвештә язылганлыктан, биредә гыйльми эшләренә кыскача гына тукталып китәрбез.

Хәзерге заман акрын хәрәкәт (яктылык тизлегә белән чагыштырганда) механикасы нигезләрен төзүне XVII гасырда И.Ньютон төмамлай. Ул үзен “Натураль фәлсәфәнең математик башлангычлары” хезмәтendә классик механикасының бик төгәл

һәм житәрлек дәрәжәдә тулы законнар системасын бирә.

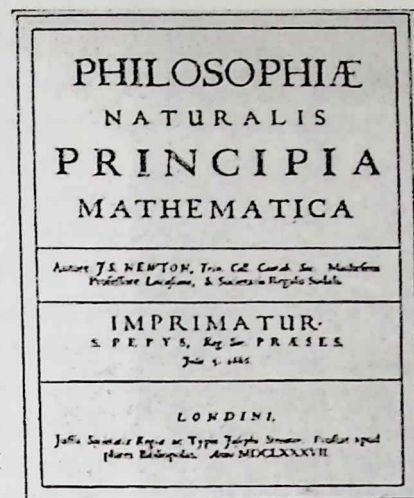
Механиканың иң мөһим законнары булган тәэсир һәм каршы тәэсир законы һәм бөтендөнья тартылу законы да Ньютонныкы. Ньютон үзе бәян иткән механика

законнары нигезendә галәмнең бердәм физик картинасын төзи. Бу – аның гыйльми эшләренең даһи нәтижәсе булып тора. Тәэсир һәм каршы тәэсир законы матди нокталар системасының хәрәкәтен өйрәнү һәм бәйләнештә булган механик системаның хәрәкәтен тикшерү өчен табигый ысулларны куллану мөмкинлеген ача. Ә бөтендөнья тартылу законы механиканы куллану өлкәләренең чикләрен киңәйтә һәм барлык астрономик күзәтүләрен һәм күк йөзә жисемнәре хәрәкәтен теоретик хисаплау нәтижәләрен эшкәртү өчен гыйльми нигез булып тора.

Моннан алдагы галимнәрдән аермалы буларак, Ньютон механиканың икенче законы (Ньютонның икенче законы) дифференциаль формада кыска һәм ачык итеп әйтә бирә. Ә бу, үз чиратында, үзгәрүчән көчләр тәэсирendә матди нокталарның һәм механик системаларның хәрәкәтен төгәл итеп сурәтләү мөмкинлеген бирә. Галилей тарафыннан тикшерелгән һәм чишелгән механик мәсьәләләр, Ньютон тикшерүләреннән соң аерым очраклардагы бик гади мәсьәләләргә әйләнәләр.

Беренчеләрдән буларак, Ньютон инерт масса һәм тартылучан (гравитацион) масса төшенчәләренә дә аеруча зур игътибар бирә һәм бу юнәлештә аның тарафыннан гажәеп тирәнтен тәҗрибәләр үткәрелә.

Нәкъ менә Ньютон үзенә гыйльми хезмәтләре белән чын математик нигездәге яңа механиканың үсеш этабын башлап жиберә, яңа математик аппарат белән механиканы камилләштерә. Билгеле булганча яңа чорның киләчәктәге төп маяклары булып Эйлернең ике томы “Механика”сы (1736) һәм Лагранжның

“Аналитик механика”сы (1789) торалар.

Рене Декарт (1596-1650) – франгиз фило-софы, математик, физиолог, физик. Аналитик

геометриянең нигезен төзи. Функция һәм үзгәрешле зурлыklar төшенчәләрен, бик күп алгебраик тамгалар кертә. Көч импульсы төшенчәсен бирә, хәрәкәт миқъдарының саклану законын тәгъбирли. Материя кисәкчәләренең өөрмәле хәрәкәте нигезендә күк йөзә жисемнәренең барлыкка килүен һәм хәрәкәтен аңлатучы теория авторы да ул.

Әмма, Декарт бәян иткән законнар күп очракларда дәрәс булмый. Шунлыктан, Декартның кайбер фикерләренә кыскача гына тукталып китик.

Эш миқъдары саклану принцибын Декарт аксиома буларак карый. Аның өчен хәрәкәт миқъдарының даимлек законы аксиома була. Декарт “Фәлсәфә башлангычлары”нда асылда бу фикерләргә бернәрсә белән дә дәлилләми, ә бары тик илаһи теләгенә даимлеген генә дәлил итеп китерә.

Декарт буенча – авырлык юка материя (беренче элемент) кисәкчәләренең Жир үзәгә тирәли өөрмәле хәрәкәте нәтижәсе.

Үзенәң концепциясен аңлату ниятеннән Декарт үзә уйлап чыгарган тәжрибәне тәкъдим итә. Жир тирәли әйләнүче юка материя авыр жисемнәргә аның үзәгенә ничек кууын аңлау өчен, дип яза Декарт, түгәрәк савытны кургашның вак кына кисәкчәләргә, берничә агач кисәкләргә һәм кургаштан жиңел булган башка матдәләр белән тутыргыз һәм бутагыз да, савытны аның үзәгә тирәли кызу итеп әйләндерәгез. Кургашның вак кисәкчәләргә агач һәм башка матдә кисәкчәләрен (аларның күләме кургаш кисәкчәләреннән бик зур булуга карамастан) үзәккә кууын күрәчәксез. Нәкъ менә вак кургаш кисәкчәләргә аша мин юка материяне күзалыйм, дип тәмамлый Декарт.

1669 елны Париж фәннәр академиясендә Гюйгенс Декарт тәкъдим иткән тәжрибәләргә охшаш ике тәжрибә үткәрә. Сонрак Гюйгенсның “Авырлыкның сәбәпләре турында фикерләү” дигән хезмәтендә дә бу

тәжрибәләр тасвирлана.

Эванджелиста Торричелли (1608-47) – Италия физигы һәм математигы, Галилейнең укучысы. Терекөмешле барометр уйлап таба. Атмосфера басымын, бушлыкны һәм сыеклыкның савыттан агып чыгу законын (гидродинамиканың беренче законы) ача.

Торричеллинең механика өлкәсенә кагылышы кайбер эшләренә генә кагылып китик.

Торричелли 1664 елны үзенәң “Табиғый рәвештә түбән төшүче һәм ыргытылган жисемнәргә хәрәкәте турында”гы гыйльми хезмәтендә үзә аксиома рәвешендә кабул иткән түбәндәгә төп принциптан чыга: “Әгәр дә йөк үзенәң авырлык үзәгә төшмәслек урында урнаштырылса, һичшиксез, йөк бу урында тикторыш халәтендә булчак”. Ул үзенәң “Параболаның үзгәрүе турында”гы башка хезмәтендә тигезләнеш законын башкарачак тасвирлый. Авырлык үзәгә төшенчәсен билгеләүче булып та хезмәт иткән бу фарздан чыгып, жисемнең авырлык үзәгә элү ноктасы аша үтүче вертикальдә булып, элү ноктасыннан түбән ятса, жисем тигезләнеш хәлендә була дип фикер йөртә.

Бу аксиомалар нигезендә Торричелли авыш яссылыктагы жисемнәргә тикторыш законнарын тәгъбир итә.

Марин Мерсенн (1588-1648) – франгиз галиме. Яктылыкның һавадагы тизлеген үлчи. Көзгеле телескоп схемасын тәкъдим итә.

Мерсенн бик күп илләрнең галимнәргә белән гаять киң хәбәрләшә, ә бу, үз чиратында, дөньядагы һәрбер галим фәннең нинди өлкәсендә ижат итүен, нинди ачышларга ирешүен беләп тору һәм гыйльми аралашу мөмкинлеген тудыра һәм фәнне үстәрүдә гаять зур роль уйный.

Джон Валлис (1616-1705) – инглиз математигы. Лондон Король жәмгыятен төзүчеләренә берсе. Аның “Чиксез арифметика” дигән гыйльми хезмәте (1655) чиксез кечкенәләргә исәпләүдә гаять зур роль уйный. Кайбер геометрик фигураларның, шул исәптән әйләнә дугасының авырлык үзәген хисаплау формуласын чыгара. Валлис формуласы буенча

ярты әйләнә дугасының авырлык үзөгән табуы бик җиңелә. Хәзерге заман механикасына бу формулалар Валлис формулалары дип кереп калганнар.

1666 елның октябрендә Лондон Король җәмгыяте җисемнәрнең бәрелү проблемасына кагылган мәсьәләне чишүгә конкурс игълан итә. Бу конкурска Валлис, Рен һәм Гюйгенс үз эшләрән тәкъдим итәләр.

Валлисның бәрелеш турындагы мемуары 1668 елның 26 ноябрендә гыйльми җәмәгатьчелеккә тәкъдим ителә һәм бастырылып чыгарыла. Валлис эластик булмаган җисемнәр бәрелү очрагын тикшерә. Бер үк якка яки капма-каршы юнәлешләрдә хәрәкәт итүче җисемнәрнең бәрелүдән соң булган тизлекләрен исәпли. Эластик һәм эластик булмаган бәрелешләрне чагыштырып, эластик җисемнәрдә “торгызу көчләре” булырга мөмкин, дигән фикер белән генә чикләнә.

Күпмедер вакыт узгач, 1668 елның 17 декабрендә күренкле архитектор *Кристофер Ренның* (1632-1723) бәрелешләр турындагы мемуары да тәкъдим ителә. Гук белән берлектә алар эластик җисемнәр бәрелешен өйрәнүгә багышланган бик күп тәҗрибәләрен туплыйлар һәм аларны анализлап, бик мөһим нәтиҗәләр ясыйлар. Ренның нәтиҗәләре Гюйгенс нәтиҗәләре белән туры килә.

Гюйгенсның мемуарлары Валлис һәм Рен мемуарларынан шактый соң, 1669 елның январенда гына игълан ителә һәм Англиядә Валлис һәм Рен мемуарлары нәшрият ителгәннән соң берничә ай үткәч кенә басылып чыга. Үзенң мемуарын Англиядә чыкканын көтеп тормыйча, шактый гарьләнгән Гюйгенс бәрелеш буенча үзенң нәтиҗәләрен март аенда Франциядә бастырып чыгара.

Без аларның бәрелеш теориясен кем алданрак иҗат иткән ыгы-зыгыларына тукталып тормыйча, шуны гына күрсәтеп китик: XVII гасыр механикасында сокланырлык иң гүзәл гыйльми эшләрнең берсе булып Гюйгенсның 1703 елны нәшер ителгән “Бәрелү тәэсирендәге җисемнәрнең хәрәкәте турында” дигән трактаты тора.

Эдм Мариотт (1620-84) – франгиз физигы. 1676 елны газ законнарының берсен ача (Бойль-Мариотт законы). Сыеклыкларның хәрәкәтен, яктылык дифракциясен һ.б. өйрәнә. Лондон Король җәмгыяте игълан иткән конкурстан соң ук, 1678 елны Мариотт “Җисемнәрнең бәрелүе яки бәрелеше турында” дигән трактатын бастыра. Бу трактат 1679 һәм 1684 елларда яңадан бастырып чыгарыла. Гюйгенс, Валлис һәм Ренның бәрелеш буенча хезмәтләрен дәвам итеп, аларны бик күп тәҗрибәләр белән тулыландыра.

XVII гасырның 80нче елларында Ньютон үзенң “Башлангычлар”ында Рен, Валлис, Гюйгенс һәм Мариотт тарафыннан үткәрелгән экспериментларга берничә бит багышлый.

Бәрелешне өйрәнүдә Ньютон керткән төп өлеш – аның яңа тәҗрибәләр үткәрүендә түгел, бәрелеш законы белән тәэсир һәм каршы тәэсир законы арасындагы бәйләнешне ачыклаудан тора.

Блез Паскаль (1623-62) – франгиз дини философы, язучы, математик һәм физик. Проектив геометриянең иң төп теоремаларының берсен исбатлый. Арифметика, саннар теориясе, алгебра, ихтималлык теориясе буенча хезмәтләр яза. Гидростатикага нигез салучыларның берсе буларак, аның төп законнарын тәгъбир итә. Саннарны кушу һәм алу өчен кулланыла торган суммалаучы машиналар уйлап таба.

Механика өлкәсендә Паскаль ихтимал тизлекләр принцибын түгел, ә ихтимал күчешләр принцибын куллана. Барлык рычаг, блок, чиксез шөрөп (винт) кебек гади машиналарда көч нинди пропорциядә үссә, үткән юл да (күчеш) шул ук пропорциядә үзгәрә дигән нәтиҗәгә килә.

Роберт Гук (1635-1703) – англиз галиме, табигать фәннәре белгече, күпьяклы галим-экспериментатор, архитектор. Үз исеме белән аталган законы 1660 елны ача. Бу закон каты җисемнен деформациясе һәм аңа тәэсир итүче көчәнешләр арасындагы сызыкча бәйләнешне билгели. Яктылыкның дулкынча теориясе тарафдары. Бик күп приборларны

яхшырта яки уйлап таба. Гюйгенс белән бергәләп термометрның даими нокталарын ачыклай. Микроскопны камилләштерә.

Жир үзәгеннән ыраклашкан сәен жисемнең авырлыгы кими, дип фараз итә. Әгәр дә Декарт бу мәсьәлә буенча тәжрибәләр үткөрү мөмкинлеген күрсәтү белән генә чикләнсә, Гук ул тәжрибәләрне үзе үткәрә. Үткәрелгән тәжрибәләрнең нәтижәләре Гукны канәгатьләндерми. Ниять, 8 ел үткәннән соң, 1674 елны Гук “Күзәтүләр нигезендә Жирнең еллык хәрәкәтен исбатлау омтылышы” дигән хезмәтен бастырып чыгара.

Гук гәжәеп оста экспериментатор һәм эмпирик булса да, 1666 елдан бирле тартылу проблемалары өстендә нык уйланган Ньютон кебек киң математик нәтижәләргә килә алмый.

Готфрид Вильгельм Лейбниц (1646-1716) – немец философы, математик, физик, тел белгече.

Дифференциал исәпләү теориясен төзүчеләрнең берсе. Аның тәкъдиме буенча 1700 елда Берлинда Фәннәр академиясе ачыла. Лейбниц Академиянең президенты итеп сайлана, тик аның белән эллә ни бәйләнештә булмый. Ул төзегән Академия хәтта аның вафатына

да битараф булып кала.

Лейбниц берничә мәртәбә Петр I белән очраша, аның соравы буенча Россиядә хөкүмәт белән идарә итүне, белем бирүне үстерү, камилләштерү проектларын эшли һәм тәкъдим итә.

Лейбниц үзенең эшкә искиткеч зур сәләте белән аерылып тора. Аның 15 меңләп язган хатлары кала һәм аларның фәнни-тарихи мөһимлеге гаять зур. Хезмәтләре белән Лейбниц үзен бары тик бөек философ һәм математик буларак кына түгел, бер дигән тикшерүче, шулай ук күренекле физик, механик, геолог, тарихчы, психолог, икьдисатчы, тел, дин, хокук белгече итеп тә күрсәтә.

Лейбниц фэнгә субстанциянең үзхәрәкәте һәм тәэсир итәрлек көче булу принцибын кертә. Ә бу, үз чиратында, Лейбниц физикасында һәм динамикасында мөһим урын алып тора.

Лейбниц галәмнең ике төп законы ачуны да үзенекә дип саный. Болар көч саклану һәм өзлексезлек законнары.

Лейбниц, үзенең өзлексезлек законына таянып, үзгәрмәүчән абсолют каты жисемнәр һәм үзгәрмәүчән атомнар булу мөмкинлеген кире кага. Тикторышны ул хәрәкәтнең аерым очрагы дип карый.

Ә икенче – көч саклану законына (Лейбниц терминологиясе буенча) килгәндә, ул чагында бу закон конкрет булмый, була да алмый. Бары тик XIX гасырда, Мейер, Джоуль, Гельмгольц һ.б.ның ачышларынан соң гына ул конкрет сыйфатлар ала.

Лейбниц һәм Декарт табигатьтәге хәрәкәт югалмый да, артмый да дигән уртақ фикердә булалар. Эмма, хәрәкәтне нинди формула белән үлчәргә кирәк дигән сорауга алар төрлечә карыйлар. Ньютонга килгәндә, ул табигатьтә хәрәкәт саклануын күз алдында тотмаган, шунлыктан бу мәсьәләнең чишелешенә генә түгел, хәрәкәтне үлчәү мәсьәләсен куюга да мохтаж булмаган.

Лейбницның энергия саклану законына бүгенге фән күзлегеннән караганда, шуны әйтергә кирәк: закон бик аңлаешлы һәм ачык тәгъбирләнмәгән була. Башкача мөмкин дә булмаган. Энергия саклану законы чынбарлыктан чыгып, энергия әверелүе төшөнчәсе белән бәйләнештә генә, төп-төгәл итеп тәгъбирләргә мөмкин. Чөнки $\sum E = const$ законы үз эченә бик күп кушылуы буыннары ала. Лейбниц дәвәре өчен бу буыннарның бары икесе генә билгеле була – кинетик энергия һәм тартылган пружинаның эластиклык көче белән авырлык көченең потенциал энергияләре. Бары тик Майер, Джоуль, Гельмгольц һәм XIX гасырның 40нчы елларындагы башка галимнәр генә энергия төшөнчәсен шактый киңәйтеп, кушылуы буыннарның бик күп икәнлеген ачыклайлар һәм шул очракта гына $\sum E = const$ шарты урынлы булуын күрсәтәләр. Асылда, $\sum E = const$ законы урынлы булуында Лейбниц хаклы була. Лейбниц тарафыннан рәсми белдерелгән бу

принципның нәтижәле икәннен XIX-XX гасырлардагы фәнни алгарыш күрсәтә дә инде.

Пьер Вариньон (1654-1722) – франгиз механигы һәм математигы. Механика, геометрия, гидромеханика һ.б. буенча хезмәтләр яза. Көчләрне кушу, аларны төлшикләгечләргә таркату – тәгълиматын системалы рәвештә үстерә, көч моменты төшенчәсен фэнгә кертә. Хәзерге заман механикасында аның исемемен йөртүче теореманы исбатлый.

Әлбәттә, барлык ачышлар, механиканың төп законнары формалашу жиңел һәм шомагына бармаган, дәлилсез тәнкыйтчеләр да шактый булган.

Бу нисбәттән, франгиз философы, идеалист *Никола Мальбраншның* (1638-1735) механикага карата булган карашлары игътибарга ласкы. Декарт идеяләре атмосферасында тәрбияләнгән Мальбранш, Ньютонның «Башлангычлар»ы дөнья күргәнчә дә, алар дөнья күргәч тә, Ньютон үзенә абстракт механик кагыйдәләренә физик яктан дөреслеген исбатларга тиеш, дигән фикерен үзгәртми. Ул, Табигать – абстракт түгел; каергычлар (рычаглар), төгәрмәчләр геометрик сызыклар һәм идеаль түгәрәкләр түгел, ә механик зурлыklar, ди. Мальбранш буенча, геометрия – кайбер очракларда безне ялгыш фикерләргә китерү сәбәпчесе. Без, ди ул, геометриядәге ап-ачык һәм күңел рәхәтлегә бирүче кабатлаулар белән мавыгып, табигатьне житәрлек рәвештә тирәнтен күзәтмиз. Уйлап чыгарылган күп кенә машиналарның уңышсыз чыгуының да төп сәбәбе шул... Ни өчен иң төгәл астрономик хисаплаулар да Ай яки Кояш тотылышы вакытын да, аның озынлыгын да төп-төгәл әйтеп бирә алмыйлар? Дөрес, геометрия фәне кулланылган астрономия, механика һәм башка фәннәрдә булган ялгышларның геометриядән булмаганын Мальбранш танырга әзер. Аның фикеренчә, физик чынбарлыкларның математик һәм механик абстракциялар аша чагылышы, аңлатмаларны бик үк дөрес бирмәү ялгыш-

тыра безне. Мәсәлән, планеталар үзләренә хәрәкәт дәверендә идеаль эллипслар, әйләнәләр буенча хәрәкәт итә дип фикер йөртү шулай ук ялгышлык ул.

Ньютон исә, математик буларак, катлауландыручы юклы-барлы фактларны исәпкә алмыйча, барлык проблемаларны абстракт бердәмлектә куя белгән. Мәсәлән, Ай белән Жирнең үзара тәэсирләрен тикшергәндә, ул аерым хәрәкәтне өйрәнгәндә Кояшның тәэсирен исәпкә алмау мөмкинлеген күрсәтә, шуның белән бергә бу тәэсирнең зурлыгын да исәпли. Нәкъ менә Ньютон тарафыннан ике жисемнең (Ай һәм Жир) әйләнә буенча хәрәкәте бик тә ерак урнашкан өченче жисем (Кояш) тәэсирендә ярсатылуы турындагы мәсьәлә куела да инде. Ниңишсез, катлаулы хәрәкәтләрне өйрәнгәндә, төрледән төрле корымаларның, конструкцияләрнең ныклыгын, тотрыклыгын тикшергәндә без реаль конструкцияне тикшерә алмыйбыз, аны идеальләштерәбез, теге яки яки бу күренешләрне тасвирлаучы төп факторларны гына исәпкә алабыз һәм исәпләү моделен, алгоритмын төзүбез. Әлбәттә, бу очракта исәпләү моделенә гадилек принцибы беренче урында тора. Чөнки гади модель хисаплау күләмен һәм хисаплауда хаталар жиңерү ихтималлыгын киметә. Шулай ук чакта, алынган хисаплау схемасы реаль күренешләрне дөрес чагылдырырга тиеш. Бөек Ньютон моны бик яхшы белгән.

XVII гасыр механикасына галәмне эмпирик өйрәнү алымнары һәм логик-математик ысулларны берләштереп, бер төшенчәне башка төшенчәдән чыгару алымнары хас. Эмпирик өйрәнү алымы тәҗрибә ысулын булдыра, ә тәҗрибәдә процессны аңларлык рациональ механизм өйрәнелә, тикшерелә һәм билгеләнә.

Үз чиратында, логик-математик юл тәҗрибәи яктан аңларлык төшенчәләр аша уза. Мондый берләштерү аксиомалар килеп чыгуда күренә, аларда сүз геометрик төшенчәләр, образлар һәм объектлар турында түгел, хәрәкәт итүче жисемнәрнең үз-үзен тотуы турында бара. Ә бу нәкъ менә механиканың төп аксиомалары яки законнары була да инде.

Татар теле укытучылары съездында

28-29 мартта татар теле һәм әдәбияты укытучылары, татар этномәдәни компонентлы мәгариф учрежденияләре хезмәткәрләренең IV Бөтенроссия съезды булып узды.

Беренче көнне үткөрелгән пленар утырышны котлау сүзе белән ачып җибәргән Татарстан Республикасы Дәүләт Советы рәисе Фәрит Мөхәммәтшин, мондый зур җыенның әһәмиятен билгеләп, болай диде:

– «Россия Федерациясенең татарлар яшәгән күп кенә төбәкләрендә туган телдә белем бирүче мәктәпләренең кими баруын, укыту-методик әсбаплар, дәреслекләренең җитмәвен сезнең аркылы да, башка оешмалар аша да белеп торабыз».

Мондый хәлгә ризасызлык белдереп, Парламент җитәкчесе РФ Президенты Владимир Путинның Бөтендөнья татар конгрессының III съезды делегатлары белән очрашу вакытында әйтелгән сүzlәрен кабатлады: «Күпмилләтле илдә кемдер, кайдадыр туган телне өйрәнүне тыйса яки аңа киртә куйса, бу – ахмаклык, ил өчен куркыныч һәм кабул ителмәслек хәл». Һәм шул мәсьәләләрне уртага салып сөйләшү өчен сезне Казанга ча-

кырдык, диде.

Чыгышының ахырында Фәрит Мөхәммәтшин милли мәгърифәтебезне үстерүдәгә казанышлары өчен РФнең төрле өлкәләрендә эшләүче бер төркем мөгаллимнәргә «Татарстан Республикасының атказанган укытучысы» билгесен тапшырды.

Россия Федерациясә мәгариф һәм фән министры Андрей Фурсенконың съездда катнашучыларга юллаган тәбрикләү сүзен шул министрлыкның мәгариф өлкәсендә дәүләт сәясәте департаменты баш белгече Андрей Шидикин укыды.

ТР мәгариф һәм фән министры Рәис Шәйхелисламов съездда катнашучылар алдында хисап тотты дияргә була: ул РФ төбәкләрендәгә татар мәгарифенең торышы, уңышлары һәм чишелмәгән мәсьәләләре турында җентекләп сөйләде. Чишелмәгән мәсьәләләр, алда торган проблемалар күбрәк булып чыкты.

Бөтендөнья татар конгрессы Башкарма комитеты рәисе Ринат Закировның доклады да алдагысына аваздаш булды: «2003 елда уздырылган конференциядә шактый гына яңа фикерләр, идеяләр яңгырады. Бу чара мөга-

риф өлкәсендәге эшчәнлекне күпкә жайландырыр дип өметлэнгән идек. Ләкин өч елга якын вакыт узып китүенә карамастан, бу юнәлештә мактанырлык гамәлләр бик аз».

Һәр чыгышта диярлек уку-методик эсбаплар, дәреслекләр белән тәмин итү проблемасы күтәрелде. Ринат Закиров та бу мәсьәләгә кагылмыйча калмады: «Россия төбәкләрендә татар мәктәпләрендә уку һаман да 90нчы еллар уртасында төзелгән программалар буенча алып барыла. Бүген инде танырга кирәк: Мәгариф һәм фән министрлыгы бу юнәлештә активлык күрсәтә алмады».

Аның бу сүзләренә Казан дәүләт университеты профессоры Дания Заһидуллина да кушылды: «...бүген татар әдәбиятыннан программа һәм дәреслекләр төзү өлкәсендәге хәлне торгынлык хәле буларак бәяләми мөмкин түгел». Ул тагын ике мәсьәләгә басым ясады: татар телен өйрәнүчеләр өчен әдәби әсәрләрнең текстын адаптацияләү, җиңелләштерү һәм татар әдипләренә әсәрләрен рус теленә тәржемәдә бастырып чыгару.

ТР Дәүләт Советының фән, мәгариф,

мәдәният һәм милли мәсьәләләр комитеты рәисе Разил Вәлиев башка төбәкләрдә яшәүче ватандашларыбызга мәгариф, тел һәм мәдәният өлкәсендә ярдәм күрсәтү буенча Россия Федерациясе һәм Татарстан Республикасы законнарын тормышка ашыру мөмкинлекләренә тукталды. Күп кенә чыгыш ясаучылар төбәкләрдәге идәрә органнары, белем бирү учреждениеләре һәм милли оешмаларның уртак эшчәнлегенә турында сүз алып барып, җитди тәкъдимнәр керттеләр.

Икенче көнне съезд 7 секциягә бүленеп эшләде:

– Милли мәгарифне оештыру өлкәсендә хакимият органнары белән иҗтимагый оешмаларның узара хезмәттәшлеге;

– Мәктәпнең уку-тәрбия эшендә татар этномәдәни компонентын куллану;

– Россия Федерациясе регионнарының белем бирү учреждениеләрендә татар телен уку;

– Мәгарифне модернизацияләү шартларында милли мәктәпләргә саклау һәм үстерү (бердәм дәүләт имтиханы һәм профильле белем бирү);

– Мәктәпкәчә белем бирү учреждение-

ләрендә туган телдә укуы һәм тәрбияләү өчен шартлар тудыру;

– Якшәмбе мәктәпләрен оештыру һәм эшчәнлеген тәмин итү тәҗрибәсе һәм проблемалары;

– Россия Федерациясе субъектларында урнашкан һөнәри белем бирү учреждениеләрендә милли педагогия кадрларын әзерләү тәҗрибәсе һәм проблемалары.

Пленар утырышта күтәрелгән мәсьәләләр секцияләрдә тагын да тәфсилләбрәк тикшерелде.

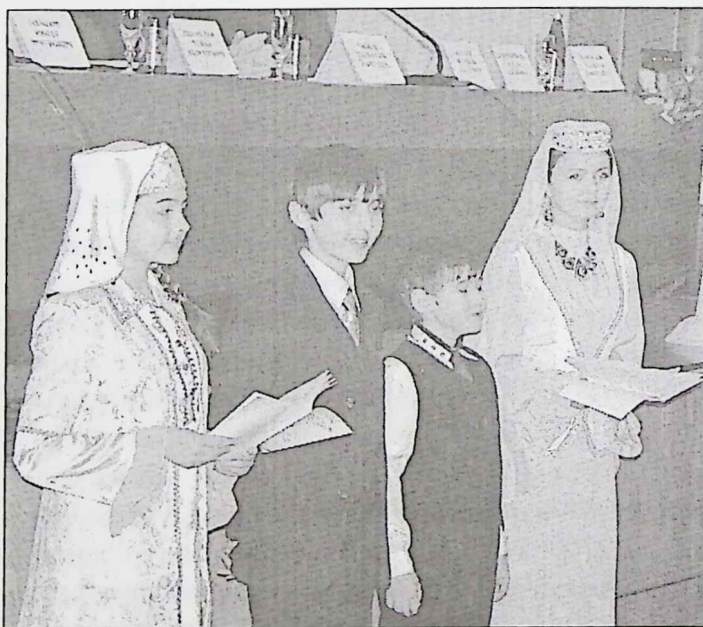
Катнашучылары иң күп булган беренче секцияне БТК Башкарма комитеты рәисе Ринат Закиров алып барды.

Казан шәһәре мәгариф идарәсенең башлыгы урынбасары Марат Лотфуллин милли мәгариф проблемаларын РФ һәм РТ законнарына таянып чишеп булу мөмкинлегенә басым ясады. Россия Федерациясендә мәгарифне үзгәртеп кору процессы бара, әмма элекке тәртипне үзгәртү өчен ике-өч дистә ел кирәгер, диде ул. Казан шәһәренең Вахитов районы 1нче татар гимназиясе директоры Гөлфия Шәмсиеваның милли гимназиянең хәзерге муниципаль мәгариф өлкәсендә үсеше, Казан шәһәренең 2нче татар гимназиясе директоры

Кәмәрия Хәмидуллинаның татар гимназиясендә этномәдәни белем бирүнең торышы һәм проблемалары турындагы чыгышлары зур кызыксыну белән тыңланды. Пенза өлкәсеннән Кязим Дибәрдеевның этномәдәни белем бирү учреждениеләрен саклауда татар милли иҗтимагый үзәгенең роле, Самара өлкәсеннән Илдар Рәхмәтуллинның Камышлы районы белем бирү учреждениеләрендә татар телен укуы проблемалары һәм перспективалары турындагы чыгышларыннан соң күп кенә сораулар туды, әңгәмә булып алды.

Күренкле галим Мирфатыйх Зәкиев күтәрелгән проблемаларның халыкара әһәмияте турында сөйләде: «XX гасырның 90нчы елларында милләтне тергезү, саклау һәм үстерү дигән әһәмиятле проблема татарлар арасында да урнашып ныгый башлады.

Дәүләт башында тормый торган милләтләрнең яшәү-үлем проблемаларына карый торган бу мәсьәлә безгә Евросоюз идеяләре буларак килеп керде.

Мәгълүм булганча, Икенче бөтендөнья сугышыннан соң капиталистик илләрдә бөтен уңайлыкларны дәүләт башында торган милләтләр үзләренә генә алу сөясәтен үткәрделәр, дәүләт башында тормаган ваграк милләтләр әкрәнләп бетүгә, ассимиляцияләнүгә дучар ителгәннәр иде. Менә бу хәл 60нчы елларда “вак халыкларның эре милләтчеләге” дигән иҗтимагый хәрәкәтне тудырды: вак милләтләр, үз хокукларын яклап, көрәшкә чыктылар. Бөек Британиядә төньяк ирландлылар, Бельгиядә – фламандлар һәм

валлоннар, Испаниядә – басклар һәм каталоннар, Франциядә – корсикалылар һәм бретоннар, Канадада – квебеклылар, әгәр безнеке кебек милләтләргә үсү өчен шартлар тудырылмаса, без бу илләрдән аерылып чыгачакбыз, үзбезгә аерым суверен дәүләт төзгәчкә, дип күтәрелделәр.

Бу хәрәкәт Евросоюзга да тынгысызлык китерде, һәм Евросоюз әкрәкләп вак милләтләргә саклау һәм үстерү сәясәтен эшли башлады. 90нчы еллар башында аның беренче халыкара документлары дөнья күрде. Россиядә дә, Татарстанда да вак милләтләргә һәм милли телләргә саклау, үстерүгә оештыру

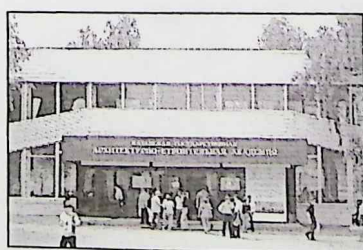
эшләргә актив рәвештә хәл ителә башлады.

Евросоюзның региональ телләр турындагы хартиясенә беренче проектлары белән танышкан, Телләр турындагы Татарстан законы кабул ителгәч (1992), татар телен куллану сфераларын киңәйтү эше башланды.

Танылган жырчыбыз Гөлзәдә балаларны милли моң, татар жыры белән тәрбияләү кирәклегенә турында дәртләнеп сөйләде.

Секцияләрдә эшләгәннән соң, делегатлар яңа Галиәсгар Камал исемендәге театрга жылып, секцияләргә эшенә йомгак ясадылар, съезд документларын кабул иттеләр.

Казан дәүләт архитектура-төзелеш университетында

18 апрельдә КДАТУда татарча уку башлауның 15 еллыгына һәм татар телендә югары техник белем бирүгә оештыручы Вагыйз Фәтхуллин истәлегенә багышланган Республика фәнни-гамали конференциясе узды. ТР Министрлар Кабинеты, ТР Дәүләт Советының Мәдәният, фән, мәгариф һәм милли мәсьәләләр комитеты, Казан дәүләт архитек-

тура-төзелеш университеты тарафыннан оештырылган бу конференциядә «Югары һөнәри белем бирү системасында икетеллек: фәннәргә татарча уку» проблемалары каралды.

Конференциянең эшендә ТР Дәүләт Советы депутатлары, ТР Министрлар Кабинеты, Мәгариф министрлыгы хезмәткәрләре, Казан дәүләт архитектура-төзелеш, техника, технология, медицина, мәдәният һәм сәнгать, энергетика, Казан дәүләт университетларының, Алабуга педагогия университетының, Казан дәүләт авыл хуҗалыгы һәм Кама дәүләт инженер-икътисад академияләренә, Казанның мәгарифне үстерү, Чаллы һәм Алабуга педаго-

гика, ТР Президенты каршындагы дәүләт хезмәткәрләре, Г.Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институтларының галимнәре һәм укытучылары, башка оешмаларның вәкилләре катнашты.

Конференциянең пленар утырышын КДАТУ ректоры Валерий Куприянов ачып жибәрде. Олы жыенда катнашучыларны сәламләп, КДАТУда аерым фәннәргә татар телендә укытуның кыскача тарихына тукталды, Вагыйз Фәтхуллин житекчелегендә башкарылган эшләргә зур бәя бирде, бу юнәлештә уңышлар теләде.

Дәүләт Советы депутаты, Татарстанның халык язучысы Туфан Миңнуллин ТРда телләр турындагы законнарны тормышка ашыруның торышын милләт язмышына бәйләп сөйләде. Бу юнәлештә эш алып барган татар зыялыларының роленә тукталып, Вагыйз Фәтхуллин турында жылы сүзләр әйтте.

ТР Министрлар Кабинеты Аппаратының Татарстан Республикасы халыклары мәдәниятен һәм телләрен үстерү бүлеген башлыгы Ким Миңнуллин телләр турындагы дәүләт программасының үтәлешен һәм татар телендә һөнәри белем бирү мәсьәләләрен ачты.

КДАТУның татар телендә укыту буенча методик кабинеты мөдире Рәшит Шакиржанов татарча югары техник бирү проблемаларын күтәрәп чыкты, бу юнәлештә эшләнергә тиешле гамәлләргә атап китте.

«Мәгариф» нәшрияты директоры Мөдәррис Вәлиев югары мәктәпләр өчен укыту әсбаплары һәм фәнни-методик хезмәтләр нәшер итү турында сөйләде.

«Мәгариф» ассоциациясенең рәисе, КДАТУның факультет деканы Наил Туктамышов хәзерге Татарстан шартларында ике дәүләт телләрендә белем бирүнең максатларын билгеләп үтте, проблемаларына тукталды.

Казан дәүләт техника университетының

гомуми физика кафедрасы мөдире Барис Тимеркәев, югары уку йортында татар телендә укыту проблемалары белән беррәттән татар телен өйрәнүгә ихтыяж булдыру чараларының мөһимлегенә турында әйтте.

Казан дәүләт авыл хуҗалыгы академиясенең профессоры Алмаз Юлдашевның чыгышы да аңа аваздаш булды.

Казан дәүләт медицина университеты доценты Галим Хисамиев Бердәм дәүләт һәм республика имтиханнарын үткәрүнең уңай һәм кире яктарын күрсәтте.

Секцияләр утырышында чыгыш ясаучылар татар телен укыту һәм мәгълүматлаштыру, фәннәргә татарча укыту һәм терминология мәсьәләләрен тәфсилләп карадылар. Тәүзих Ибраһимовның (КДУ) яңа мәгълүмати технологияләр һәм татар телен нормалаштыру, Октябрь Кадыровның (КДМhСУ) туган телнең куәтен һәм матурлыгын күрсәткән әдәби әсәрләр, Гамир Мөбәрәкжановның (Туполев исемендәге КДТУ) татар телендә математик исәпләү кагыйдәләре һәм сөйләм терминнарының логик формалары, Жәүдәт Хөсәеновның (КДГ-ПУ) география фәнен татар телендә укытканда русча-татарча аңлатмалы-белешмә сүзлекнең бүгенге көн өчен әһәмияте, Раил Имамовның татар теленең аңлатмалы электрон сүзлеген, Равил Һадинең «Тапкыр» web-сайты турындагы чыгышлары зур кызыксыну белән тыңланды.

Конференциядә ясалган чыгышларда күтәрелгән мәсьәләләргә, тәкъдимнәргә нигезләнеп, тиешле резолюция кабул ителде.

Секцияләр утырышына билгеләнгән 45 чыгыш жыентык итеп алдан ук бастырып чыгарылган иде. Пленар утырышта сөйләнгән докладлар «Фән һәм тел» журналының алдагы санында басылачак.

(Конференция эшеннән фоторепортаж тыңшыгының 3нче битендә китерелә).

МӨХТӘРӘМ УКУЧЫЛАР!

«Фән һәм тел» журналына 2006 елның икенче яртысына язылырга онытмагыз!

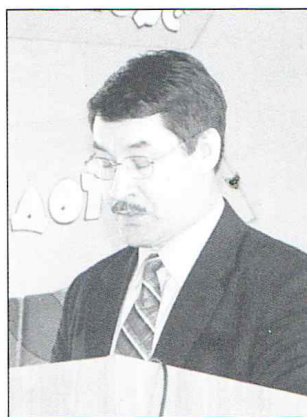
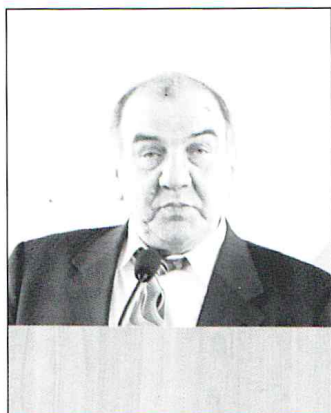
Фәнни-хәбәри «Фән һәм тел» журналында тел, әдәбият, тарих; мәшһүр галимнәребез; татар телендә белем бирү; фәннең төрле өлкәләре буенча һәм мәктәп балалары өчен популяр мәкаләләр басыла.

Журналның индексы – 16071.

Ярты елга язылу бәясе: өй адресына – 108 сум 10 тиен,

абонент әржәсе адресына – 106 сум 84 тиен.

Фәннәрне татарча укытуга багышланган Республика фәнни-гамәли конференциясендә

XVI гасыр картографы Петр Альянс сызган дөнья харитасы

Петр Альянс тарафыннан латын телендә язылган «Космография» китабына кушымта итеп 1545 елда дөнья картасы сурәте дә басылган.

Бу картада Азия, Европа, Африка һәм яңа ачылган Америка континентлары сызылган. Гадәттәгечә, экватордан төньякка һәм көньякка жиде икътимәнең (климатның) чикләре төшерелгән. Картадагы «Азия», «Персия», «Туркина» атамалары белән янәшә «Тартария» дәүләтенең географик урыны да күрсәтелгән.

Марсель Әхмәтжанов,
филология фәннәре докторы